

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

МАЛЬОВАНІЙ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК94:332.135:620.9”19/20”

**Енергетичний фактор у процесах регіональної інтеграції (друга
половина ХХ – початок ХХІ століття)**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник

Гончар Юлія Борисівна,

кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2012

ЗМІСТ

Список скорочень	3
Вступ	7
1. Історіографія та джерельна база дослідження	21
1.1. Історіографія проблеми регіональної інтеграції та енергетичного чинника міжнародних відносин у вітчизняній та зарубіжній історіографії.	21
1.2. Джерельна база дослідження.	42
2. Енергетичний чинник в теоріях регіональної інтеграції та практиці міжнародних відносин.	48
2.1. Теоретичні засади дослідження регіональної інтеграції.	48
2.2. Еволюція змісту та значення енергетичної сфери у світовій політиці.....	73
3. Енергетична проблематика у процесі формування і діяльності регіональних об'єднань	85
3.1. Енергетична складова європейської інтеграції.	85
3.2. Енергетична політика АСЕАН.	133
3.3. Енергетичний фактор і Північноамериканська зона вільної торгівлі	149
3.4. Енергетична складова в діяльності МЕРКОСУР.....	157
4. Енергетичний чинник міжнародних відносин на пострадянському просторі	165
4.1. Енергетичні проблематика в рамках діяльності СНД у 1990-х рр.	165
4.2. Енергетична складова в інтеграційних проектах пострадянського простору на сучасному етапі.	171
Висновки	181
Список використаних джерел та літератури	194
Додатки	229

Список скорочень

АЗПАК – регіональна політико-економічна організація азіатсько-тихоокеанського регіону (створена 1966р.)

АСА – Асоціація Південно-східної Азії (1961 – 1967 рр.)

АСЕАН – Асоціація держав Південно-Східної Азії (заснована 1967 р.)

АСЕАН+3 – саміт країн АСЕАН разом з Японією, КНР та Південною Кореєю (започатковано 1996 р.)

АТР – Азіатсько-Тихоокеанський регіон

ГАТТ – Генеральна угода з тарифів і торгівлі (1947 р.)

ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток; регіональне об'єднання Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова (засновано 1997 р.)

ДЕС – Договір Енергетичного Співтовариства (укладений 2005 р.)

ДЕХ – Договір до Енергетичної Хартії (укладений 1994 р.)

ДРВ – Демократична Республіка В'єтнам або Північний В'єтнам; держава Південно-східної Азії, що існувала 1945 – 1976 рр.

ЄАВТ – Європейська Асоціація вільної торгівлі; зона вільної торгівлі Республіки Ісландії, Королівства Ліхтенштейн, Королівства Норвегії та Швейцарської Конфедерації (1992 р.)

ЄврАзЕС – Євразійське економічне співтовариство (засновано 2000 р.)

ЄЕХ – Європейська Енергетична Хартія, міжнародний документ, що задекларував наміри урядів щодо закріплення ринкових принципів функціонування енергетичної галузі національних економік країн, які стали учасниками Хартії(1991 р.)

ЄЕП – (Єдиний економічний простір) проект економічної інтеграції країн СНД.

ЄЕС – Європейське Економічне Співтовариство (1957 – 1992 рр.)

ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку (створено 1960 р.)

ЄС – Європейський Союз (засновано 1992 р.)

ЄК – Європейська Комісія.

ЄОВС – Європейське об'єднання вугілля та сталі (1951 – 2002 рр.)

ЄОС – (Європейська Оборонна Спільнота) проект створення єдиної національної армії країн-учасниць ЄОВС (1950-ті рр.)

ЗВТ – зона вільної торгівлі

ЗПГ – зріджений природний газ

КУСФТА – угода про створення зони вільної торгівлі між Канадою і США, стала основою для створення НАФТА між Канадою, Мексикою і США (1988 – 1992 рр.)

ЛЕП – лінія електропередачі

МАБР – Міжамериканський банк розвитку (1959 р.)

МАФІЛНДО – концепція конфедеративного об'єднання Малайської Федерації, Філіппін та Індонезії, що розглядалася цими країнами у 1963 р.

МЕА – Міжнародна енергетична агенція (засновано 1974 р.)

МЕРКОСУР – («Спільний ринок країн Південного конусу») субрегіональний торгово-економічний союз держав Південної Америки (1991 р.)

НАББУКО – проєктований магістральний газопровід (3,3 тис. км завдовжки) в обхід України та Росії з Центральної Азії до країн ЄС.

НАФТА – Північноамериканська зона вільної торгівлі (1992 р.)

Організації Американських Держав (ОАД) – міжнародна організація на американському континенті (1948р.)

ОПЕК – Організація країн-експортерів нафти (створено 1960 р.)

Панамериканський Союз – міжамериканська організація, консультативний орган американських республік. (створено у 1889 – 1890 рр.)

ПЕК – Паливно-енергетичний комплекс; сукупність галузей промисловості, що забезпечують країну паливом, електроенергією та тепловою енергією.

ПСА – Південно-Східна Азія

ПСЄ – Південно-Східна Європа

PEI – регіональна економічна інтеграція; ліквідація економічних кордонів між двома і більше економіками для вільного обігу товарів, послуг, засобів виробництва та інформаційних потоків.

СЕЕР – проект спільного електроенергетичного ринку СНД

СНД – Співдружність Незалежних Держав (засновано 1991 р.)

СРВ – Соціалістична Республіка В'єтнам (утворена 1976)

АЕЕМTRC – Центр управління, навчання і вивчення енергетики, ініційований АСЕАН та ЄЕС (створений 1988 р.)

АЕММЕС – Форум міністрів з економіки та енергетики по енергетичній кооперації АСЕАН. (1981-1995)

AGCC – Консультативна Рада з питань природного газу країн АСЕАН (створена 2003 р.)

АМЕМ – Форум міністрів енергетики країн АСЕАН.(діє з 1995)

ASCOPE – Рада з нафти АСЕАН (1975)

ASEAN Investment Area (AIA) – інвестиційна зона АСЕАН (створено 1998 р.)

СЕАТО – (Організація Договору Південно-Східної Азії) військово-політична організація країн ПСА (1954 – 1977 рр.)

ЕАЕС – Європейська спільнота з атомної енергетики (Євратом); створено 1957 р.

GESF – форум країн-експортерів природного газу(2001 рік);

ОЕЕС – Організація європейського економічного співробітництва (створено 1948 р.)

TACIS – програма Європейського Союзу, що передбачає допомогу новим незалежним державам Східної Європи і Центральної Азії в перехідний період (розпочата 1991 р.)

TAGP – проект транскаспійського газопроводу

ВСТУП

Актуальність проблеми. Розвиток людства впродовж першого десятиріччя XXI століття переконливо засвідчив зростання його залежності від енергетики. Загальна потреба в енергії лише за п'ять перших років нового тисячоліття збільшилась майже на 15 %. Згідно з більшістю прогнозів в період між 2002-м та 2030 роками таке зростання досягне 60 % [162]. Невпинне підвищення попиту на енергію відповідає як загальній тенденції до приросту населення світу (до 200 млн щорічно), так і особливостям економічної системи сучасного суспільства, в якому енергетика є ключовим сектором. Навряд чи потрібно ґрунтовно доводити, що сучасну технотронну цивілізацію неможливо уявити без енергетичних ресурсів. Від періоду формування індустріального суспільства енергетичні ресурси завжди виступали як чинник його поступального розвитку та переходу до нового постіндустріального етапу розвитку цивілізації.

Ключовою обставиною, що підносить проблему енергозабезпечення у сучасному світі до рівня першочергових, є те, що переважна частка енергетичних потреб забезпечується вуглеводневими ресурсами – нафтою та газом. При всіх здобутках технічного прогресу досягнення у галузі відновлювальних та альтернативних енергоресурсів на сьогоднішній день здатні забезпечити не більше 2,5 % від світових потреб. Збільшення їх частки відбувається дуже повільно, і до 2020 р., можливо, досягне 3 %. Покриття ж енергетичних потреб за рахунок електроенергії сягає лише 40 відсотків від загального попиту. При цьому у світі намітилась тенденція до поступової відмови від потенціалу атомної енергетики провідними споживачами. Показовим є те, що за останні 20 років США не вводили в експлуатацію нових атомних станцій. Німеччина також ухвалила рішення про відмову від атомної енергетики у наступні 15 років. Закриття атомних станцій першої

генерації у Великій Британії призведе вже у 2020 р. до скорочення частки атомної електроенергії з більш ніж 20 % до 7 % у загальному обсязі електроенергії [160].

Головна проблема із забезпеченням зростаючих потреб у сировинних ресурсах полягає у географічній невідповідності економічних зон, які є найбільшими їх споживачами (Європа, США і азійські „тигри”), та регіонів – постачальників ресурсів (Близького Сходу, Росії, регіону Каспійського моря, Африки та Латинської Америки). Отже, стан енергозабезпечення та, зрештою, й економіки провідних країн світу безпосередньо залежить від стану світової торгівлі і, зокрема, становища на ринку енергоресурсів. У свою чергу, ситуація на світовому енергетичному ринку, його кон’юнктура впливають на політику окремих країн, стають одним із визначних чинників міжнародних відносин.

Значення вуглеводневих ресурсів у системі світового енергетичного попиту і залежність найбільш промислово розвинутих країн від їх імпорту створили передумови до перетворення проблеми енергозабезпечення на одне з ключових питань державної безпеки та зовнішньої політики. Свідченням значення енергетики для життя держав-імпортерів є систематична розробка ними стратегій і програм діяльності в цій сфері з метою максимально ефективного забезпечення енергоресурсами. До пріоритетних напрямів енергетичної політики країн-імпортерів зазвичай включають: зміцнення власної енергетичної бази та послаблення залежності від енергопостачання; диверсифікацію джерел постачання; диверсифікацію енергоджерел у національному енергобалансі та підвищення енергоефективності через впровадження енергозберігаючих технологій та альтернативної енергетики; створення резервів енергоносіїв тощо. Важливе значення при розробці цих документів надається питанню розумного поєднання ринкових відносин з державним регулюванням, перспективним плануванням стабільного розвитку національного енергогосподарства.

Починаючи з 1990-х рр. особлива увага надається формуванню правових засад та механізмів зовнішньої енергетичної політики держави з метою гарантування її енергетичної безпеки, під якою частіше за все мають на увазі підтримку безперервних поставок енергетичних ресурсів із зовнішніх джерел за прийнятними цінами [344].

Упродовж останніх п'яти років в Україні також були розроблені й ухвалені основні, базові документи енергетичної політики. Так, зокрема, пріоритети та перспективи розвитку енергетичного сектору викладено у затвердженій в березні 2006 р. «Енергетичній стратегії України до 2030 року» [60]. Крім того, розгляд енергетичних проблем є складовою «Програми національної безпеки України», затвердженої Указом Президента від 12 лютого 2007 р. [75].

Аналіз цих документів засвідчує важливість ситуації у світовій енергетиці для стабільності внутрішнього та зовнішнього становища сучасної України, що й визначає актуальність вивчення різних аспектів впливу енергетичного чинника у міжнародних відносинах для вітчизняної науки.

Весь досвід реалізації енергетичної політики провідних держав світу за останнє століття засвідчує неможливість створення реальної енергетичної безпеки в окремо взятій країні. Більшість експертів одностайні у висновку, що при зростаючій взаємозалежності жодна з країн світу (навіть володіючи велетенськими природними ресурсами) не може без втрат для себе самоізолююватись у спробі гарантувати власну енергобезпеку [336, 318, 331]. Однобічні дії держав у цій царині не лише були неефективними, а часто-густо призводили до міждержавних і навіть військово-політичних конфліктів. Натомість здатність убезпечити себе від серйозних потрясінь, пов'язаних з порушенням поставок енергоносіїв і значними стрибками рівня цін, як засвідчив досвід минулого, є спільним інтересом для всіх суб'єктів сучасних міжнародних відносин. Зокрема, для країн - експортерів нафти і

газу вкрай важливим є усвідомлення необхідності залучення великих фінансових ресурсів промислових держав.

Зростання ролі енергетики у сучасному світі загострює боротьбу за контроль над енергоносіями, а отже, стає причиною геополітичної напруженості. Проте, водночас, це створює передумови для поглиблення світової економічної інтеграції і, врешті, змушує держави до більш тісного співробітництва в енергетичній сфері.

Свідченням цього стало функціонування цілої низки міжнародних інституцій. З одного боку, це діяльність Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК), покликаної керувати пропозицією нафти. З іншого, - це структури, що мають на меті регулювання попиту енергоресурсів, – Світова енергетична рада, Міжнародна енергетична агенція, G-8. Діяльність останніх впродовж більш як тридцяти років дозволила зменшити рівень енергетичних ризиків та загроз для світового економічного розвитку. Проте на рівень ефективності їх роботи впливає та обставина, що рішення цих організацій не є обов'язковими для учасників, а отже, вони не здатні у повному обсязі вирішити всі існуючі проблеми [331].

В сучасних умовах питання підтримки енергетичної стабільності може бути кардинально вирішено лише шляхом реалізації ефективної моделі співробітництва. Безумовно, формування подібної моделі неможливе без урахування попереднього досвіду регіональних інтеграційних об'єднань, що в останні півстоліття напрацювали ефективний механізм вирішення геополітичних, економічних і безпекових проблем країн певних регіонів.

Визначення ефективності регіональної інтеграції у вирішенні енергетичних проблем потребує, на наш погляд, не лише послідовного вивчення історії енергетичної співпраці у межах окремих регіональних об'єднань, а й порівняльного аналізу розроблених та реалізованих ними методів, механізмів та підходів до розв'язання енергетичних проблем. Крім того, враховуючи вагоме місце енергетичного чинника у сучасних

міжнародних відносинах, можна припустити, що його вплив мав важливе і, водночас, специфічне значення у процесах регіональної інтеграції як таких.

Таким чином, дослідження місця і ролі енергетичного чинника у процесах регіональної інтеграції є актуальною проблемою для вітчизняної науки як з точки зору нагальності сучасних енергетичних проблем України, так і в контексті інтеграційних спрямувань нашої держави.

З метою максимальної об'єктивності у дослідженні світового досвіду регіональної енергетичної співпраці для аналізу було обрано чотири інтеграційних об'єднання: Європейський Союз (ЄС), Асоціацію країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА) та Південноамериканський спільний ринок (МЕРКОСУР).

Доцільність відбору цих об'єднань зумовлюється декількома обставинами. По-перше, існуючою у вітчизняній та зарубіжній історіографії традицією розглядати саме ці утворення як структури, характер і діяльність яких найбільш повно відповідають визначенню поняття «регіональне інтеграційне об'єднання».

По-друге, такий вибір дозволяє простежити вплив енергетичного чинника у діяльності інтеграційних об'єднань, що мають значну типологічну своєрідність і відрізняються умовами виникнення, регіональною специфікою та рівнем інтегрованості. Згідно з умовним розподілом, що, зазвичай, застосовується у дослідженнях регіональної інтеграції, ЄС та АСЕАН становлять собою утворення старого типу. До них відносять інтеграційні об'єднання, що виникли у період від 1950-х до 1980-х рр., і які тяжіють до розбудови структурного, інституційного механізму своєї діяльності.

Натомість МЕРКОСУР та НАФТА є прикладом інтеграційних об'єднань нового типу, що масово почали формуватись з кінця 1980-х рр. Їх специфікою вважають першочергову орієнтацію на практичний результат та відсутність притаманної старим об'єднанням тенденції до інституалізації та формалізації.

Крім того, обрані регіональні об'єднання є показовими і з точки зору можливості вивчення впливу енергетичного чинника у різних умовах забезпеченості енергоресурсами регіонів та країн, що вступають на шлях інтеграції. Дослідження їх діяльності в енергетичній сфері дозволяє дійти висновків щодо значення чинника забезпеченості енергоресурсами тієї чи іншої країни у процесі регіональної інтеграції та зрозуміти логіку використання чи подолання цього фактора в процесі формування регіональної енергетичної політики.

Враховуючи значення енергетичної проблеми для сучасної України та її напрацьований досвід у формуванні інтеграційних структур різного формату на пострадянському просторі, окремий розділ дослідження було присвячено аналізу впливу енергетичного чинника у діяльності СНД та інших інтеграційних проектів, що сьогодні перебувають у стані реалізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження є складовою частиною комплексної наукової теми «Дослідження проблем гуманітарних наук», підрозділ «Проблеми гуманізму і духовності в процесі викладання всесвітньої історії у вищій і середній школі», що виконується на кафедрі всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (ініціативна тематика згідно з Тематичним планом науково-дослідницької роботи університету). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 29 січня 2010 року, протокол № 6.

Мета і завдання. Мета дослідження – виявити і дослідити взаємодію енергетичного фактора та процесів регіональної інтеграції на основі відтворення та порівняння історії регіональної кооперації в сфері енергетики в рамках інтеграційних об'єднань Європи, Північної та Південної Америки та Південно-Східної Азії; проаналізувати підходи і механізми вирішення енергетичних проблем в рамках регіональних інтеграційних об'єднань.

Досягнення поставленої мети зумовило постановку та розв'язання наступних наукових завдань:

- визначити загальний стан наукової розробки обраної теми та її джерельну забезпеченість;
- проаналізувати теоретичні підходи до вивчення інтеграційних процесів та місця в них енергетичного фактора;
- охарактеризувати причини та наслідки зростання ролі енергетичного чинника в міжнародних відносинах др. пол. XX ст. - поч. XXI ст.;
- виявити специфіку впливу енергетичного чинника на різних етапах існування обраних для дослідження регіональних інтеграційних об'єднань (ЄС, АСЕАН, МЕРКОСУР, НАФТА);
- розкрити регіональні особливості функціонування інтеграційних структур у вирішенні енергетичних проблем;
- проаналізувати енергетичну політику досліджуваних інтеграційних об'єднань;
- визначити стан енергетичної співпраці на пострадянському просторі в рамках існуючих інтеграційних проектів.

Об'єктом дослідження є кооперація в енергетичній сфері у процесах формування та розвитку регіональних інтеграційних об'єднань др. пол. XX - поч. XXI ст.

Предметом дослідження є геополітичні та гео економічні чинники становлення регіональної енергетичної співпраці, процеси формування інтеграційних підходів до вирішення енергетичних проблем та вироблення енергетичної політики в рамках інтеграційних об'єднань.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності і комплексності. Аналіз джерел та літератури здійснюється за хронологічним та структурно-тематичним принципом. Відповідно до поставленої мети і завдань автор застосовує загальнонаукові методи аналізу: метод класифікації, компаративний і компліментарний методи. Крім того, у дослідженні були використані підходи, притаманні теоретичним школам регіональної інтеграції, таким як федералізм, неофункціоналізм, інтерговерменталізм, інституційна та комунікативна теорії.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від 1950-х рр. до 2011 р. Нижня хронологічна межа логічно пов'язана з активізацією інтеграційних процесів у повоєнній Європі і реалізацією першого етапу європейської регіональної інтеграції. Верхньою межею дослідження визначено 2011 рік як доступна часова межа у вивченні інтеграційних процесів в означених об'єднаннях.

Доведення дослідження до сьогодення зумовлюється й тим, що саме в останнє десятиліття розвиток світової енергетики, за оцінкою фахівців, визначив тенденцію до формування нової енергетичної реальності, або «нової енергетичної ери». Ця тенденція, зокрема, позначилась і на енергополітиці, спонукавши регіональні об'єднання до розробки адекватних програм вирішення традиційних енергетичних проблем. Формування нових підходів до розв'язання енергетичних проблем, пов'язаних із масштабними зрушеннями у структурі світового енергетичного ринку, було розпочато на початку ХХІ ст. і принесло перші конкретні результати саме у 2010-2011 рр.

Мета та завдання, поставлені в дослідженні, зумовили міждисциплінарний підхід до їх реалізації. Робота виконана на стиці дисциплін всесвітньої історії та політології. В дослідженні були використані елементи системно-структурного аналізу, зокрема, для оцінки динаміки розвитку і функціонування регіональних структур в контексті визначення впливу енергетичної сфери на інтеграційний процес. Використання доробку теорій регіональної інтеграції та теорій міжнародних відносин стало підґрунтям для формування параметрів порівняльного аналізу щодо впливу енергетичного чинника в різних регіональних об'єднаннях. Такий підхід, на наш погляд, має розширити можливості застосування досвіду досліджуваних об'єднань на інші інтеграційні проекти.

Джерельну базу роботи становлять архівні та опубліковані документи й матеріали, зокрема електронні архіви інтеграційних об'єднань, що були створені в рамках діяльності ряду дослідницьких центрів, які займаються консолідацією та опрацюванням документальних матеріалів, пов'язаних із

діяльністю різних інтеграційних об'єднань. Загалом джерельну базу можна умовно поділити на 4 групи.

Першу і другу групи джерел становлять архівні матеріали та офіційні, опубліковані нормативні акти інтеграційних об'єднань. При написанні роботи автором опрацьовано фонди віртуального ресурсного центру Європи (CVCE) (Люксембург), банк даних при постійно діючому секретаріаті АСЕАН (Джакарта, Індонезія), інформаційний портал секретаріату МЕРКОСУР (Монтевідео, Уругвай), документальну базу виконавчого комітету СНД (Мінськ, Білорусія). Значний масив документації почерпнуто із законодавчої бази України як активної учасниці інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Суттєве значення при опрацюванні нормативної бази ЄС мали публікації його законодавства, зокрема такі збірники, як серія «Конституційні акти ЄС» та «Україна – Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991–2009)».

Серед архівних документів і матеріалів процесу кооперації в енергетичній сфері в ЄС найбільш інформативними виявилися такі підрозділи віртуального ресурсного центру, як «Європейські організації» та «Історичні події». Використані матеріали і документи європейського інтеграційного процесу можна розподілити на декілька груп. Це фундаментальні документи, що визначали основні вектори діяльності євроспільнот протягом 60-річної історії, в тому числі й енергетичний напрям; стратегічні документи енергетичного характеру, так звані «білі» й «зелені» книги, які визначали основні напрямки взаємодії в енергетичній сфері в рамках євроспільноти; поточні документи, що мають характер структурних директив, які були покликані практично втілювати ті чи інші напрямки і позиції, висловлені у стратегічних документах. Особливе місце серед них займає група директив, що відомі під назвою «енергетичні пакети»: перший, другий, третій. Саме вони визначали і визначають ступінь та умови енергетичної співпраці країн – членів ЄС, що на сьогодні досягла рівня спільної енергетичної політики. Додатковими джерелами при дослідженні

євроінтеграційного напрямку є прийняті енергетичні стратегії ЄС та рішення ключових самітів у вигляді спільних комюніке.

В дослідженні процесів регіональної інтеграції в ПСА важливим інформативним джерелом став такий тип документів, як декларації АСЕАН, в тому числі так звані «Декларації взаєморозуміння». Ці документи приймалися за результатами ключових самітів організації та були визначальними для зміни вектора розвитку організації в майбутньому. Інші групи джерел включають плани дій АСЕАН у сфері енергетики, що визначали основи енергетичної співпраці; договори, укладені в рамках АСЕАН на енергетичну тематику; спільні комюніке щорічних зустрічей міністрів країн – АСЕАН енергетичного форуму. Ці документи більш детально відображають процес вироблення узгодженої політики країн АСЕАН в енергетичній сфері на фоні динаміки як інтеграційного процесу в регіоні, так і міжнародної енергетичної кон'юнктури.

Енергетична кооперація Південної Америки в межах МЕРКОСУР знайшла своє відображення в документах двох типів: це визначальні документи і поточні нормативні акти енергетичного характеру.

Головним джерелом дослідження енергетичної співпраці на пострадянському просторі стали документи, що регламентують загальну діяльність СНД, а саме: установчі документи; заяви і декларації, меморандуми і плани зустрічей представників держав на рівні СНД; профільні документи, що регламентують економічну співпрацю між країнами СНД у конкретній галузі – підрозділ транспорту і енергетики. Потрібно підкреслити, що похідні інтеграційні від СНД проекти, такі, зокрема, як ЄврАзЕС, керуються документами, які також представлені в базі даних СНД, а в деяких випадках документація СНД є спільною документацією і для ЄврАзЕС та інших проектів. Аналогічний характер має джерельна база з альтернативного СНД і ЄврАзЕС об'єднання – ГУАМ.

Третю групу джерел представлено періодикою. Значний масив інформації було почерпнуто з періодичного видання представництва

Єврокомісії в Україні – Євробюлетеня. Окремо потрібно означити місце в дослідженні як західних, так і російських фахових видань, присвячених міжнародним відносинам у цілому та енергетичному фактору зокрема. Такими виданнями є «Foreign Affairs», «La Revue internationale et stratégique», «Politique étrangère», «Мировая экономика и международные отношения», «Мировая энергетика», в яких знайшли відображення ключові події досліджуваних об'єднань за останнє десятиліття.

Четверту групу у джерел що були використані при дослідженні, становить мемуарна література, представлена спогадами відомих політичних діячів Ж. Моне, Л. Ерхарда, Е. Хітта та М. Тетчер [177,175,176,174].

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що у дослідженні різних аспектів процесу регіональної інтеграції вперше у вітчизняній історичній науці було застосовано метод компаративного аналізу. Враховуючи відсутність усталеної традиції подібного підходу до вивчення проблеми в українській історіографії, у межах даної роботи було розроблено особливу схему аналізу. Схему, що дозволяє при порівнянні специфічних за природою регіональних інтеграційних об'єднань визначити ті вузлові моменти їх функціонування, аналіз яких дає можливість для узагальнюючих висновків по проблемі. Ця схема, на наш погляд, може бути також використана і при дослідженні інших аспектів регіональної інтеграції.

Водночас у дисертації введено в науковий обіг низку документів, висвітлення та аналіз яких ще не знайшли місця у вітчизняній історіографії. А саме документів, що формують і визначають співпрацю в енергетичній сфері таких регіональних об'єднань, як АСЕАН та МЕРКОСУР, зокрема, ухвалених ними в період 2000-х рр. Узагальнено результати досліджень провідних фахівців по комплексу даних проблем і вироблено власне бачення проблематики енергетичного аспекту в інтеграційному процесі; досліджено еволюцію енергетичного чинника в міжнародних відносинах др. пол. ХХ – пер. пол. ХХ ст.; прослідковано вплив енергетичного фактора на інтеграційні

процеси; проаналізовано ефективність вирішення енергетичних проблем в межах функціонування різноманітних інтеграційних об'єднань.

Практичне значення отриманих результатів обумовлене актуальністю досліджуваної проблеми і полягає в тому, що автором було здійснено деталізоване дослідження проблеми енергетичного чинника в контексті зародження, функціонування і подальших перспектив розвитку регіональних інтеграційних об'єднань. Результати роботи можуть бути використані в діяльності відповідних державних структур, що займаються формуванням та реалізацією зовнішньої політики України. Дослідження містить досить широкий матеріал з енергетичної співпраці в межах інтеграційних об'єднань за останні півстоліття, що дозволяє виявити основні закономірності та тенденції в цій сфері.

Дисертаційне дослідження може бути використане в навчальному процесі у вищих навчальних закладах при підготовці курсів з історії новітнього часу, міжнародних відносин, політології, економіки, а також для розробки спеціальних курсів з історії інтеграційних процесів та історії енергетичного чинника міжнародних відносин.

Апробація результатів дисертації

Основні положення, висновки й матеріали здійсненого дослідження обговорено на засіданнях кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та у доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Другі всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2008), Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Дні науки історичного факультету – 2009» (Київ, 2009), Всеукраїнській науковій конференції «Треті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2010), Звітно-науковій конференції «Освіта та наука у вимірах XXI століття» (Київ, 2010), Міжнародній науково-практичній конференції пам'яті професора Г. Л.

Бондаревського «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин». (Луганськ, 2011), Звітно-науковій конференції «Освіта та наука у вимірах ХХІ століття» (Київ, 2011), Науково-практичній конференції «Всесвітня історія очима українських істориків» (Київ, 2011 р).

Публікації

1. Мальований О. О. Проблема європейського економічного співробітництва в політико-економічних дискусіях 20-х рр. . ХХ ст. / О. О. Мальований. // Другі всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 2. – С. 109-112.
2. Мальований О. О. Прагматичні засади теоретичного рівня регіональної інтеграції напр. ХХ - поч. ХХІ ст. /О. О. Мальований // Матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – Вип. ІІ. Ч. 2. – С. 38-40.
3. Мальований О. О. Енергетична складова інтеграційних процесів у Південно-Східній Азії/ О. О. Мальований // Треті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 316 – 324.
4. Мальований О. О. Енергетичний чинник в інтеграційних процесах др. пол. ХХ ст.: теоретичний аспект / О. О. Мальований // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), 12–13 квітня 2011 р. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – С. 421 – 426.
5. Мальований О. О. Еволюція енергетичного фактору в діяльності регіональних інтеграційних об'єднань АСЕАН та МЕРКОСУР на початку ХХІ ст. / О. О. Мальований // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред.

В. М. Вашкевич. – К., 2012. – Випуск 57. – С. 160 – 166.

6. Мальований О. О. Енергетична складова в інтеграційних процесах пострадянського простору на початку ХХІ ст. / О. О. Мальований // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2012. – Випуск 58. – С. 168 – 174.

7. Мальований О. О., Гончар Ю. Б., До питання про дослідження ролі та місця енергетичного чинника у процесах регіональної інтеграції / О. О. Мальований, Ю. Б. Гончар // Часопис української історії. / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2012. – Вип. 23. – С. 74 – 80. (Особистий внесок здобувача: аналіз історіографії проблеми; опрацювання джерел; висновки)

8. Мальований О. О. Енергетичний фактор у європейському інтеграційному процесі наприкінці ХХ століття. / О. О. Мальований // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2012. – Випуск 59. – С. 281 – 285.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми регіональної інтеграції та енергетичного чинника міжнародних відносин у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Історія міжнародних відносин є важливим і одним із найбільш глибоко вивчених напрямів всесвітньої історії. Ця галузь історичної науки має значний доробок наукових праць, присвячених актуальним проблемам функціонування та розвитку системи міжнародних відносин у новітній період. Разом із тим, у ній залишається чимало відкритих тем для дослідників. Серед таких важливе місце посідає проблема дослідження окремих аспектів інтеграційних процесів у другій половині ХХ – початку ХХІ століття.

Уже початковий аналіз історіографії процесів регіональної інтеграції в цілому, і окремих регіональних об'єднань – зокрема, дозволив дійти висновку про відсутність уваги в історичних дослідженнях до енергетики як специфічної сфери інтеграції. Тому для визначення окремих епізодів міждержавної регіональної кооперації в енергетичній сфері в дослідженні був використаний досить широкий масив економічних і політологічних праць, присвячених проблемам інтеграції. Крім того, важливе значення для дослідження мали роботи, в яких розглядаються історія та вплив енергетичного чинника в міжнародних відносинах, проблеми світової енергетики, регіональна специфіка енергетичного розвитку тощо.

Ще однією особливістю історіографії даної проблеми є відсутність комплексних досліджень, присвячених порівняльному аналізу різних сфер

регіональної інтеграції в межах існуючих на сучасному етапі регіональних об'єднань.

Відповідно до історіографічних традицій опрацьована наукова література може бути поділена на три групи: українська, російська та західна історіографія.

У сучасній науці України питанням інтеграції присвячено дуже багато історичного, політологічного і економічного матеріалу, який окреслює ряд питань інтеграційного процесу, зокрема, тих, що є актуальними для сучасної української науки. Впродовж 1990-х – початку 2000-х років українська історична наука пройшла нелегкий шлях переосмислення сутності процесів регіональної інтеграції. Головним позитивом дослідницького процесу стало те, що він окреслювався не лише відходом від радянських постулатів та імплементацією здобутків західного наукового доробку, а й формуванням власних концептуальних підходів до розуміння значення інтеграційних процесів у сучасних міжнародних відносинах.

Особливість української історіографії полягає в тому, що головним об'єктом її уваги й предметом дослідження є достатньо результативний інтеграційний процес на європейському субконтиненті впродовж останніх 60 років. Актуальність вивчення євроінтеграційного процесу підвищується у зв'язку із посиленням у другій половині 1990-х років курсу нашої держави на вступ до ряду міжнародних організацій, а також зростанням політичної значимості України в контексті поширення впливу євроатлантичних інтеграційних організацій на Схід. Одним із перших українських дослідників історії європейської інтеграції став професор КНУ імені Т. Г. Шевченка Копійка В. В. У своїх дослідженнях він приділяв увагу таким питанням, як місце Європейського Союзу в міжнародних відносинах та особливості процесу розширення ЄС [332]. Щодо значення енергетичного фактора в процесі розвитку кооперації в рамках євротруктур, то тут дослідник констатує відсутність спільної енергетичної політики між країнами ЄЕС до 1990-х років.

Ще однією характерною рисою української історіографії, що в тій чи іншій мірі піднімає питання регіональної інтеграції, є підхід, згідно з яким повнота дослідження тих чи інших прикладів інтеграційних процесів залежить від співставлення інтеграції як стану і процесу зі станом чи розвитком потужних держав світу або регіону.

При цьому потрібно зазначити, що розгляд аспектів, присвячених позиції цих сильних гравців, є первинним, а інтеграційні процеси виступають як своєрідний фон, як важлива складова новітнього стану міжнародних відносин.

Одним із перших досліджень, в якому було розглянуто новий етап європейської інтеграції кінця 1980-1990-х рр. у контексті еволюції політики США, була праця доцента Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П.Драгоманова Гончар Ю. Б. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на певний скептицизм державників США щодо поглиблення інтеграційного процесу в Західній Європі, американці в умовах краху біполярної системи міжнародних відносин поступово визнають за ЄС роль основного геополітичного і економічного гравця регіону. Цей висновок є важливим з точки зору осмислення набуття інституціями ЄС широкого спектру інструментів впливу на економічну політику країн-учасниць, у тому числі й енергетичну [325].

Питання спільної зовнішньої політики і оборони ЄС на межі ХХ–ХХІ ст. стали об'єктом дослідження старшого наукового співробітника Інституту історії НАН України Мартинова А. Ю. В роботі, присвяченій даній проблематиці, автор виділяє питання енергетичної безпеки в контексті побудови паритетних відносин ЄС із країнами – експортерами вуглеводневої сировини. Особливе місце в цьому процесі він відводить неоднозначним відносинам ЄС із Російською Федерацією та країнами, що мали взяти участь у французькому проекті «Середземноморський Союз», а саме країнами Близького Сходу і Північної Африки [234 с.95; 148].

Регіональна інтеграція стала одним із аспектів розгляду в праці Радченко О. В. «Політика Японії щодо країн АСЕАН (кінець 70-х – 90-і роки)», в якій автор надає великого значення як методам, так і результатам інтеграційного процесу в Південно-Східній Азії, а також підкреслює суттєвий вплив на цей процес з боку могутнього гравця регіону – Японії [340]. Дослідник наводить приклади кооперації в економічній сфері між Японією і країнами АСЕАН, не остання роль в якій належала енергетичній складовій.

Виділення найбільш проблемних та актуальних питань в дослідженні інтеграційних процесів відбувалось в українській історіографії й на основі вивчення здобутків іноземної історіографії. Особливість погляду британців на європейську інтеграцію розглянула Пічугіна М. В. у своїй праці «Британська історіографія інтеграційних процесів у Західній Європі у другій половині ХХ ст.». У роботі, зокрема, зауважується, що для британських науковців пріоритетними темами досліджень європейської інтеграції були проблеми збереження національного суверенітету за умови участі країни – члена ЄС в інтеграційному проєкті. Такий підхід кореспондується із особливою позицією Великої Британії в енергетичному питанні впродовж 1970 – 1990-х рр. [339].

Проблему політики Туманного Альбіону в контексті процесів європейської інтеграції, що значною мірою підтверджує висновки попередньої роботи, було розглянуто в дисертаційному дослідженні Неприцького О. А. «Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. ХХ ст.)». Автор сформулював тезу про те, що Велика Британія наприкінці ХХ ст., втрачаючи певну частину національного суверенітету, погоджується на передачу економічних повноважень на наднаціональний рівень. Це твердження розкриває той потенціал, який надала Велика Британія для формування спільної енергетичної політики вже на початку ХХІ ст. [337].

Зростання доробку українських вчених у галузі дослідження різноманітних проявів інтеграційних процесів призвело до розширення її проблематики як в якісному, так і в кількісному вимірі. Однією з перших

праць, де було піднято питання впливу інтеграції на суспільні процеси, стала робота Піляєва І. С. «Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи». Автор здійснює глибокий аналіз теоретичних засад інтеграційного процесу в Європі та значення європейського досвіду для аналогічних процесів в інших частинах світу [338].

Важливим напрямом дослідження інтеграційних процесів у вітчизняній науці став процес і результати розширення ЄС на Схід. Саме цій темі присвятили свої роботи такі автори, як Чорна Н. М. («Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кін. 80-х рр. ХХ ст. – 2005 р.)») [345] та Завадський В. М. [330] («Європейська інтеграція країн Балтії (1991 – 2004 рр.)»). У цілому обидва автори дійшли висновку про політичний характер розширення євроінтеграційного процесу на Схід, а тези, висловлені в працях, свідчать про відсутність в цьому процесі економічної мотивації, зокрема, впливу енергетичного чинника. Свідченням актуалізації тематики місця енергетичного фактора в міжнародних відносинах є стаття Богданової Т. Є. «Енергетичний фактор у міжнародних відносинах (огляд наукової літератури)» [135].

Із середини 2000-х років у зв'язку із загостренням енергетичної ситуації для України у вітчизняних наукових працях постала проблема дослідження енергетичної політики в міжнародному вимірі. Прикладом такого дослідження стала праця Єнько Є. Ю. «Зовнішні аспекти енергетичної політики України», де в контексті аналізу взаємовідносин Європейського Союзу з Україною автор чи не вперше у вітчизняній історіографії аналізує європейську енергетичну політику. Щоправда, зосереджуючи свою увагу на понятті спільної енергетичної політики як на якісно новому рівні вирішення енергетичних проблем у межах ЄС, він фактично не досліджує діяльність євроінтеграційних структур у енергетичній сфері до періоду 1990-х років. Окрім потенціалу європейського вектору інтеграції для вирішення питання енергетичної безпеки України, автор розглядає перспективи країни в межах

таких інтеграційних утворень, як СНД та ГУАМ. У роботі висловлюється сподівання, що з інтеграцією України до європейського енергетичного простору, паралельно розвиваючи каспійський і близькосхідний напрямок через ГУАМ, наша держава зможе гарантувати певний рівень енергетичної безпеки країни [327].

Доводиться констатувати, що в українській історіографії дослідження інтеграційних процесів на пострадянському просторі ще не сформувались в усталений науковий напрям. Так, дослідження, присвячені функціонуванню СНД, виконуються переважно в юридичній та політологічній галузях. Так, у дисертаційній роботі Шумілова А. С. «Міжнародно-правове співробітництво пострадянських держав (на прикладі країн СНД)» аналізується вплив норм міжнародного права на формування правових систем країн – членів СНД та його організаційно-правових основ [349].

Окремі аналітичні матеріали з функціонування інших інтеграційних проектів пострадянського простору, таких як ГУУАМ та ЄврАзЕС, корисні з точки зору відображення в них енергетичної проблематики в роботі цих структур, хоча вони не можуть замінити комплексного дослідження. Зокрема, проблемам та перспективам альтернативних інтеграційних проектів на пострадянському просторі в 2007 році був присвячений «круглий стіл» на тему «Проблеми та перспективи розвитку економічного співробітництва в рамках ГУАМ», проведений в рамках роботи Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБО України. Такі учасники, як Корнілов І., Гончар М., Пепелова Г., Канцуров О., Омельченко В., у своїх доповідях розглянули проблему співробітництва в енергетичній галузі в межах ГУАМ [152]. Варто особливо виділити доробок директора енергетичних програм центру «Номос» М. Гончара. Автор виступає як експерт з питань енергетичної безпеки на різних інформаційних майданчиках [144, 155, 143].

У цьому контексті принагідно слід згадати колективну працю вірменських спеціалістів І. Мурадяна і А. Єгіазаряна «Украина в политике Западного сообщества, Турции и России» [238]. Автори, в цілому негативно

оцінюючи перспективи ГУАМу, водночас підкреслюють чільне місце України у вирішенні проблем регіону як важливого транзитера енергоресурсів.

Процес осмислення і систематизації проблем, пов'язаних із вивченням інтеграційних процесів, у вітчизняній науці відбувався і в контексті створення навчальних комплексів. Зокрема, в колективній праці під редакцією Гуменюка Б. І. вперше докладно описуються структура та функції регіональних організацій сучасного світу [202]. Теоретичний аспект економічної регіональної інтеграції висвітлений у підручнику «Міжнародні економічні відносини: теорія» за авторством доктора економічних наук Філіпенко А. С. [268]. Упродовж останнього десятиліття вийшла ціла низка інших навчальних і довідникових матеріалів, покликаних більш широко представити суспільству проблематику міждержавної регіональної інтеграції. Окремо потрібно відзначити підручник за авторством фахівця Дипломатичної академії при МЗС України Корсунського С. В. «Енергетична дипломатія» [222]. Фактично ця робота є першою спробою узагальнити досвід провідних країн світу у вирішенні енергетичних питань на міжнародній арені, визначити основні напрями та механізми енергетичної дипломатії.

Отже, українська історіографія в 1990 – 2000 роках зробила значний внесок у дослідження актуальних проблем сучасних міжнародних відносин, але ряд важливих аспектів і, зокрема, обрана нами для дослідження проблема значення енергетичного фактора в питанні зародження і розвитку регіональних об'єднань, залишилися поза увагою вітчизняних учених.

Підвищений інтерес російських науковців до даної проблеми визначається як важливістю енергетичної сфери міжнародних відносин для розвитку сусідньої країни, так і потужним науковим потенціалом, успадкованим від часів СРСР, коли питання міжнародних відносин були здебільшого в компетенції російських наукових центрів. Велика кількість досліджень, присвячених проблемам регіональної інтеграції та енергетичної

сфери міжнародних відносин, зумовлюють розгляд у історіографічному аналізі лише найбільш ґрунтовних праць, які презентують основні вектори досліджень і позиції російських науковців.

У радянській історіографії питання енергетичного фактора в інтеграційних процесах не піднімалося, а ті дослідження, в яких йшлося про місце енергетики в міжнародних відносинах, мали тенденційний характер. Прикладом такого стану речей є праця Рачкова Б. В. «Нефть и мировая политика» [247], видана у 1972 році. Автор зауважує, що енергетична складова міжнародних відносин є досить перспективною «цариною для взаємовигідного міжнародного співробітництва» [247, С. 2]. Але основна увага у дослідженні приділена розкриттю деструктивної ролі приватного енергетичного капіталу, а саме крупних нафтових компаній у світовому господарстві. Схожий підхід засвідчується роботами Андреасяна Н. Н. «ОПЕК в мире нефти» [180] і «Нефть и арабские страны в 1973 – 1983 гг.» [179].

Провідним фахівцем радянського часу у сфері дослідження енергетики в міжнародних відносинах можна вважати Примакова Є. М., який був автором цілої низки робіт, присвячених даній тематиці, зокрема, «Энергетический кризис в капиталистическом мире» [245] і «Энергетический кризис: подход советских ученых» [246]. У цих і багатьох інших працях автор сформував кілька основних дефініцій енергетичного фактора в міжнародних відносинах, які стали визначальними не лише для радянської науки, а й для сучасних російської та української. До таких визначень, передусім, належать поняття «енергетична безпека», «енергетична зброя», енергетична диверсифікація».

Специфіка новітньої історії дослідження російською наукою таких проблем, як енергетичний чинник, у міжнародних відносинах та в інтеграційних процесах, зокрема, полягає у тому, що інтерес до цієї проблематики зростає лише на рубежі ХХІ століття. Більшість досліджень були здійснені наприкінці 1990-х – у 2000-х роках. Це обумовлюється

наступними причинами: успішним прикладом ряду інтеграційних проєктів, зокрема, європейського; невдачею реінтеграційного курсу Росії в рамках пострадянських інтеграційних проєктів; актуалізацією енергетичної складової міжнародної політики для російського істеблішменту. На сьогоднішній день висвітлення енергетичного фактора в міжнародних процесах можна віднести до найбільш актуальних та запитаних тем у російській науці. Цей напрям наукових досліджень розвивається на основі ґрунтовного доробку в цій сфері таких російських науковців, як Жизнін С.З. і Миронов М. В.

Піонером новітнього часу і найбільшим авторитетом у сфері міжнародної енергетики нині є провідний експерт МЗС Росії з проблем світової енергетичної політики і дипломатії президент Центру енергетичної дипломатії і геополітики доктор економічних наук С. З. Жизнін. У своїх дослідженнях к. 1990-х – поч. 2000-х рр. він визначив низку ключових понять, які суттєво вплинули і впливають на характер досліджень російських науковців упродовж останнього десятиліття. Головним з них є поняття енергетичної дипломатії як ключового інструменту міжнародної поведінки для забезпечення інтересів великих країн, у тому числі Росії. Він також визначив поняття енергетичної супердержави, до статусу якої, на думку автора, і має прямувати велика пострадянська країна [328].

Економічні аспекти енергетичної сфери сучасних міжнародних відносин були проаналізовані радником Департаменту економічної співпраці МЗС РФ Міроновим М. В. в дисертаційному дослідженні «Актуальные проблемы международной энергетической безопасности». На особливу увагу заслуговує дослідження автором проблеми формування енергетичної безпеки в межах Європейського Союзу. Показовим у контексті пояснення посиленої уваги російських дослідників до проблем енергетичної сфери є один із висновків даної роботи, а саме: рівень безпеки ЄС в енергетичному секторі безпосередньо залежить від рівня співпраці ЄС із Росією як одним із основних постачальників енергоресурсів [336].

Значення енергетичного фактора в міжнародних відносинах було також розглянуто такими авторами, як Жильцов С. С., Ушков О. М. і Зонн И. С., у колективній праці, присвяченій аналізу геополітичної ситуації в Прикаспійському регіоні. У досить твердій формі вони заявляють про прерогативи російських енергетичних, а, отже, і геополітичних інтересів в регіоні [210]. Віддзеркалення такої позиції спостерігається і в таких працях, як «Каспий: зачем он Западу?» Бугаєва А. М. [189] і «Каспийская нефть. Экономика и геополитика» Гусейнова Вагіфа [204].

Водночас в російській науці з'являється напрям дослідження енергетичного фактора в міжнародних відносинах, заснованого на прагненні утвердження духу взаємовигідного співробітництва між суб'єктами вказаного процесу. Прикладом може слугувати праця Конопляника А. А. «Договор к Энергетической Хартии: путь к инвестициям и торговле для Востока и Запада» [220]. Автор, зокрема, обґрунтовує потребу знаходження компромісу між Росією і країнами Заходу в питаннях міжнародних енергетичних відносин.

Місце і значення нафтового фактора у глобальній енергетичній рівновазі з політологічної точки зору розглянуто в дисертаційному дослідженні Фоменко О. В. Одним із дуже важливих і показових висновків даної роботи, на наш погляд, є віднесення енергетичного фактора до стимулюючих інтеграційних чинників. Так, зокрема, автор зауважує, що наявна нафтова інфраструктура країн – членів СНД є серйозним фактором інтеграційного процесу на пострадянському просторі [344].

Дослідженням, яке стало одним із найбільш повних втілень тенденцій, характерних для російської науки у вивченні питання енергетичного фактора в міжнародних відносинах, на нашу думку, є праця Ісакова Ю. М. «Проблематика международной энергетической безопасности в деятельности «Группы Восьми». Поряд із серйозним узагальненням доробку попередників, а також аналізом енергетичного фактора в роботі міжнародних форумів G7 і G8, автор піднімає як окреме питання набуття Росією статусу енергетичної

супердержави. Про ці амбіції Росія заявила на російському саміті «вісімки» в 2006 році [331]. Схоже бачення результатів підвищення ваги енергетичної сфери у світових справах було представлено в праці Велихова К. П. «Россия в мировой энергетике XXI века» [196].

Кон'юнктура цін на енергоносії періоду другої половини 2000-х рр. зумовлювала зростання різкості і категоричності оцінок провідних російських фахівців у сферах енергетики і міжнародних відносин. Прикладом такої позиції є красномовна праця «Глобальная энергетическая война» директора Фонду національної енергетичної безпеки РФ Костянтина Симонова. Автор зосереджується на розгляді неминучості розгортання світового протистояння, продиктованого енергетичним фактором. Окрім цього, дослідник підкреслює новітню роль Росії, яка володіє значним енергетичним потенціалом для майбутнього протистояння [252].

З аналогічних позицій в російській історіографії досліджується проблема пошуку і реалізації російським ПЕК способів диверсифікації шляхів постачання своїх енергоресурсів країнам-споживачам. Так, Шатунов А. А. в своєму дослідженні підтверджує позицію керівництва країни, що найбільша геополітична катастрофа ХХ ст., а саме розпад СРСР, зумовила втрату Росією значної частини свого енергетичного потенціалу через появу незалежних країн-транзитерів, які, на думку автора, «порушують звичну конфігурацію сил не лише на енергетичних ринках, а й у світовій політиці» [346, С.7]. Виходячи з цієї позиції, автор резюмує, що потрібно здійснити ряд диверсифікаційних заходів для нейтралізації деструктивного впливу транзитерів на зазначені вище сфери.

Своєрідним логічним продовженням даної роботи можна назвати дослідження Гумарової І. С. «Приоритеты энергетической дипломатии России», в якому автор, повторюючи основну лінію Шатунова А. А., відверто називає російського монополіста Газпром основним інструментом зовнішньої політики Росії в новітній час [326].

Підсумовуючи аналіз основних тенденцій розвитку російської історіографії енергетичних проблем у сучасних міжнародних відносинах, можна зауважити, що в цілому російські дослідники зробили значний внесок у розробку методології вивчення даного питання, заклали підвалини глибокого вивчення різних аспектів міжнародних відносин, в яких проявляється енергетичний чинник. Водночас позиція дослідників позначена специфічною зовнішньополітичною позицією Росії, що характеризується прагненням до відновлення своєї вагомості у міжнародних справах і базується на енергетично-ресурсному потенціалі РФ. Такий стан речей зумовлює певну тенденційність у виборі тем дослідження та висновках наукових розробок. Прикладом є позиція С. З. Жизніна, який розглядає значення енергетичного чинника переважно в контексті міжнародного та двостороннього міждержавного співробітництва, як засіб підвищення ефективності реалізації російських зовнішньополітичних цілей за рахунок енергетичної дипломатії. Регіональний аспект енергетичної дипломатії аналізується ним здебільшого з точки зору визначення пріоритетних напрямів енергетичних та геополітичних інтересів Росії. Проблема ж потенціалу енергетичного чинника в процесі регіональної інтеграції, як взаємовигідного та рівноправного для країн – учасниць процесу, залишається поза увагою.

Іншим напрямом російської історіографії, що розглядається в контексті теми нашої роботи, є дослідження процесів регіональної інтеграції російськими фахівцями. Від радянського часу і по сьогодні одним із провідних спеціалістів з проблем інтеграції є російський економіст Борко Ю. А. У таких працях, як «Капиталистическая экономическая интеграция и социально-экономические процессы: опыт ЕС и буржуазные теории» [321] і «Экономическая интеграция и социальное развитие в условиях капитализма» [187] автором було закладено основи російського як економічного, так і політологічного напрямку дослідження інтеграційних процесів.

Після дезінтеграції СРСР для російських науковців проблема вивчення досвіду регіональних об'єднань та доробку західних теоретиків інтеграції набула із зрозумілих причин особливої актуальності. Але основний масив досліджень, присвячених проблемам інтеграції, припадає на поч. 2000-х років. На сьогоднішній день дослідження цих проблем є важливим напрямом для російських економістів, істориків і політологів.

Серйозний внесок у процес розробки російською наукою теорії регіональної інтеграції зробили такі дослідники, як Шишков Ю. В. [158], Лівенцев М. М. та Глухарьов Л. І. Так, зокрема, Лівенцев М. М. у роботі «Международная экономическая интеграция» [227], аналізуючи всі відомі приклади економічної міждержавної інтеграції і кооперації, виокремлює їх спільні риси і закономірності інтеграційного процесу. Глухарьов Л. І. в монографії «Европа перемен: концепции и стратегии интеграционных процессов» [200] здійснив глибокий аналіз теоретичної складової зародження і функціонування інтеграційних механізмів.

Заслуговує на увагу праця Бойченко А. О. «Региональная интеграция в условиях глобализации мирового хозяйства». В даній роботі автор здійснив серйозну розробку питань, що розкривають сутність теоретичних аспектів регіональної економічної інтеграції. Окрім цього, він прослідкував здійснення теоретичних підходів у площині реалізації інтеграційних процесів у Європі та інших регіонах світу, зокрема, азіатському, північноамериканському, латиноамериканському, африканському і пострадянському [320].

Менш характерним для російських науковців є дослідження проблеми інтеграційних перспектив Росії. У контексті співставлення інтеграційних процесів к. ХХ – поч. ХХІ ст. у Європі дослідники схильні скоріше акцентувати увагу на геополітичних наслідках цих процесів для Росії, ніж на перспективах самого ЄС. Прикладом такої праці є монографія під редакцією Буторіної О. В. та Борко Ю. А. «Расширение Европейского Союза и Россия» [193].

Важливе місце в російській історіографії посідає і напрям порівняльних досліджень. Серед таких праць слід назвати згадувану роботу Бойченко А. О., роботу Рижова В. Б. «Международно-правовые модели региональных интеграционных объединений: на примере Европейского Союза, МЕРКОСУР и ЕврАзЭС», Глінкіна А. І «Интеграция в Западном полушарии». Російська дослідниця Голубева В. С. в роботі «НАФТА и Европейский Союз в 90-е годы XX века: сравнительный анализ» вдалася до порівняння діяльності ЄС і НАФТА як з точки зору договірної бази, так і наявності перспективи до розвитку за умови різних підходів щодо майбутнього розвитку організацій [324]. На наш погляд, саме такі дослідження дають найбільше матеріалу для узагальнюючих висновків про природу і сутність процесів регіональної інтеграції. Зокрема, Рижов В. Б. звертає увагу на несхожість природи вказаних об'єднань, незважаючи на спільну, європейську, теоретичну основу, на якій вони розвиваються [342]. Одному із провідних російських фахівців у галузі дослідження північноамериканської інтеграції Глінкіну А. І. вдалося виділити низку ознак і особливостей інтеграційних процесів у Західній півкулі [199].

З др. половини 2000-х рр. суттєвий доробок російської історіографії в двох перспективних напрямах призвів до їхнього синтезу. Проявом цього стала поява досліджень, присвячених аналізу енергетичної складової в діяльності регіональних інтеграційних об'єднань. Звичайно, за наявних інтересів Росії, як постачальника енергоносіїв до Європи, увагу російських дослідників в першу чергу привертає стан енергетичної співпраці в ЄС. Напрацювання Жизніна С. З. і Борка Ю. А. були плідно синтезовані при спробі дослідити основи енергетичної дипломатії Європейського Союзу в праці Богучарського М. Є. [319]. Автор намагався представити загальну картину європейських дипломатичних перипетій в енергетичній сфері, проте поверхневий аналіз і неповнота опрацьованої документальної бази ЄС ставлять під сумнів деякі висновки роботи. Водночас варто підкреслити, що

дослідження Богучарського М.Є. має велику спрямовуючу цінність для наступних дослідників.

У другій половині 2000-х років у російській науці з'являється велика кількість досліджень, присвячених вивченню енергетичної сфери у функціонуванні ЄС. Характерною ознакою цих робіт є те, що ця сфера досліджується переважно крізь призму визначення місця в ній Росії.

Ця проблема знайшла висвітлення в працях таких дослідників, як Троїцкий П. В. [343], Братковський К. В. [322], Румянцев А. А. [341]. Якщо Троїцкий П. В. у праці «Перспективы сотрудничества России и Европейского Союза в энергообеспечении» розглядає зазначені проблеми з економічної точки зору, то два інших автори в майже ідентичних роботах піддають енергетичне співробітництво Росії з ЄС політологічному аналізу. Незважаючи на спеціалізацію, всі три автори приходять до схожих висновків про потребу подальшого енергетичного діалогу ЄС з Росією з метою нарощування присутності російського енергетичного капіталу на ринках Європи. Водночас лейтмотивом даних робіт є ідея обмеження доступу іноземців до ресурсного потенціалу Росії.

Нерозривний зв'язок з європейським напрямом досліджень в російській історіографії має проблема дослідження енергетичного чинника в контексті діяльності інтеграційних проектів пострадянського простору. Головну увагу російських дослідників, як і в європейських студіях, привертають не місце енергетики в роботі таких утворень, як СНД, ЄврАзЕС, ЄЕП, а потенціал, завдання та перспективи енергетичної політики Російської Федерації для формування відповідного її національним інтересам геополітичного простору. Найбільш характерною в цьому контексті є дисертаційне дослідження Аджієва Т. А. «Энергетический фактор в международных отношениях стран СНГ» [318]. Інший дослідник, Воробьёв В. П., аналізуючи проблеми існування СНД і перспективи його реформування, взагалі не розглядає енергетичні проблеми серед таких, що посідають в житті

пострадянських країн одне з ключових місць і можуть бути вирішені через надання СНД повноважень інтеграційного об'єднання [323].

Потрібно відзначити і той факт, що російські науковці в працях, присвячених пострадянському регіону, ігнорують тематику альтернативного СНД ініційованого Україною інтеграційного проекту – ГУАМ.

У другій половині 2000-х у РФ з'являється ціла низка робіт, в яких досліджується місце енергетичного фактора у функціонуванні інтеграційних утворень у Північній і Південній Америці, а також Південно-Східній Азії.

Північноамериканське інтеграційне об'єднання НАФТА стало об'єктом дослідження Ложечко М. С., Кузнецової О. М. і Шевакіної О. О.

Ложечко М. С. у роботі, присвяченій північноамериканській інтеграції, піддає аналізу такі ключові елементи останньої, як економічна сторона об'єднувального процесу НАФТА та результати співпраці в рамках організації [335]. По суті робота Кузнецової О. М. у хронологічному сенсі є продовженням роботи Ложечко М. С. Повторивши значні узагальнення останнього, автор намагалася показати основні віхи в діяльності НАФТА вже в 2000-х роках [334]. У роботі Шевакіної О. О. на тлі формування і функціонування НАФТА розкриваються особливості соціально-економічних наслідків участі в цьому інтеграційному утворенні для Мексики. Особливої уваги заслуговує дослідження автором проблеми доступу США і Канади до енергетичного потенціалу Мексики [348].

Поглиблення та успішність інтеграційного процесу в латиноамериканському регіоні сприяли актуалізації дослідження різних його аспектів для російських науковців. Результатом стали дві праці таких авторів, як Кудрявцева О. Ю. і Швець Є. А. Кудрявцева О. Ю. в роботі «Экономическая интеграция стран МЕРКОСУР в системе мирохозяйственных отношений» називає енергетичну сферу однією з ключових і перспективних для майбутнього розвитку організації [333]. Швець Є. А. визначила енергетичний чинник як фундаментальний для розкриття особливостей латиноамериканського інтеграційного процесу. Остання робота

містить цінні факти і ґрунтовні висновки, які характеризують потенціал МЕРКОСУР в енергетичній сфері [347]. Привертає увагу й колективна монографія Бобровнікова А. В., Тенермапа В. А. і Шереметьєва І. К. «Латиноамериканский опыт модернизации: итоги экономических реформ первого поколения» [185].

Південно-Східна Азія стала другим після європейського майданчиком для реалізації повноцінної інтеграційної моделі в світі. Провідним дослідником цього регіону в російській науці став доктор історичних наук Малетін М. П., який присвятив проблемам розвитку регіонального утворення АСЕАН більш як 15 монографій, самою знаковою з яких є праця «АСЕАН: четыре десятилетия развития». В ній автор ґрунтовно проаналізував процес зародження і розвитку основного інтеграційного проекту в ПСА [230]. Потрібно відзначити, що в середовищі російських науковців цікавість до цієї проблематики виявляють вихідці з даного регіону. Прикладом є праця Нгуен Куанг Хинга «Региональная интеграция как фактор решения социально-экономических проблем развивающихся стран ЮВА». Проте слід зауважити, що, попри докладність цих праць у висвітленні різних аспектів діяльності АСЕАН, значення енергетичного чинника не ставало предметом спеціальних досліджень.

Таким чином, аналіз стану вивчення енергетичного фактора в інтеграційному процесі др. пол. ХХ ст. - поч. ХХІ ст. в радянській і російській історіографії засвідчує, що потужний масив праць містить досить повне висвітлення питань, які мають безпосереднє відношення до теми дослідження, особливо це стосується історії виникнення та функціонування окремих регіональних організацій. Але проблема узагальнюючого аналізу місця і ролі енергетичного фактора в регіональному інтеграційному процесі в них не піднімалась.

Від часу утворення і розвитку перших інтеграційних об'єднань у зарубіжній історіографії проблемі дослідження інтеграційного процесу було приділено багато уваги. Вивченню проблеми енергетичного фактора в

міжнародних відносинах також присвячено чимало економічних та історичних праць. Тому значну частину історіографічної бази даної роботи становить західна історіографія, особливо європейська. Для більшості дослідників процесу регіональної інтеграції саме Європа стала зразковим прикладом як в силу першості, так і успішності втілення інтеграції. Але наша увага прикута лише до найбільш визначних і доступних у вітчизняних умовах робіт іноземних дослідників.

Дослідження історичних етапів розвитку європейської інтеграції базоване на використанні праці Філіпа Тоді «Нарис історії Європейського Союзу» [261]. Теоретичне обґрунтування інтеграційних процесів на основі теорій було піддано аналізу величезною кількістю дослідників. Уже роботи таких фундаментальних авторів першої половини ХХ ст., як Р. Куденхове-Калергі [282] і Девід Мітрані [168], засвідчили наявність глибокого інтересу до питання об'єднання зусиль країн задля подолання спільних проблем у міжвоєнний період. Створення перших інтеграційних європейських інституцій стало початком процесу вироблення і дослідження теоретичної бази інтеграційного процесу як з політичної, так і з економічної точки зору. Наукова думка була репрезентована основними представниками таких політологічних напрямів, як федералізм - А. Спінеллі, Д. Сіджанскі [251], неофункціоналізм - Е. Хаас [291], трансакціоналізм - К. Дейч [288], інтергуверметалізм - С. Хоффман [166].

Картина теорії інтеграційного процесу не може бути повною без розгляду цивілізаційного виміру дослідження європейського об'єднувачого процесу. Це питання широко піднімалося такими дослідниками, як М. Данилевський та О. Шпенглер. На сучасному інтеграційному етапі воно розглянуте А. Тойнбі, С. Хантінгтоном [270].

Економічна сторона інтеграційного процесу невіддільна від історико-політичних питань. Але розширення масштабів інтеграційного процесу потребувало більш детального економічного обґрунтування і прогнозування інтеграції. Наукова думка західних дослідників економічної інтеграції 1950 –

1970 рр. умовно розподілилася на дві школи: неоліберальна (А. Мюллер-Армак, Б. Балашша) і кейнсіансько-дерижистська (Г. Мюрдаль, Я. Тинберген).

Нині західна наукова думка зосередилася на розгляді регіональної інтеграції під новим кутом зору, що знайшло відображення в компаративній регіоналістиці. Яскравим прикладом такого бачення є робота Фінн Ларсена «Компаративна регіональна інтеграція» [293], в якій автор, використовуючи новітні методи аналізу, вдається до порівняння сучасних регіональних об'єднань. Потрібно зазначити, що тематика регіональної інтеграції не була об'єктом вивчення лише окремих наукових шкіл чи дослідників. Традиція дослідження даної тематики знайшла своє втілення в роботі низки вузькоспеціалізованих наукових установ, орієнтованих на дослідження питань регіональної інтеграції. Серед таких закладів якісно виділяється провідний Інститут компаративного вивчення регіональної інтеграції при Університеті ООН, що розташовується в бельгійському місті Брюгге. Інститут займається комплексним дослідженням питань регіональної інтеграції в загальносвітовому масштабі. У межах діяльності установи ряд вчених досліджують вказану проблематику, активно публікуючи результати своєї роботи. Серед провідних фахівців інституту можна назвати Філіпа Де Ломбарді. [286, 285, 284, 283, 281]. У своїх працях дослідник зосередився на таких ключових елементах компаративної регіоналістики, як співвідношення інтеграційного процесу з іншими виявами глобалізації; проблемах місця і ролі світової економіки в процесі регіональної інтеграції; порівнянні механізмів інтеграційного процесу в різних регіонах. Не менш відомим дослідником зазначеної проблематики є колега попереднього автора Люк Ван Лангехове, який в своїх працях [300, 301, 290] звертає увагу на висвітлення таких важливих питань, як теорія регіональної інтеграції, а також феномен регіоналізму в світовій політиці. Наступним значним спеціалістом інституту є Алекс Варлей. Він запропонував низку досліджень, в яких порівнює особливості європейської регіональної інтеграції і кооперативних процесів

Латинської Америки, Африки, Азії і Північної Америки [302, 301]. На відміну від попереднього автора, інша дослідниця, Філомена Мюррей, зосередилась на більш вузькому полі порівняння європейської регіональної інтеграції з аналогічними процесами в Східній Азії [295], [294]. У напрямку порівняння інтеграційних процесів Європи і Тихоокеанського регіону рухається також дослідник Грехем Кеннеді. Він припускає можливість перенесення досвіду визначних інтеграційних об'єднань, і ЄС зокрема, на ґрунт Тихоокеанського регіону. На думку автора, Тихоокеанський регіон, складаючись із величезної кількості острівних країн, лише шляхом інтеграції може претендувати на розвиток і процвітання. [292]. Явище співвідношення Європи, як регіонального інтеграційного утворення, і такого геополітичного явища, як Великий Південь, дослідив фахівець з теорії регіоналістики Фредерік Сьодербаум. Дослідник вказує на необхідність безпекового діалогу по заявленій лінії взаємовідносин. Він також наголошує на тому, що потрібно дослідити головні інтеграційні утворення для осмислення нової безпекової ролі інтеграційних утворень у світі в цілому [298]. В іншій своїй роботі автор вдається до систематизації всіх наявних теорій інтеграції нового регіоналізму [297]. Подібно до Ф. Сьодербаума Родріго Таварес звертає увагу на безпекову складову розвитку регіональної інтеграції. Так, він покладає на регіональні утворення відповідальність за дотримання режиму безпеки у відповідному регіоні світу [299]. Наступний автор, Чезар де Прадо, через аналіз мультирівневих контактів інтеграційних утворень в Європі і Східній Азії приходить до висновку, що така співпраця має активізувати США у справі відстоювання власних позицій шляхом форсування інтеграційного процесу в своєму регіоні [287]. Дослідниця Мері Фарелл в одній зі своїх робіт висвітлила феномен регіоналізму в його різноманітних виявах і рівнях [290]. В іншій роботі авторка здійснює спробу на основі глибокого аналізу сучасного стану речей надати прогноз на XXI ст. розвитку регіоналізму, і європейського зокрема [289]. Проблемі співвідношення регіоналізму і глобалізму було присвячено роботу ще одного науковця

інституту дослідження компаративної регіоналістики – Ендрю Купера. Він намагався прослідкувати відмінні, але пересічні траєкторії регіоналізації та глобального управління [280]. Таким чином, короткий аналіз західного наукового доробку в галузі регіоналістики дає можливість дійти висновку, що західні спеціалісти мають давню традицію дослідження інтеграційних процесів. На сучасному етапі наукова думка західних дослідників схиляється до порівняльного, компаративного аналізу регіональних інтеграційних процесів, котрий зосереджує свою увагу на розгляді теоретичних засад процесу регіональної інтеграції.

Енергетичний фактор міжнародних відносин також став об'єктом досить ґрунтовного аналізу західних дослідників упродовж двох останніх десятиліть. Дане питання знайшло відображення в роботі доктора Кембріджського університету і голови Кембріджської асоціації енергетичних досліджень Деніеля Ергіна «Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть» [207]. Автор представляє повноцінну картину процесу зародження, еволюції і сучасного стану енергетичного фактора в міжнародних відносинах. Актуалізація енергетичного питання в 2000-х рр. не минула безслідно для західної науки. Прикладом цієї тенденції можна назвати роботи таких авторів, як Едвард Лукас [228], Джон Робертс, Джонатан Стерн, Стівен Єтв, Свен Андерсен. У своїх працях вони звертають увагу на низку проблемних питань щодо місця енергетичного чинника в міжнародних відносинах.

– Отже, виходячи з аналізу історіографічної бази, можна дійти висновку: як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії є роботи фахівців з різних аспектів досліджуваної теми. Але, попри значну увагу науковців різних галузей до проблем розвитку енергетичної сфери та вивчення досвіду регіональних інтеграційних об'єднань, обрана для дослідження проблема залишилася поза увагою і заслуговує на комплексне висвітлення, зокрема, й через залучення нових джерел.

1.2. Джерельна база дослідження.

Можливість безпосереднього доступу до документальних архівів тих чи інших регіональних організацій обмежена через географічну віддаленість місць зберігання вказаних документів, виключенням не стали й документи, присвячені інтеграційним утворенням на пострадянському просторі. Із розвитком комунікаційних та інформаційних технологій впродовж останніх п'яти років став доступним широкий спектр базової і поточної документації регіональних інтеграційних організацій, які представлені на офіційних веб-ресурсах для вільного доступу і ознайомлення як у вигляді фотокопій, PDF-файлів, так і HTML-текстів, що не піддаються коригуванню з боку користувачів.

Об'єднання старого (ЄС, АСЕАН) і нового (МЕРКОСУР, СНД, НАФТА) регіоналізму мають різні рівні формування і використання баз даних інформації стосовно розвитку інтеграційних процесів. Найбільш розробленою і втіленою в цьому плані є концепція Євросоюзу. На даний момент є ряд дослідницьких центрів як в ЄС, так і поза його межами, котрі займаються консолідацією і дослідженням документальних матеріалів, пов'язаних із діяльністю ЄС. Окрім цього, майже кожна серйозна наукова інституція світу має підрозділ, який займається вивченням і ознайомленням дослідників із матеріалами, що стосуються європейської інтеграції. В Україні масового характеру набув процес перекладу і публікації законодавчої бази ЄС, прикладом чого є такі збірники, як серія «Конституційні акти ЄС» та «Україна – Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991 – 2009)». Із вступом України до Європейського енергетичного співтовариства наша держава зобов'язалася імплементувати європейське енергетичне законодавство в українське, яке тепер вільне для ознайомлення на порталі Верховної Ради. Проте саме в рамках роботи структурних елементів ЄС, на нашу думку, було здійснено ряд заходів для створення режиму найбільшого сприяння доступу дослідників до документів

різних рівнів. Виявом такої роботи є організація і функціонування віртуального ресурсного центру знань про Європу (Centre Virtuel de la Connaissance sur l' Europe), розміщеного в Люксембурзі. Центр діє як дослідницька установа і на широких правах надає доступ до великої документальної бази ЄС. Тому на основі матеріалів, отриманих на електронному ресурсі центру, ми маємо змогу залучити значну частину документів, розгляд яких розкриває особливості енергетичної тематики в європейській інтеграції. Ряд документів було залучено через використання офіційних інформаційних порталів європейських інституцій, а саме Європейської Комісії. Використані документи можна розподілити на декілька груп: фундаментальні документи, що визначали основні вектори діяльності євроспільнот протягом 60-річної історії, в тому числі й енергетичний напрям, зокрема, Паризький договір 1951 р. [130], Римський договір про заснування Євратому 1957 р. [129], Маастріхтський договір 1992 р. [131], Лісабонська угода 2007 р. [68]; стратегічні документи енергетичного характеру, на зразок «білих» і «зелених» книг, які визначали основні напрями взаємодії в енергетичній сфері в рамках євроспільноти [66, 57, 65, 64; поточні документи на зразок директив Ради ЄС і Єврокомісії, які були покликані практично втілювати ті чи інші напрями і позиції, висловлені у зазначених вище документах [5, 47, 46, 48]. Особлива увага серед них належить групі директив, що являють собою так звані енергетичні пакети: **перший** [3, 1]; **другий** [2, 4]; **третій** [6, 7, 23, 24, 25]. Саме вони визначали і визначають ступінь та умови енергетичної співпраці, що досягла рівня спільної енергетичної політики; додатковими джерелами при дослідженні євроінтеграційного напрямку є ухвалені енергетичні стратегії ЄС [61, 62, 73, 161] та рішення ключових самітів у вигляді спільних комюніке. До цього ж підрозділу можна включити публікації в ЗМІ. Значний масив інформації був почерпнутий з періодичного видання представництва Єврокомісії в Україні – Євробюлетеня. Окреме місце в списку джерел по євроінтеграції посідають

праці автобіографічного характеру значних політиків – сучасників ключових євроінтеграційних перипетій [174, 175, 176, 177].

АСЕАН - друга організація старого регіоналізму - теж здійснила ряд заходів з метою класифікації і виведення у вільний доступ власної документальної бази. Звичайно, масштаб роботи в цьому напрямі не можна порівнювати з європейським, та все ж певні кроки для досягнення такої цілі були зроблені. Так, при постійно діючому секретаріаті АСЕАН, який знаходиться в Джакарті (Індонезія), створено банк даних, в який включено всі ухвалені в рамках роботи АСЕАН документи. Під час дослідження напряму інтеграції в ПСА нами було проаналізовано кілька типів документів: декларації АСЕАН, в тому числі так звані «Декларації взаємопорозуміння» (документи ухвалювалися за результатами чергових ключових самітів організації і були визначальними для зміни вектора розвитку організації майбутнього [87, 90, 91]); плани дій АСЕАН у сфері енергетики, що визначали основи енергетичної співпраці [84, 85, 86]; договори, укладені в рамках АСЕАН, на енергетичну тематику [78, 83, 79, 51, 52, 80, 54, 116]; спільні комюніке щорічних зустрічей міністрів країн АСЕАН енергетичного форуму. Ці документи більш детально відображають спільну політику країн АСЕАН в енергетичній сфері на фоні динаміки як загально-асеанівського розвитку, так і міжнародної кон'юнктури енергетичної сфери міжнародних відносин.

Не останнє місце в дослідженні енергетичного фактора інтеграційного процесу в ПСА посідають документи ЄС, в яких відображається енергетична співпраця між ЄС і АСЕАН на великій кількості напрямів. У пригоді стали також документи щодо співпраці по лініях АСЕАН-Японія, АСЕАН-Китай та інші. Цінні відомості про АСЕАН можна знайти, аналізуючи місцеву пресу.

Регіональні інтеграційні утворення нового регіоналізму виявили меншу увагу до інституційної розбудови постійно діючих інтеграційних органів, а, отже, до роботи з класифікації й публікації документальної бази. Представленість нових організацій в інформаційному просторі на рівні

документації жодним чином не можна порівняти з ресурсами ЄС і АСЕАН. Особливо це стосується північноамериканської організації НАФТА. Так, організація з другим світовим потенціалом не має свого центру документації на кшталт європейського. Це пояснюється лише першим (зона вільної торгівлі) інтеграційним рівнем, якого досягла НАФТА. Тому основними документами для вивчення інтеграційного процесу в Північній Америці є установчі документи КУСФТА (CUSFTA) [88] і НАФТА (NAFTA) [118], внутрішні документи країн-учасниць і періодичні видання преси Канади, США і Мексики. Трохи краща ситуація з документальною базою найвідомішого інтеграційного утворення Південної Америки - МЕРКОСУР (MERCOSUR). Висока інтенсивність переговорного процесу, а також перехід на другу ланку інтеграційного шляху, а саме створення митного союзу, зумовили формування відносно значної документальної бази. Остання була упорядкована і представлена на сайті секретаріату організації: визначальні документи [56, 42, 71, 45]; поточні документи [16, 71, 15, 13, 26]. Окрім поточної документації, прийнятої між державами в рамках організації, заслуговують на увагу публікації секретаріату на енергетичну тематику.

Особливе місце посідає характеристика джерельної бази інтеграційних проектів на пострадянському просторі. Унікальність СНД, як головного інтеграційного проекту останнього двадцятиліття, полягає у величезній документальній базі, створеній за цей час. Проте коефіцієнт корисної дії від роботи цих документів майже відсутній. Та все ж таки розгляд представлених в секретаріаті СНД (Мінськ) документів надає нам можливість окреслити на основі їх аналізу загальні тенденції впливу енергетичного фактора на інтеграційні процеси на пострадянському просторі. Це саме стосується й «альтернативних» СНД інтеграційних проектів на кшталт ЄврАзЕС, ЄЄП, Митний Союз та ГУАМ. Головним джерелом документальної бази для дослідження пострадянського напряму стали такі категорії ресурсів, як офіційний сайт виконавчого комітету СНД. На ньому було створено Єдиний реєстр правових актів та інших документів Співдружності Незалежних

Держав. Документи, представлені на ресурсі, можна розподілити на дві групи: Документи, що регламентують діяльність СНД: установчі документи, заяви і декларації, меморандуми і плани [35,43,17,37,28,30,40,32,29,31,21]; Профільні документи, що регламентують економічну співпрацю між країнами СНД: підрозділ транспорту та енергетики [41,9,39,21,34,38].

Потрібно підкреслити, що похідні інтеграційні проекти від СНД, такі як ЄврАзЕС, регламентуються документами, які також представлені на цьому ресурсі, а в деяких випадках документація СНД є спільною документацією і для ЄврАзЕС та інших проектів. Порівняно з іншими інтеграційними об'єднаннями, браку висвітлення інтеграційних процесів на пострадянському просторі у доступних періодичних виданнях не відчувалося. Особливо можна відзначити такі видання аналітичного характеру, як «Дзеркало тижня» і «Чорноморська безпека».

Окремо слід визначити місце в дослідженні як західних, так і російських фахових видань, присвячених міжнародним відносинам в цілому й енергетичному фактору - зокрема. Такими виданнями є «Foreign Affairs», «La Revue internationale et stratégique», «Politique étrangère», «Мировая экономика и международные отношения», «Мировая энергетика».

Остання група дисертаційного дослідження складається із праць автобіографічного характеру провідних політиків – сучасників важливих етапів європейської інтеграції, таких як Ж. Моне, Л. Ерхарда, Е. Хітта та М. Тетчер [177,175,176,174]. Спогади Ж. Моне ілюструють найбільш проблемні моменти зародження і втілення ідеї першого інтеграційного проекту на європейському континенті. Л. Ерхарда залишив цікаві спостереження впливу енергетики на європейський інтеграційний процес первинного етапу. В автобіографічній роботі Е. Хітта відображені проблемний період йогопрем'єрства сер. 1970-х рр., який припав на розгортання світової енергетичної кризи. Мемуарна праця М. Тетчер містить в собі характеристику здобуття Великою Британією енергетичної незалежності у 1980-х рр. за рахунок використання ресурсів Північного моря і

співвідношення британської енергетичної політики з енергетичними ініціативами ЄЕС.

– Отже, підбиваючи підсумки аналізу історіографії проблеми енергетичного фактора в діяльності інтеграційних регіональних утворень, варто відзначити її недостатнє висвітлення в українській історичній та політолого-економічній науці. Зважаючи на це, а також беручи до уваги розширення джерельної бази за рахунок збільшення оцифрованих документів у глобальній мережі, постала потреба в проведенні комплексного дослідження проблеми енергетичного фактора в регіональній інтеграції в др. пол. XX ст. - поч. XXI ст. Оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної теми, слід визнати її достатнє забезпечення. Критично проаналізовані джерела разом із залученням інформативних історичних публікацій в поєднанні з обґрунтованою теоретико-методологічною базою дисертації дозволяють об'єктивно та комплексно досліджувати обрану проблему.

Розділ 2

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ЧИННИК В ТЕОРІЯХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТА ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

2.1. Теоретичні засади дослідження регіональної інтеграції.

За останні більш ніж півстоліття розвитку системи міжнародних відносин процеси регіональної інтеграції перетворилися на сталий тренд в міждержавних відносинах. Починаючи від утворення ЄОВС (Європейське об'єднання вугілля і сталі) (1951 р.) та початкового етапу регіональної інтеграції у Південно-Східній Азії (сер. 1960-х рр.), інтеграційний імпульс хоч і з певними коливаннями, але впевнено демонстрував свою потужність та перспективність у подоланні економічних та геополітичних проблем різних регіонів земної кулі. Свідченням цього стала поява в останній третині ХХ ст. нових регіональних об'єднань у Тихоокеанському регіоні, Південній і Північній Америці та процеси інституційного «поглиблення» й географічного розширення існуючих.

Із закінченням «холодної війни» та розпадом суперпотуги СРСР в період 1990-х – 2000-х рр. турбулентний стан системи міжнародних відносин, загрози та ризики процесів глобалізації та балканізації (відродження націоналізму) роблять вибір держав на користь регіональної інтеграції найбільш ефективним зовнішньополітичним курсом. Як зазначає авторитетний науковець з євроінтеграції Душан Сіджанскі: «В умовах нового сплеску світових безпорядків суперпотуга, що залишилась в одному числі, не хоче, та й не може нав'язати новий міжнародний порядок ... національним державам. Роздроблення повноважень в міжнароднім співтоваристві робить все менш реальним панування однієї країни, будь то

навіть суперпотуга. Звідси природне стремління до співробітництва і регіоналізації. Об'єднання та регіональні союзи складають основу міжнародного співтовариства» [251,с.206].

Таке бачення сучасних тенденцій міжнародного розвитку поділяється багатьма фахівцями в області міжнародних відносин і пов'язується ними як з процесом глобалізації, так і з цивілізаційними процесами у сучасному світі. Зокрема, узгоджується воно і з теорією зіткнення цивілізацій Самуела Хантінгтона, який однією з головних тенденцій розвитку міжнародної системи вважає посилення політичної і економічної багатополлярності у світі. Згідно з цією теорією зменшення у світі та у світовій економіці ролі Заходу і зниження ваги колишніх радянських республік йдуть паралельно з швидким посиленням ролі Китаю й інших країн Східної та Південно-Східної Азії, посиленням ролі Латинської Америки і потенційним – Південної Азії. Така багатополлярність та наявність в межах кожної цивілізації ключових країн (крім ісламської цивілізації, в якій немає яскраво вираженої однієї-трьох ключових країн) є стимулом до консолідації і кооперації в середині окремих цивілізацій навколо полюсів цивілізаційного впливу [270, с. 112]. Прикладами регіональної інтеграції, що спирається на цивілізаційні цінності, сповідує власні традиції, власну ідеологію і стиль життя, можуть бути ЄС, АСЕАН і НАФТА.

Традиційно дослідження процесів розвитку системи міжнародних відносин відбувається на рівні їх першочергового теоретичного осмислення. Саме теоретики міжнародних відносин першими формують базовий каркас для вивчення нових явищ, пояснення подій та фактів. При цьому їх позиція сягає корінням пост-позитивістського постулату, згідно з яким будь-яке спостереження є теоретизованим і ми не можемо збагнути реальність без допомоги концепцій, що використовуються нами як інструмент пізнання [164, с. 2]. Отже, дослідження міжнародних процесів відбувається в рамках певних наукових парадигм, що різняться як підходами до визначення соціальних механізмів, що лежать в основі цих процесів, так і розумінням

логіки дії цих механізмів. Такий парадигмальний підхід не є виключно особливістю галузі міжнародних відносин, але притаманний і суспільним наукам в цілому. Фактично, глибокий аналіз міжнародних процесів в сучасній науці як в рамках дисципліни «міжнародні відносини», так і в рамках історичних досліджень не є вільним від теоретичних настанов певних теоретичних концепцій.

Варіативність концептуального осмислення притаманна і більш вузьким напрямкам досліджень в сфері міжнародних відносин. Вже від початку осмислення процесу європейської інтеграції теорія регіональної інтеграції формувалась в рамках окремих наукових шкіл. І якщо для дисципліни «міжнародні відносини» в цілому така варіативність і, відповідно, різниця у методах оцінювання процесів існувала і продовжує існувати в рамках протиставлень опозиційних одна одній парадигм реалізму, інституціоналізму та конструктивізму, то в оцінках процесів регіональної інтеграції вона проявлялась у розробці інтеграційних концепцій в рамках теорій федералізму, функціоналізму, інтерговерменталізму, неоінституціоналізму, неофункціоналізму та комунікативної теорії.

У центрі теоретичних досліджень, що сформували окремі підходи, були і залишаються проблеми передумов, рушійних сил та перспектив європейської інтеграції. Так, для прикладу, одним із перших суттєвих водорозділів, що визначив формування окремих наукових шкіл регіональної інтеграції, стало протиставлення значення інтересів і вимог бізнесу та політичної волі державної влади в питанні визначення початкового імпульсу для об'єднання Західної Європи. Цей розподіл став продовженням антагонізму між прихильниками неоліберальної та кейнсіанської парадигм розвитку національних економік як найбільш ефективного способу розвитку індустріального суспільства [136, с. 189].

Серед інших аспектів, що визначали формування різних інтеграційних теорій, можемо зазначити: відведення ключової ролі як передумови економічним інтересам чи культурно-цивілізаційній спільності,

обов'язковість наявності тісних господарських зв'язків чи гомогенності політичного устрою країн, що формують інтеграційне об'єднання, а саме значення ліберально-демократичної політичної системи як передумови для інтеграції [167, с. 17]. Одним із найбільш вагомих теоретичних питань було і залишається питання інституційних перспектив інтеграційного об'єднання, а саме проблема допустимого рівня передачі повноважень національної держави на міждержавний рівень, співвідношення національного та наднаціонального у внутрішній політиці держав регіонального союзу.

З розвитком процесу європейської інтеграції та виникненням нових інтеграційних об'єднань, з накопиченням емпіричних даних розширювалось і коло аспектів, що потребували врахування при теоретичному аналізі феномену регіоналізму. До таких аспектів залучалися як питання безпеки та політичної доцільності, так і нові аспекти економічної кооперації, в тому числі й проблема економічної конкуренції з іншими регіональними об'єднаннями. Зрозуміло, що таке розширення аспектів не могло не вплинути на поглиблення концептуальної варіативності оцінок. Крім того, інституційна різноманітність існуючих регіональних об'єднань також позначилась на неможливості формування узагальнюючої теорії регіональної інтеграції. Відомий дослідник міжнародних відносин Роберт Гілпін зазначає: «Різниця між регіональними улаштуваннями робить широкі узагальнення та всеохоплюючі теорії чи пояснення регіоналізму неможливими» [167, с. 3].

Нова хвиля регіоналізму 1990-х – 2000-х рр. привнесла в наукове середовище метод порівняльного аналізу регіональної інтеграції у Західній півкулі, Тихоокеанській Азії та Західній Європі. Проте такий метод також не продемонстрував можливості досягнути узгодженості позицій теоретиків. Однією з причин є той факт, що «новий регіоналізм» значно інтенсифікував і ускладнив процеси регіональної інтеграції, що знайшло відображення у двох тенденціях. По-перше, це кількісне зростання регіональних угод – як нових, так і переукладання існуючих договорів на нових умовах. По-друге, це якісне поглиблення регіональних зв'язків, використання комплексних, більш

розвинутих моделей інтеграції. За таких умов теоретична література на сучасному етапі продовжує демонструвати відсутність узгодженості як щодо розуміння логіки регіональної інтеграції, так і щодо точного визначення умов, за яких може бути досягнутий глибокий інституційний рівень інтеграційних об'єднань [167, с. 1].

Попри існуючий теоретичний плюралізм та концептуальну варіативність саме використання теоретичних формул дозволяє систематизувати вивчення складних та багатовимірних процесів міждержавної інтеграції та оцінювання впливу та значення різних чинників у цих процесах. Теоретичні підходи служать свого роду методичною базою для формування алгоритму дослідження, критеріїв оцінювання і систематизації оцінок та висновків щодо значення тих чи інших чинників в інтеграційних процесах минулого і сучасності. Особливо це стосується оцінки значення такого неоднозначного, мінливого за своєю суттю, багатогранного чинника, як енергетика.

Як зазначив провідний експерт МЗС Росії з проблем світової енергетичної політики і дипломатії, президент Центру енергетичної дипломатії і геополітики професор Станіслав Жизнін: «Поступальний розвиток світової енергетики веде до збільшення впливу енергетичного чинника на систему міжнародних відносин, світову економіку та геополітику» [329].

Щоправда, слід зауважити, що, оцінюючи значення цього факту для Росії як одного із провідних світових енергетичних експортерів, С. З. Жизнін розглядає значення енергетичного чинника як засіб підвищення ефективності реалізації російських зовнішньополітичних цілей за рахунок енергетичної дипломатії переважно в контексті міжнародного та двостороннього міждержавного співробітництва. Регіональний аспект енергетичної дипломатії розглядається ним здебільшого з точки зору визначення пріоритетних напрямів енергетичних та геополітичних інтересів Росії. Проблема ж потенціалу енергетичного чинника в процесі регіональної

інтеграції, як взаємовигідного та рівноправного для країн – учасниць процесу, залишається поза увагою [328].

Фактично, процес зростання впливу енергетичного чинника на міжнародні процеси розпочався більш як століття тому. Від винаходу двигуна внутрішнього згорання саме енергетичні мотиви ставали стержнем більшості геополітичних процесів у світі. Паралельно зі збільшенням впливу відбувалось розширення змістовного наповнення енергетичної сфери: крім початкових вугілля, нафти та згодом газу до неї стали входити електрична та атомна енергетика, енерготранспортні системи, обладнання та техніко-технологічне обслуговування паливно-енергетичного комплексу (ПЕК). Від сировинної, видобувної за своїм характером галузі енергетична сфера невідворотно набирала рис науково-технічної та технологічної.

Ще один процес визначає мінливість та багатогранність енергетичного чинника в сучасному світі - це процес збільшення ролі держави та державного сектору в енергетичній галузі. «В умовах загострення конкурентної боротьби на світових енергетичних ринках переваги отримують ті компанії, що мають міцні фінансово-економічні „тили”, багатий досвід корпоративної дипломатії, а також користуються підтримкою з боку держав свого базування» [329]. На сучасному етапі розвиток енергетики є неможливим без активної участі держави, що зумовлено як капіталомісткістю галузі, так і її стратегічним характером, оскільки від її стану залежать національний економічний та оборонний потенціал, а також стан навколишнього середовища.

Крім того, глобальний характер енергетичних проблем, дедалі більша їх політизація зумовлюють набуття енергетичним чинником більше політичного, аніж суто економічного значення, що впливає на його роль у міжнародному енергетичному співробітництві.

Всі зазначені та ряд інших обставин визначають складність аналізу та оцінки значення енергетичного чинника в міжнародних процесах. Саме це й зумовлює потребу у першочерговому розгляді теорій регіоналізму та

комплексному використанні їх доробку. Такий підхід, на нашу думку, дозволить визначити ті виміри та параметри оцінювання, за допомогою яких можна системно висвітити місце і значення енергетичного чинника в процесах регіональної інтеграції.

При цьому в рамках історичного дослідження таке комплексне використання доробку різних теорій регіональної інтеграції здатне подолати ту концептуальну роз'єднаність, що характерна для дисципліни «міжнародні відносини». Як зазначав один з американських теоретиків міжнародних відносин К. Дж. Холсті, «міжнародні відносини є не лише роз'єднаною дисципліною, а й, по суті, такою, що роз'єднує» [167, с. 2].

Принагідно зауважимо, що останнім часом у західній теорії міжнародних відносин намітилась тенденція до пошуку можливостей якщо не узгодження та синтезу, то принаймні комплексного використання різних, часто ворожих одна одній, концептуальних парадигм. Один із ініціаторів такого пошуку, авторитетний американський вчений Ендрю Моравчик наполягає, що прагнення синтезу між різними напрямками теорій міжнародних відносин «не лише можливе й бажане, а й конструктивне для узгодженого розуміння міжнародних відносин як прогресивної та емпіричної суспільної науки» [169, с. 131].

Одним із методів досягнення цієї мети, як вважають ті з науковців, хто підтримує ідею синтезу теоретичних підходів, є міждисциплінарний підхід у суспільствознавчих науках. А саме - використання у суспільствознавчих дослідженнях методів інших галузей суспільних наук, що мають близьку дослідницьку проблематику. Очевидно, що застосування у суміжних наукових галузях різних теоретичних підходів не здатне само по собі подолати протистояння між ними, проте через доведення ефективності застосування їхніх відмінностей в рамках певного дослідження спроможне виявити можливість їх взаємодоповнення. Використання міждисциплінарного підходу у дослідженнях надає теоретичним формулам ті функції, які вони насправді покликані виконувати, а саме: бути

аналітичними інструментами дослідження, втрачаючи свою метафізичність та претензію на монополю правдиве емпіричне зображення світу.

Застосування принципу теоретичної компліментарності, взаємодоповнення у дослідженнях міжнародних процесів здатне також подолати проблему моноказуальності у виявленні прихованих механізмів їхнього розвитку, притаманне теоретичним концепціям. Натомість, це стане підґрунтям для формування багатофакторних моделей. Такий підхід більшою мірою відповідає сутності історичних досліджень, які, на відміну від теоретичних концепцій, що зосереджені на проблемах виявлення логіки дії суспільних механізмів, розглядають будь-який процес як багатофакторний, обумовлений історичними передумовами та історичним контекстом цього процесу, а отже, більш схильні до комплексності, компліментарності у визначенні сутності явищ. Як зауважує у своїй праці «Нариси історії Європейського Союзу» британський дослідник Філіп Тоді: будь-яке історичне дослідження, присвячене, скажімо, процесам євроінтеграції, засвідчить стремління як до висвітлення історичних витоків явища, так і до спроб визначення всіх зовнішніх чинників, що впливали на її розвиток [261].

Варто зауважити, що спроба компліментарного підходу, застосована до теорій регіональної інтеграції, є, на наш погляд, менш проблемною, оскільки меншим є ступінь протистояння і опозиційності між ними. Так, зокрема, спроба не заперечити, а віднайти точки конвергенції особливо притаманна федералістській концепції інтеграції, що одночасно є й найбільш багатофакторною теорією регіональної інтеграції. Показовим прикладом компліментарного підходу може слугувати книга одного із найбільш палких захисників федералістського підходу Д. Сіджанські «Федералістське майбутнє Європи», що була написана у сер. 1990–х рр. - в період відродження позицій федералізму, пов'язаного із якісно новим етапом європейської інтеграції і проголошенням Європейського Союзу. В своїй праці Д. Сіджанські робить спробу залучити до дослідження проблеми реалізації федералістського принципу в процесі об'єднання Європи три інші

авторитетні теорії регіоналізму. Зокрема, він зазначає, що, попри відведення провідної ролі саме федералістському підходу, в його дослідженні також використовуються неофункціоналізм Ернста Б. Хааса, системний підхід Девіда Істона та комунікативна концепція Карла В. Дейча [251, с. 21-22].

Одним із засобів такого узгодження для Д. Сіджанскі є спростування традиційного протиставлення постатей і поглядів видатних євроінтеграторів Дені де Ружмона та Жана Моне, представників, відповідно, федералістського та функціоналістського підходів до євроінтеграції. Так, віддаючи належне прагматичній реалістичності та ефективності підходу Моне, «що прагнув побудувати Європейський Союз сектор за сектором, починаючи від видобутку вугілля та виробництва сталі і закінчуючи всією економікою в цілому, з тим, щоб у результаті утворився політичний союз», на противагу більш форсованому «могутньому якісному стрибку шляхом створення федеральної Європи» Дені де Ружмона, Сіджанскі стверджує, що кінцеві цілі, які ставили перед собою ці два діячі, є якщо й не тотожними, то дуже близькими. Для обох ідеалом був союз у вигляді Європейської федерації або Сполучених Штатів Європи [251, с. 212-213].

Отже, для «федераліста» Сіджанскі характерним є визнання ефективності функціональної економічної співпраці як основи європейської інтеграції. Але й оцінюючі позитивно сорокарічну економічну інтеграцію як ефективний метод європейського зближення, Д. Сіджанскі підкреслює першочерговість значення її політичних наслідків. Наполягаючи на тому, що економічна інтеграція сама по собі містить політичний аспект, він зазначає: «Спільні ресурси, єдине митне управління, спільні інститути і єдина політика, політичне значення економічних рішень, а також політична вага торгівлі на зовнішньому ринку й інші зовнішньоекономічні відносини надають Європейському Співтовариству політичний вимір» [251, с. 234].

Таким чином, процес поступального економічного об'єднання країн регіону для Д. Сіджанскі є переважно методом досягнення більш інституційно глибокої, політично орієнтованої інтеграції, що

підтверджується досвідом Євросоюзу. Сам же процес інтегрування та передумови для його поглиблення залежать лише від політичної волі зближення, в тому числі й від політичних наслідків економічної інтеграції. «Процес економічної інтеграції, що активізується, не обов'язково веде до політичної інтеграції, тобто до створення політичного союзу... Досвід показав, що політика зберігає свою першість, і що такі чинники, як націоналізм, здатні змінити хід подій і викликати дезінтеграцію», – глибоко переконаний фахівець [251, с. 399].

Використання Д. Сіджанскі принципу компліментарності на прикладі дослідження процесів євроінтеграції доводить неконструктивність роз'єднання економічного та політичного рівнів оцінювання будь-яких аспектів інтеграції. В контексті співставлення та застосування підходів федералістської та функціональної концепції інтеграції очевидною стає недостатність інструментарію, що використовується в рамках суто економічних теорій інтеграції, які розглядають інтеграцію як процес інтернаціоналізації господарства на мікро- та макрорівнях.

Підґрунтям для розвитку переважно економічно орієнтованих теоретичних підходів до вивчення інтеграційних підходів за межами ЄС є твердження, згідно з яким із середини 1980-х рр. у світі спостерігається феномен переважно економічно вмотивованої інтеграції, прикладами якого є інтеграційні об'єднання Західної півкулі та Південної Азії. Відповідно до такого погляду ряд західних дослідників схильні розглядати інтеграційні об'єднання у цих регіонах переважно як зони преференційної торгівлі, що знайшло відображення, зокрема, у назві, яка використовується для їх визначення, - PTAs - preferential trading arrangements (угоди про преференційну торгівлю) [167].

Подібні погляди на природу інтеграційних процесів і на процес євроінтеграції зокрема, переважають і серед російських теоретиків регіональної інтеграції. За відправну точку інтеграційних процесів російськими вченими беруться об'єктивні економічні процеси міжгалузевого

і внутрішньогалузевого розподілу праці, міжнародного переплетення капіталу і виробництва, взаємопроникнення і переплетіння національних процесів виробництва в цілому [158, с. 55-56]. Відповідно до такого бачення головну увагу в питанні як передумов, так і перспектив інтеграції країн регіону приділяють так званому рівню інтеграційної зрілості країн. До цього поняття включають рівень розвитку та конкурентоздатності національної промисловості, ступінь відкритості національної економіки та лібералізації торгівельно-політичного режиму та ряд інших аспектів. В рамках такого підходу регіональна інтеграція виступає, головним чином, засобом економічного росту та виживання в умовах глобалізації та міжнародної економічної конкуренції, а дослідження інтеграційних процесів зосереджуються на механізмах, моделях та стадіях економічної кооперації. Іншим чинникам регіональної інтеграції відводиться другорядне значення.

Зосередженість теорій економічної регіональної інтеграції на об'єктивно менш проблемному у реалізації та швидкоєфективному інтегруванні у економічній галузі залишає, так би мовити, за кадром політичний ефект інтеграції, зокрема, той факт, що значна кількість економічних галузей у сучасному світі мають політико-стратегічний, безпековий характер (в тому числі енергетичний сектор). Так, зокрема, оцінка значення чинника «подолання обмеженості» природних ресурсів і доступу до них в процесі інтеграції, на якому акцентують увагу як на одній з переваг економічної інтеграції, давно вже втратила суто економічний вимір. Наявність енергоресурсів є важливим інструментом реалізації зовнішньополітичних інтересів країни, в тому числі й можливості виступати як інтеграційне ядро. І навпаки, їх відсутність об'єктивно послаблює міжнародні позиції країни, незалежно від рівня розвитку її промислового потенціалу та економіки. Таким чином, роль природних ресурсів, в тому числі й енергоресурсів, у сучасному світі має конфліктно-компрісний характер, що і визначає їх вплив на міждержавні відносини.

Крім того, в такому економічному «монопідході» не враховуються сучасні інтеграційні тенденції, що засвідчують великий вплив політичної мотивації при виборі країни на користь регіональної інтеграції. Можна погодитись із російською дослідницею А. Бойченко, яка стверджує: «В епоху глобалізації світового господарства виникають додаткові стимули для переходу до більш високого рівня інтеграції, що забезпечує більш ефективне обстоювання учасниками національних інтересів спільно з партнерами по об'єднанню. При цьому для невеликих за розмірами і економічним потенціалом країн, що розвиваються, це часто виявляється чи не єдиною можливістю рівноправної участі у міждержавних переговорах. Наприклад, такі регіональні об'єднання, як АСЕАН та МЕРКОСУР, що довгі роки обмежувались системою відносин, характерною для самої першої, початкової стадії інтеграційної взаємодії (Зони Вільної Торгівлі), наприкінці 1990-х рр. зробили «інтеграційний прорив» і почали рух вперед по шляху будівництва інтеграції» [320, с. 43].

Одним із проявів політичної мотивації до регіональної інтеграції є й своєрідне трактування федералізму навпаки. Участь в регіональному процесі розглядається рядом країн як один із найбільш ефективних і надійних засобів відстоювання державного суверенітету, національних, економічних та політичних інтересів в умовах прагнення деяких рушійних сил глобалізації до стирання чужих державних кордонів і, по суті, відмови від національних економічних інтересів.

В історії регіоналізму також вистачає прикладів, коли інтеграційні процеси не відображали реального рівня економічних взаємозв'язків країн регіону, господарської інтернаціоналізації між ними (це і початкові етапи інтеграції у ПСА, і певною мірою процес формування НАФТА). В таких об'єднаннях економічний фундамент у вигляді угод про галузеву кооперацію, який підводять під політичний союз, служить методом укріплення єдності у формі економічної інтеграції. Таким чином, процеси

регіональної інтеграції неможливо в повній мірі зрозуміти, застосовуючи інструментарій лише теорій економічної інтеграції.

Необхідність здійснення багатofакторного аналізу та застосування принципу компліментарності у дослідженні різних аспектів регіональної інтеграції підкріплюється також необхідністю врахування значення зовнішньополітичних чинників регіонального зближення. Так, зокрема, Д. Сіджанскі, відзначаючи актуальність на сучасному етапі неофункціональної концепції Е. Б. Хааса, що акцентує увагу на поступальності і «секторальній» кооперації інтеграційного процесу, зауважує, що в цій концепції не беруться до уваги зовнішні чинники інтеграції. А між тим, як засвідчує і історія євроінтеграції, і історія становлення Європейського Союзу у 1990-ті рр., цей чинник може бути часто досить вагомим. Закликаючи не перебільшувати значення зовнішнього чинника, Д. Сіджанскі одночасно зауважує існування в історії конкретних прикладів, що переконують у його значимості. Йдеться, зокрема, про значення надмірної ваги США у європейських справах у 1950-х - 1960-х рр., що знайшло відображення у відповідному твердженні Шарля де Голля про значення «зовнішнього федератора» – США – як стимула до європейської інтеграції. Підписання Маастрихтського договору, твердить Д. Сіджанскі, також чітко визначило внутрішні зв'язки і взаємодію між зовнішніми і внутрішніми структурами: «Міжнародне змагання спонукає Співтовариство посилювати свою конкурентоздатність, а економічна вага Співтовариства зобов'язує його брати на себе більше політичної відповідальності на світовому рівні. Одночасно прискорився процес утворення політичного союзу, що стимулювалось крахом комуністичного крила Східної Європи і, як наслідок цього, загрозою, що виникла для безпеки» [251, с. 246].

Для більш плідного застосування компліментарного принципу у використанні різноманітного теоретичного інструментарію для висвітлення процесів регіональної інтеграції можуть бути застосовані певні схеми, що слугують своєрідними орієнтирами для визначення найбільш значимих і

одночасно дискусійних зон аналізу. Так, як засіб узагальнення всіх чинників, що обумовлюють формування та функціонування інтеграційних об'єднань (за формулюванням Д. Сіджанскі – федеративних союзів), Д. Сіджанскі пропонує виділити три виміри: причинний, цільовий та змістовний. Дослідник зазначає: «Перший вимір включає чинники, що найчастіше діють в період формування та розвитку федеративних союзів. Це - географічна близькість, спорідненість культури, економічна і технічна взаємозалежність та зовнішня загроза. Другий вимір включає чинник, пов'язаний із ціллю об'єднання та його кінцевою метою, досягнути яку деякі асоціації пропонують за допомогою союзу, шляхом спільного використання ресурсів, організації спільних інститутів і ведення спільної політики. Кінцева мета виражає певну систему цінностей, містить стержневі ідеї і проміжні цілі, до яких прагнуть учасники федеративних союзів. Що стосується змістовного виміру, то він включає систему чинників, які характеризують федеративну природу будь-якого співтовариства» [251, с. 246].

На наш погляд, попри той факт, що Д. Сіджанскі виводить цю схему для потенційно федеративних союзів, і саме федеративна модель є для нього ідеалом інтеграційного об'єднання, подібні виміри оцінювання можуть бути використані і при дослідженні дії різних чинників у процесі регіональної інтеграції. При цьому ці виміри оцінювання є адекватними і для тих регіональних об'єднань, що не досягли, чи не ставлять перед собою мети досягнення такого рівня інтегрованості, як сучасний ЄС. Тут принагідно зауважимо, що попри існуючі спроби застосування цивілізаційного підходу до вивчення інтеграційних процесів і обґрунтування на їх основі існування автономних азіатсько-тихоокеанської, латиноамериканської моделей інтеграції, більш загальним серед науковців є визнання значення демонстраційного ефекту ЄС, якому в тій чи іншій мірі наслідують регіональні об'єднання у їх становленні та розвитку.

Подібну до наведеної вище схему пропонує в якості систематизації різних підходів до аналізу проблем регіональної інтеграції і канадський

дослідник Аксель Хюелсмейер. Він виділяє також три виміри аналізу, що засвідчують свою вагомість з огляду на різне трактування у різних теоріях регіональної інтеграції, зокрема: 1. Визначення внутрішніх рушійних сил, що є провідними у процесі інтегрування; 2. Визначення умов для процесів консолідації в існуючих об'єднаннях; 3. З'ясування обумовленості інституційної різнорідності між існуючими об'єднаннями [167, с. 2].

Співставлення таких підходів до систематизації вивчення процесів регіональної інтеграції дозволяє твердити, що дослідження значення будь-яких чинників інтеграції, в тому числі й енергетичного, потребує врахування щонайменше трьох вимірів оцінювання: оцінки на стадії виникнення (або причинний вимір), на стадії розвитку (змістовний) та значення в контексті інституційних перспектив інтеграційного утворення (або цільовий вимір). Саме в межах цих вимірів доцільно характеризувати ці чинники з точки зору віднесення їх до ключових чи другорядних, провідних чи допоміжних і, що найголовніше, стимулюючих чи гальмівних в ході формування та розвитку інтеграційних об'єднань.

І вже в цих вимірах потрібно визначати більш конкретні параметри оцінювання. Визначення цих параметрів можливе при більш ретельному аналізі теорій регіональної інтеграції.

Інтеграційні ідеї в розумінні європейської єдності, на думку дослідників, сягають корінням ще періоду Середньовіччя. Проте практична необхідність саме такого способу розв'язання геополітичних вузлів постала після катастрофи Першої світової війни. Ставши першопричиною і основним полігоном цього конфлікту, європейський континент потребував нової концепції співіснування держав в регіоні. Одним з варіантів такої концепції стала розробка прийнятної і дієвої схеми об'єднання держав континенту задля підтримки і унеможливлення нового конфлікту. Ця ідея знайшла найбільш ґрунтовне втілення у пан'європейському проекті австрійця Р. Куденхове-Калерджі [282] та роботі Пан'європейського союзу, створеного у 1926 р.; ініціативах Арістиди Бріана на X сесії Асамблеї Ліги націй та

Едуарда Ерріо на Женевській конференції 1932 р. Проте ідеї як політичного, так і економічного об'єднання континенту виявились передчасними для Європи у міжвоєнний період.

Паралельно із розробкою масштабних проектів у 1920-ті роки здійснювались спроби й практичної економічної інтеграції, що знайшло прояв у проведенні міжнародних економічних конференцій і спробі утворення міжнародних картелів, зокрема, «Сталевого картелю» між Францією, Німеччиною, Люксембургом і Бельгією [206, с. 81]. Загострення міжнародних відносин в 1930-х роках і новий світовий конфлікт загальмували розвиток інтеграційних ідей. Проте саме в цей час були закладені основи для розвитку двох визначальних теоретичних напрямів, які в подальшому отримали назви «федералізм» і «функціоналізм».

Закінчення Другої світової війни стало новим вагомим стимулом як для розвитку теорій регіональної інтеграції, так і для практичної реалізації інтеграційного проекту на європейському континенті. Концептуальне оформлення двох провідних інтеграційних теорій – «функціоналізму» і «федералізму» розпочалось як пошук та спроба наукового обґрунтування найбільш ефективного шляху до європейського об'єднання.

Федералісти були хоч і першою, проте найменш чітко оформленою групою теоретиків-регіоналістів, яка виникла ще до початку практичної реалізації інтеграційних тенденцій в міжнародних відносинах у міжвоєнний період. Адепти федералізму основною метою міждержавного об'єднання на регіональному рівні вважали створення регіональної наддержави. Ідеалізм федералістів досягав свого апогею у баченні потенціалу переростання цієї регіональної наддержави в світову. Механізм реалізації даної мети полягав в укладенні конституційної угоди, за допомогою якої передбачалось створити дворівневу систему управління наддержавою, засновану на формулі балансу між централізмом верховної влади і автономізмом суб'єктів інтеграції на національному рівні [241, с. 37].

Головним опонентом федералістської концепції європейської інтеграції виступила теорія функціоналізму, що набрала свого чіткого оформлення після Другої світової війни. На відміну від федералістів, функціоналісти не ставили за мету досягнення політичної єдності європейського регіону і, відповідно, зосереджувались на інших, більш прагматичних аспектах регіональної інтеграції. Концептуальне бачення інтеграції функціоналістами концентрувалось на функціональних потребах інтеграційного процесу, а не на територіальній належності суб'єктів. Інтеграція в рамках регіональних об'єднань, за регіональним критерієм, розглядалась функціоналістами навіть як небажана, адже географічні критерії, на їх думку, закладали основу для зростання антагоністичних блоків. Незважаючи на цю специфіку функціонального підходу, саме концептуальний доробок функціоналістів став теоретичною основою певних елементів євроінтеграції. Прихильники і послідовники засновника функціоналізму Д. Мітрані [168] пізніше надавали великої ваги роботі таких функціонально спрямованих європейських об'єднань, як ЄОВС і Євратом, в яких вони вбачали елементи чистої функціональної логіки попри їх чітку регіональну визначеність. Зокрема, таку логіку вони вбачали в їхніх технократичних консультаційних механізмах, а також у налагодженні цими структурами коопераційних зв'язків з державами, що не брали участі в об'єднувчому процесі.

Таким чином, в рамках теорій федералізму та функціоналізму було поставлено питання про сутність та цілі інтеграційного процесу в контексті протиставлення його політичних та економічних вимірів. Хоч ці теорії в методах і кінцевих цілях інтеграційних процесів виступали з протилежних, навіть антагоністичних позицій, їх об'єднувала одна важлива обставина – ці напрями були в чистому вигляді теоретичними і не спиралися на досвід інтеграційної практики, на противагу теоріям-наступницям. Так, для прикладу, термін «регіональна інтеграція» як науковий термін з'являється в першій половині 1940-х років ХХ століття, і не був відображенням практичного процесу міждержавних відносин.

Ще однією спільною характеристикою перших інтеграційних теорій було те, що як федералісти, так і функціоналісти відрізнялися ідеалістичністю в поясненні цілей і методів інтеграційних процесів. Як перша, так і друга теорії не могли розкрити логіку розвитку інтеграційного процесу. Вони були статичними і не проявили адаптаційних можливостей в динамічних міжнародних відносинах. Крім того, в географічному сенсі вони інтерпретували інтеграційні механізми переважно в глобальних масштабах.

На цьому моменті потрібно зупинитися окремо. Від початку реалізації об'єднавчого процесу в Європі більшість науковців починають визнавати інтеграцію окремим явищем міжнародних відносин. Вивчаючи феномен інтеграції переважно на прикладі європейського інтеграційного процесу, вони при цьому не брали до уваги той факт, що цей зразок є прикладом саме регіональної інтеграції. Поділ на глобальні, регіональні і субрегіональні інтеграційні об'єднання став наслідком подальшого розвитку інтеграційних теорій, що був позначений одночасно їх ускладненням та зростанням якісних та кількісних критеріїв осмислення процесу інтеграції.

При загальній недосконалості перших теоретичних концепцій інтеграції федералізм станом на 1950-ті роки видавався занадто ілюзорною теорією. Функціоналізм же при всіх своїх вадах як загальна теорія інтеграції виявив свій науковий і практичний потенціал, надав поштовху для формування нової теорії інтеграції – неофункціоналізму. Основні положення цієї течії були розроблені наприкінці 1950-х років американським політологом, професором Каліфорнійського університету Ернстом Хаасом у праці «Об'єднання Європи» [291].

Певною мірою виправивши недоліки попередників та доповнивши їх новим баченням цілей інтеграції, саме ця концепція стала теоретичною основою для реалізації процесів європейської інтеграції кінця 1950-70-х рр. ХХ ст. Сильною стороною неофункціоналізму стало прагнення до керованої інтеграції на регіональному рівні. А найбільш істотною відмінністю від класичного функціоналізму було те, що на перший план виступало прагнення

до політичної співпраці, але через співпрацю економічну. Таким чином, звільнившись від ряду недоліків функціоналістської концепції, оновлена теорія вносила чіткість до осмислення інтеграційного процесу [170].

Успіх діяльності ЄОВС зумовив також актуалізацію інтересу науковців-економістів до вивчення нового феномену міжнародних відносин. Їхньою метою стає забезпечення теоретичного підґрунтя для реалізації економічної сторони процесу регіонального об'єднання. Передусім ними було визначено термін «регіональної економічної інтеграції» (РЕІ). В стислому вигляді під РЕІ розумілась ліквідація економічних кордонів між двома і більше економіками для вільного обігу товарів, послуг, засобів виробництва і інформаційних потоків. Вказана ліквідація мала відбуватися в межах певного регіону, який також визначається за рядом параметрів:

- географічна близькість;
- регулярність та інтенсивність взаємовідносин;
- спільне уявлення про регіональну систему як окреме місце співпраці [150].

В 1950-х – 60-х роках проблеми природи процесу регіональної інтеграції стали об'єктом уваги науковців-економістів і у контексті більш широких теоретичних баталій щодо ролі держави в економічних процесах. Полюсами у поглядах на проблему сутності та рушійних сил інтеграційних процесів виступали: регуляторна кооперація як результат державної ініціативи та ринкова лібералізація в інтересах бізнесу. Неоліберальна школа економістів відстоювала думку, що інтеграція виходить із об'єднання більше двох ринків при забезпеченні повної свободи дій ринкових сил і конкуренції. Опозиційна школа дирижистів (кейнсіанців) захищала протилежну позицію, відповідно до якої успішна інтеграція неможлива без активного втручання держави [320].

В 1960-х роках це положення кейнсіанців з певними коригуваннями прийняла на озброєння ринково-інституційна теорія. Представники цієї школи дотримувалися думки, що вирішення всіх проблем інтеграційного

процесу неможливе без втручання держави. Але таке втручання має бути поверхневим. Справедливість обох теорій частково була підтверджена злиттям в 1965-67 роках ЄОВС, Євратома і ЄЕС в одну структуру, з єдиним керівництвом. Зближення по ключовій позиції зумовило поступове злиття в подальшому цих двох теорій.

Поступова втрата проблемою ролі держави як у економіці окремих країн, так і в інтеграційному процесі своєї антагоністичної природизменшувала і її вагомість у теоретичних дискусіях. Станом на 1990-ті роки можна констатувати зближення ніби несумісних неоліберальної і дирижистської концепції. При цьому прибічники неоліберальної школи додають в свою теорію елементи державного втручання, а дирижисти погоджуються на включення ринкових механізмів до своїх теорій. тат

Наприкінці 1960-х рр. актуальність проблеми ролі і значення держави у суспільних та міжнародних процесах стала поштовхом до появи ще однієї теорії регіональної інтеграції, яка зайняла свою нішу поряд з федералізмом, і неофункціоналізмом. Нова концепція ґрунтувалася на ідеї, що саме держава займає центральне місце у процесі міжнародного співробітництва. Засновником цієї теорії став відомий американський дослідник міжнародних відносин Стенлі Хоффман, який детально обґрунтував і вперше застосував теорію міжурядового підходу до дослідження євроінтеграційних процесів [166]. Теорія отримала відповідну назву – інтерговерменталізм. Головною особливістю даної теорії є надання найбільшої ваги в інтеграційних процесах ролі національним державам-учасницям. С. Хоффман вводить в науковий обіг поняття «високої» і «низької» інтеграційної політики. До останньої він зараховує технократичні, не спірні (не дискусійні) справи, що не загрожують автономії національних урядів або складовим елементам національної ідентичності [166]. Таким чином, С. Хоффман в інтеграційній політиці держав розрізняє два типи проблем: економічні та політичні. На відміну від неофункціоналіста Е. Хааса, С. Хоффман вважав, що дезінтеграційні націоналістичні настрої здатні зникнути на основі переваг технократичного

світогляду та проникнення наднаціональних почуттів в національну свідомість [296, с. 64]. С. Хоффман вважав це грубою недооцінкою логіки різноманітності [166]. На його думку, логіка Моне-Хааса працює лише за умови, коли інтеграція спроможна гарантувати постійний позитивний результат, а інтереси гравців завжди збігаються. Але останнє можливе лише у сфері економічної інтеграції, яка, за С. Хоффманом, ніколи не переважає над політичною. Таким чином, С. Хоффман, заперечуючи ідею автоматичного «переливу» (spillover) інтеграції від економіки до політики, поставив під сумнів самі основи неофункціоналізму. С. Хоффман вважав, що економіка і політика – це автономні сфери, причому у сфері «низької» політики держави готові до інтеграції і широкої співпраці, а в сфері «високої» політики – не готові поступитися своїм суверенітетом. На цю ж дилему вказував ще один видатний теоретик-регіоналіст Е. Хансен, який вважав політичну інтеграцію наслідком виключно політичних рішень, а не логічним результатом економічних зрушень [163].

Окрім політологів і економістів проблеми інтеграції і її регіональної складової знайшли відгук і в соціологів. Саме західними соціологами в 1960-х роках було розроблено специфічну теорію трансакціоналізму або, за іншими назвами, – «комунікативну» чи «плюралістичну» теорію. Засновником трансакціоналізму був американський політолог німецького походження Карл Дойч. На відміну від функціоналістів і федералістів, як основу міжнародної інтеграції в межах регіону він визначив потребу у встановленні зони миру і співробітництва. В його працях на перший план виходить питання створення безконфліктного середовища, що досягається шляхом встановлення режиму сприяння транскордонних зв'язків між населенням на всіх рівнях [320, с. 37]. Таким чином, міжнародна інтеграція визначається К. Дойчем як процес розбудови зони безпеки в рамках регіону або групи держав. Критерієм успіху інтеграції виступає радикальне зниження схильності держав використовувати насильницькі методи для вирішення спірних проблем між ними [241, с. 53]. На нашу думку, цінність такої позиції

виявилася в сучасних умовах, коли відбувся процес «реполітизації» концепції безпеки. Тобто її розширення за межі вузького військово-оборонного трактування та розуміння безпеки у складному взаємозв'язку політичного, економічного, соціо-культурного й інших вимірів. При цьому на перший план виступили політико-економічні аспекти безпеки [241, с. 55]. Основна відмінність комунікативної теорії від інших підходів до пояснення інтеграції полягає у відсутності прив'язки теорії до певного інтеграційного блоку, що розширює можливості теорії для пояснення тих чи інших інтеграційних процесів.

Міжурядова (інтерговерментальна) і неофункціональна теорії не без впливу трансакційної визначали ступінь і стан теоретичної розробки проблем регіональної інтеграції перед новим етапом євроінтеграції до початку 1990-х років. Більшість тогочасних інтеграційних регіональних об'єднань розпочали свій розвиток на основі принципів функціоналізму-неофункціоналізму: співробітництво будувалось на базі спільного вирішення економічних питань із супутніми деклараціями про поглиблення співробітництва, а реалізація цих проектів відбувалась під безпосереднім контролем держав.

Нові реалії зламу 1980-х - 1990-х років дали поштовх до розвитку нових теоретичних підходів. Так, можна назвати теорію «нового інституціоналізму», яка, виходячи з назви, в роботі інтеграційного механізму надає визначальної ролі саме інституціям об'єднання, і цим самим претендує на роль бути правонаступником федералізму. В останньому десятилітті ХХ століття особливу роль у теоретичному осмисленні інтеграції стала відігравати концепція багаторівневого управління (БРУ). Особливий акцент в даній теорії робиться на вивченні проблем регулювання складних динамічних і різноманітних соціальних систем, що беруть участь у процесі інтеграції. Прихильники БРУ стверджують, що компетенція в інтеграції поступово зміщується від держав в напрямку до як наднаціонального, так і субнаціонального рівнів.

Аналіз теоретичних підходів до осмислення процесів формування та розвитку регіональних інтеграційних об'єднань дозволяє виділити три структурних чинники, значення яких розглядається вченими як суттєве і незалежне від культурно-цивілізаційних особливостей та завдань того чи іншого об'єднання. Першим структурним чинником є наявність чи можливість виокремлення кола кооперативних питань між країнами регіону, що, з одного боку, заохочують і створюють підґрунтя до заснування інтеграційного об'єднання (функціоналізм), а з іншого, - не створюють прямої загрози суверенітету національних суб'єктів інтеграції (інтерговерменталізм). Тобто створюють передумови для прагматично-функціонального рівня об'єднання на початковому етапі інтеграційного процесу (теорія неофункціоналізму). Другим чинником є наявність спільних регіональних проблем безпекового характеру (комунікативна теорія). При цьому, слід зважати на те, що поняття «безпека» еволюціонувало від суто військово-оборонного до політико-економічного трактування, зокрема, включає в себе й поняття енергетичної безпеки. Третій чинник – це позиція держави та рівень інституційного оформлення інтеграційного об'єднання. Фактично йдеться про перспективи політичної інтеграції як кінцевої мети процесу (федералізм та теорія інституціоналізму).

Якщо перші два чинники регіональної інтеграції розглядаються як безперечно стимулюючі, то вплив третього на інтеграційні наміри учасників розглядається як досить суперечливий. Зокрема, йдеться про рівень готовності держави делегувати свої повноваження у відповідних сферах наддержавним інститутам та співставлення потенціалів держав, що вступають до інтеграційного об'єднання. В одному випадку, для рівноправних акторів процесу політична інтеграція може бути ключем до посилення ролі країни на міжнародній арені, а в іншому, існування потужного і впливового центру, що претендує на регіональне лідерство, може гальмувати потенційних партнерів у справі започаткування та поглиблення інтеграції.

В межах здійсненого аналізу теорій та застосування компліментарного принципу місце та значення енергетичного чинника в процесах регіональної інтеграції можна розглядати, на наш погляд, наступним чином. Маючи первинну економічну природу, він є потенційно привабливим для того, щоб розглядати його з позицій першопричини та поштовху до інтеграційного будівництва, адже впливовість в економічній сфері енергетики як фактора інтенсифікації розвитку людства в ХХ столітті не підлягає сумніву. Крім того, одним із напрямів економічної взаємодії є кооперація в науково-технічній сфері, яка включає в себе й енергетичні проблеми.

З точки зору належності до сфери безпеки енергетичний чинник є мінливим у своїх функціях щодо процесу регіональної інтеграції. Він може стати ключовим в процесі формування інтеграційного об'єднання або виступати як значний цементуючий елемент інтеграційних об'єднань, що вже знаходяться на значному рівні свого розвитку і прагнуть до більш тісної співпраці в політичній сфері. В цьому випадку саме проблема створення спільної зони енергозабезпечення і енергобезпеки може стати фактором зближення країн регіону чи поглиблення інтеграції. І навпаки, небажання інтегруватися одного з акторів регіону, що має, на противагу до сусідів, значні енергетичні запаси, може гальмувати створення цілісного і самодостатнього інтеграційного об'єднання. Енергетичний фактор може бути як засобом зовнішньополітичного тиску в процесі інтегрування між різними суб'єктами процесу, так і захисту стратегічних інтересів, за допомогою яких інтеграційні організми будуть вирішувати актуальні для них питання.

Крім того, енергетична сфера, маючи стратегічний характер для більшості держав світу, здатна ускладнювати питання передання державних повноважень наднаціональним органам.

– Таким чином, аналіз теоретичних засад дослідження регіональної інтеграції вказує на те, що енергетичний фактор потенційно займає мінливу позицію і здійснює неоднозначний вплив в процесах регіональної інтеграції. Поступово набираючи значення однієї із найбажаніших сфер низової

регіональної кооперації і одночасно додаючи такій кооперації безпекового рівня, енергетичний чинник в той же час може вилучатися з кола кооперативних питань, які не створюють загрози державному суверенітету, і отже, втрачати своє значення як підґрунтя та стимул до кооперації. З іншого боку, зростаюче значення безпекового наповнення енергетичного чинника надає можливість використовувати його як засіб досягнення більш глибокого рівня політичної консолідації об'єднання в інтеграційному процесі.

Вирішення проблеми з'ясування реального місця і значення енергетичного фактора в процесах регіональної інтеграції, на нашу думку, є можливим лише через дослідження історії енергетичної кооперації в рамках регіональних об'єднань. Найбільш достовірні результати можна отримати лише шляхом її порівняльного аналізу. При цьому із врахуванням теоретичних підходів до проблем регіональної інтеграції доцільним, на наш погляд, є оцінювання енергетичного чинника за такими параметрами, як :

1) значення в процесах регіональної інтеграції зростаючої ролі держави в енергетичній сфері та збільшення стратегічної важливості енергетичної сфери для держави. При цьому слід враховувати щонайменше два аспекти цієї проблеми: з одного боку, значення політичної волі держав у реалізації інтеграційних зусиль, а з іншого, - того факту, що неминучим результатом інтегрування є передача частини державних повноважень (в тому числі в енергетичній сфері) міждержавній або навіть наддержавній структурі;

2) значення енергетичного чинника в системі економічних інтересів країн регіону;

3) місце, яке займають енергетичні проблеми в роботі інтеграційних структур, та методи, що застосовуються ними для їх вирішення;

4) політичний ефект від інтеграції в енергетичній сфері та його вплив в контексті процесів «поглиблення» регіональної інтеграції;

5) значення енергетичного аспекту у науково-технічній та технологічній кооперації в рамках інтеграційних об'єднань.

При цьому варто наголосити, що ступінь впливу енергочинника в інтеграційних процесах другої половини ХХ - початку ХХІ століття значною мірою визначається світовою енергетичною кон'юнктурою і силою впливу енергетичного фактора в міжнародній економіці і міжнародних відносинах в той чи інший період.

2.2. Еволюція змісту та значення енергетичної сфери у світовій політиці

Дослідження енергетичного фактора в інтеграційному процесі регіональних об'єднань потребує означення самого енергетичного чинника як явища і його ролі в міжнародних відносинах в другій половині ХХ століття.

Як було зазначено вище, енергетичний чинник або фактор має мінливий характер і протягом другої половини ХХ століття його суть еволюціонувала кількісно і якісно. Але певні його ознаки постійно визначали його присутність в історії міжнародних відносин та в регіональній інтеграції. Це передусім питання, які в той чи інший період актуалізувалися в системі міжнародних відносин, що стосувалися таких позицій енергетичної сфери:

- видобуток, транспортування, переробка первинних енергоресурсів;
- перерозподіл і споживання різноманітних типів палива;
- виробництво, перерозподіл і споживання електроенергії.

У другій половині ХХ століття енергетичний чинник отримав неоднозначну характеристику в міжнародних відносинах. Мінливий за своїм визначенням енергетичний фактор в різних випадках кардинально змінювався за своїм наповненням і функціями. Найяскравіше енергетичний чинник почав проявляти себе з 70-х років ХХ ст., проте його зародження як повноцінного фактора міжнародних відносин відбулося двома десятиліттями раніше по закінченні Другої світової війни. Саме в контексті розгортання нового світового протистояння енергетика впевнено увійшла в систему міжнародних відносин і стала впливовим фактором її функціонування. Цей новий інструмент набув рис сукупності геополітичних і геоекономічних

чинників енергетичного характеру, що виступав новим драйвером у системі міжнародних відносин.

Ознаки набуття енергетичним чинником вагомості у міжнародних відносинах з'являються ще в першій половині ХХ століття в контексті німецько-французького протистояння. Це засвідчується як причинами (контроль і нарощування вугільної промисловості як основи посилення військової міці), так і наслідками Першої світової війни (потреба втримати або повернути право володіння вугільними запасами Східної Лотарингії, частини Саарсько-Лотарингського кам'яновугільного басейну). Хоч в цей час домінуючим енергоресурсом є вугілля, вже в 1920-х роках із масовим розповсюдженням двигунів внутрішнього згоряння нафтова енергетика починає рух до першого місця на порядку денному економічного енергобалансу і міжнародних відносин. Особливо яскраво це виявилось при створенні міжнародного нафтового картелю в 1928 році на основі найбільших нафтових компаній Європи і Америки. Наслідком цього стало укладення між Сполученими Штатами Америки, Великою Британією, Францією так званої угоди «червоної лінії» на Близькому Сході, яка фіксувала території, доступ до яких обмежувався для інших нафтових компаній, що не увійшли в картель [331, с. 20].

Енергетичний чинник відіграв непросту роль в розгортанні і кульмінації міжнародного протистояння в ході Другої світової війни. Саме наявність потужних енергетичних джерел зумовила певну перевагу союзників антигітлерівської коаліції у розстановці і дії сил конфлікту.

Післявоєнна відбудова зруйнованої Європи ґрунтувалася на широкомасштабній допомозі з боку США як в фінансовому, так і ресурсному еквіваленті, лівовою часткою якого були енергетичні складові. Через вирішення економічних протиріч в енергетичній галузі було започатковано розбудову найпотужнішого регіонального інтеграційного об'єднання – ЄС.

В другій половині ХХ століття відбувається кардинальна зміна у балансі енергетичного споживання на користь нафтопродуктів. Особливо це стало

актуально для післявоєнної Європи, що лише у нафті вбачала вихід зі складної енергетичної кризи, яка проявилася у вигляді широкомасштабного дефіциту ресурсів, зокрема, вугілля в 1946 році [207, с. 445]. Така ситуація не могла не позначитися на зростанні ролі енергоресурсів у міжнародних відносинах, адже поклади вугілля як основи енергозабезпечення були присутні майже у всіх промислово-розвинених країнах, що не можна сказати про нафту.

Внутрішні метаморфози енергетичної ситуації в Сполучених Штатах також вплинули на зростання домінування нафти. Незважаючи на те, що США були найбільшим виробником нафтопродуктів, до 1950 року споживання нафти як джерела енергії перевищило споживання вугілля, і імпорт нафтопродуктів перевищив експорт. Сполучені Штати більше не могли відігравати свою історичну роль постачальника для інших країн. Це стало примарою енергетичної залежності від інших регіонів світу [207, с. 429]. Поряд з нафтою вугілля відтісняє і природний газ. Його значення в другій половині ХХ ст. у зв'язку з ростом використання у різноманітних галузевих напрямках і розбудовою транспортних потужностей не уклінно зростає. Особливо роль природного газу стає актуальною в моменти глобальних нафтових дефіцитів 1970-х років та з поступовим зростанням собівартості нафти і нафтопродуктів з початку 2000-их років.

Нова роль нафти і супутніх продуктів змусили поглянути під іншим кутом на питання енергетичної безпеки. У роки Другої світової війни, зростаюче економічне значення нафти й привабливість ресурсів Близького Сходу - все це в контексті наростаючої «холодної війни» з Радянським Союзом, сприяло розумінню важливості збереження доступу до цієї нафти як першочергового елемента американської, британської й всієї західноєвропейської безпеки. Нафта, як ключовий енергоресурс, ставала тією сферою, у якій стикалися між собою іноземна політика, міжнародні економічні міркування й корпоративні інтереси. Близький Схід став її фокусом [207, с. 430].

Після Другої світової війни в ході національно-визвольних процесів в багатих енергоресурсами країнах третього світу можливості нафтових гігантів в закордонних концесіях були суттєво обмежені. Це було зумовлено поступовим завоюванням цими країнами нових позицій на енергетичному ринку світу. Так першою перемогою стало здобуття країнами – експортерами права на 50 відсотків від ренти, яку раніше майже стовідсотково привласнювала компанія - орендатор нафтоносних ділянок. Приклад Венесуели, якій це вдалося досягти в результаті компромісу в 1943-45 роках з американськими концесіонерами, став своєрідним прецедентом для інших країн-експортерів. Внаслідок цього протягом 1950-х років такі домовленості були досягнуті з більшістю країн-експортерів, як, наприклад, в 1950-му з Саудівською Аравією і в 1952-му з Іраком. Країни-експортери в післявоєнний період ще не зважувалися на відкритий конфлікт з іноземними нафтовими компаніями. Вони не бажали втратити свої прибутки і статус, як це сталося наприкінці 1930-их років з Мексикою, що вдалося до першої нафтової націоналізації, і з цього часу, створивши державного монополіста PEMEX, дуже болісно переживала посягання в цьому секторі із зовні[316]. Але спроба укласти нову концесійну угоду в Ірані отримала інший результат. Антизахідні настрої в цій країні спричинили відмову від формули 50 на 50 і, як наслідок, націоналізацію нафтодобувних потужностей країни, яку здійснив прем'єр Мохаммед Мосаддик в березні 1951 року. Це було не лише економічне питання, воно напряду пов'язувалося з питанням забезпечення національного суверенітету. Хоч в Ірані вдалося досягти нового компромісу між урядом і нафтовими компаніями, факт залишився доконаним – іранська нафта з цього часу належить Ірану [207, с. 475]. Події в Ірані стали початком нового етапу в здобутті країнами-експортерами контролю над власними енергоресурсами і вкотре загострили новонароджене питання енергетичної безпеки для країн Заходу в умовах ескалації холодної війни на початку 1950-х років.

Після іранської націоналізації енергетичний фактор виринув в контексті Суецької кризи 1956 року. До середини ХХ ст. цей транспортний коридор змінив своє призначення. Якщо раніше це була частина стратегічного зв'язку між Індією і британською метрополією, то з початку 50-х років через Суец йшла лєвова частка експорту енергоресурсів на Захід з Перської Затоки. Націоналізація Суєцу показала іншу сторону проблеми енергозабезпечення – логістичну. Західні країни і на цей раз знайшли вихід із ситуації. Закриття каналу спричинило створення під егідою американського президента Дуайта Ейзенхауєра Надзвичайного комітету по Близькому Сходу. Комітет мав знайти спосіб забезпечити поставки нафти до Західної Європи у співробітництві з британською радою з нафти і Організацією європейського економічного співробітництва (ОЕСР) [207, с. 518]. Таким чином було успішно організовано т. зв. «цукерницю» перерозподілу енергоресурсів між країнами Заходу.

Наступний удар по позиціях встановленого балансу між країнами – імпортерами і експортерами було завдано керівником італійської енергетичної корпорації ЕНІ Енріко Маттеї, котрий бажав, щоб італійців теж було допущено в англосаксонський нафтовий клуб на Близькому Сході. В 1957 році його нова пропозиція іранському шаху про перерозподіл ренти у співвідношенні 25 на 75 сколихнула світові енергетичні кола [207, с. 518]. Хоч на практиці угода не дала ЄНІ ніяких результатів, принцип «50 на 50» був ліквідований. Слідами італійців пішли японці, котрі уклали в 1958 році угоду із Саудівською Аравією і Кувейтом з 54/56- і 53/57-відсотковим перерозподілом відповідно [207, с. 518]. Це остаточно зламало стару систему балансів і відкрило дорогу для постійного збільшення участі держави-експортера у перерозподілі ренти-прибутку в 1960-х роках.

Волюнтаристський підхід до формування т. зв. «оголошеної ціни» на нафту з боку західних компаній, а також збільшення надлишкових запасів добутої нафти і відповідного падіння прибутків призвели до кооперування ряду найбільших країн-експортерів в 1960 році в Організацію країн -

експортерів нафти (ОПЕК). Внаслідок цього кроку вплив іноземних компаній в країнах-експортерах був мінімізований.

Таким чином, з 1960-х років нафтодобувний контроль переходить до країн-експортерів, особливо це стосується держав – учасниць ОПЕК. Саме в цей період було покладено початок формуванню умов для можливого використання т. зв. «нафтової зброї». В цей термін закладалася можливість створення штучного дефіциту енергоресурсу як товару на ринку. Така зброя поклала початок періоду в історії, коли енергетичний фактор стає глобальним зовнішньополітичним інструментом утвердження національної безпеки країн з найширшим спектром внутрішнього устрою [331, с. 20].

Ще одним висновком по всіх зазначених вище процесах у нафтовій сфері стало розуміння неспроможності приватних компаній розв'язувати існуючі проблеми доступу до ресурсів. Навіть використання політичних державних важелів підтримки не завжди могло відновити *status quo* у взаємовідносинах країн-експортерів і компаній-концесіонерів. Після посилення позицій країн ОПЕК компанії вже не могли втримати концесії в своїх руках, тому, як Іран в 1951-му і Ірак в 1972-му, країни-експортери одна за одною до кінця десятиліття позбуваються іноземні компанії права володіти нафтовими концесіями. Тому енергетичний, і особливо нафтовий чинник переходять на рівень міждержавних баталій імпортерів та експортерів. Нафтові компанії, програвши протистояння, з цього часу переорієнтовуються на укріплення сегменту споживання, адже хоча країни-експортери і взяли під контроль добування енергоресурсів, система збуту залишалася в руках компаній.

Енергетичні колапси в 1973-75 і 1979 рр., зумовлені як економічною так і політичною кон'юнктурою в світі, поставили питання про необхідність пошуку нових методів організації енергетичної безпеки. Подальше поглиблення енергозалежності в комплексі із зменшенням власного ресурсного виробництва показали слабкість промислово розвиненої частини світу перед небезпекою втрати постачання енергоресурсів. Саме це стало

імпульсом до захисної реакції ряду країн-імпортерів щодо використання країнами ОПЕК «нафтової зброї». Як наслідок, формуються такі на сьогоднішній день впливові структури, як Міжнародне енергетичне агентство (1974 рік) та «Велика сімка» (1975 рік), які, незважаючи на задекларовані цілі своєї діяльності, із самого початку свого існування були спрямовані на вирішення енергетичної безпекової проблеми. Варто також зауважити, що хоча поява цих організацій і не вписується у процес становлення регіональних інтеграційних об'єднань, це все ж засвідчує одну дуже важливу рису в процесі кооперації у енергетичній сфері, а саме ініціативність з боку держави у цьому процесі.

Таким чином, вже на кінець 1970-х рр. енергетична сфера набуває виразних рис стимулу до кооперації зусиль у стабільному гарантуванні забезпечення енергоресурсами та розглядається як елемент національної безпеки, свідченням чого стали ряд ініціатив в сфері регіональної інтеграції, зокрема, заява Рейгана про наміри створення зони енергетичної безпеки в Північній Америці [324, с. 24] чи Декларація порозуміння в сфері енергетичної безпеки в Південно-Східній Азії [90].

Енергетичний фактор надав сильного поштовху до переорієнтації розвинених країн на розвиток енергозбереження та підвищення енергоефективності власних господарських систем. Це надало можливість не лише подолати наслідки криз 1970-х рр., а й забезпечити гнучкість і потенціал для подальшого ефективного розвитку економіки в умовах перманентної модернізації [331, с. 21]. Почалося обговорення можливості застосування альтернативних видів енергоресурсів, що в перспективі стало ще одним полем для налагодження кооперації, але це обговорення було ще тільки на початковому рівні, тому що годі було сподіватися на швидку відмову від залежності від традиційних енергоресурсів (чого не сталося і на сьогоднішній момент). Як було вже зазначено, саме в цей час актуалізується роль природного газу на арені забезпечення енергоресурсами, але в структурі споживання енергоресурсів місце нафти не зменшилося.

З поч. 1980-х років відбувається стабілізація енергоринку. Чинниками нормалізації ситуації стали, з одного боку, залучення до використання нафтових ресурсів, видобуток яких розташований за межами кордонів країн – учасниць ОПЕК. Зокрема, нові потоки нафти з Північного моря і Аляски в певній мірі врівноважили амбіції ОПЕК. А з іншого боку, посилення міжнародної кооперації у сфері енергозабезпечення дало вагомий результат. Важливу роль в стабілізації ситуації відіграла Міжнародна енергетична агенція, що засвідчила свою перспективність, дієвість, і впродовж вже першого етапу свого існування стала форумом для координації і спрямування енергетичної політики країн-імпортерів. В надрах цієї організації було вперше дано визначення енергетичній безпеці. Так, у опублікованій в 1985 році МЕА «Енергетичній політиці в галузі технологій» енергетична безпека була визначена як «адекватне постачання енергії за розумною ціною» [321]. В рамках цієї організації було розроблено механізм реалізації енергетичної безпеки, що досягався такими методами: зміцнення і вдосконалення системи протидії перебоєм в постачанні нафти; розробка основ ведення раціональної енергетичної політики у рамках співпраці з країнами, що не входять в Агентство, сприяння її впровадженню, співпраця з промисловістю, міжнародними організаціями; створення постійної інформаційної системи по міжнародному ринку нафти; вдосконалення структури світового попиту і пропозиції на енергоносії за допомогою розвитку альтернативних джерел енергії і підвищення ефективності використання енергії; сприяння об'єднанню екологічної і енергетичної політики [311].

Всі ці важелі відіграли сприятливу роль в пом'якшенні наслідків нового нафтового удару, який принесла війна між Іраном і Іраком в 1980 році, і довели успішність прецеденту міжнародного регулювання енергопостачання.

Таким чином, енергетичні питання впевнено перетворюються на питання міжнародної безпеки.

1980-ті роки стали періодом певного зниження актуальності енергетичного чинника в міжнародних відносинах. Навіть ірано-іракський

конфлікт, що розпочався у вересні 1980-го року, не зміг докорінним чином змінити загальну тенденцію до зменшення цін на енергоресурси внаслідок перевиробництва і накопичення великих обсягів останніх. Такі обставини призвели до введення в ОПЕК системи жорстких квот на видобуток і початку ф'ючерсної торгівлі нафтою. Заходи ОПЕК і особисті ініціативи керівництва Саудівської Аравії не врятували ціни на енергоносії, які з середини 1980-их років почали невпинно падати, зігравши безпрецедентну роль в ході міжнародних відносин в ХХ столітті [207, с. 795]. Так, новий показник вартості нафти на світових ринках завдав остаточного економічного удару по можливості соціалістичного блоку країн протистояти капіталістичним країнам як в економічній, так і у військовій сферах. Відсутність валютних надходжень, які раніше залучалися за рахунок демпінгових продажів енергоносіїв на Захід, поставила економіку СРСР на межу колапсу і спричинила пошук місцевими елітами виходу через підтримку горбачовської модернізації у вигляді перебудови, що на зламі десятиліть призвела до краху СРСР та соціалістичної системи в цілому.

На зламі десятиліття енергетичний фактор проявив себе в контексті міжнародної операції в Перській затоці в 1991 році, проведеної у відповідь на спробу встановлення Іраком контролю над видобутком нафти на Близькому Сході. Чутливе питання енергозалежності об'єднало під мандатом ООН велику кількість країн, що вбачали в діях Іраку небезпечний прецедент силового втручання в функціонування міжнародної енергетичної системи, що втілювалася у взаємовідносинах між експортерами та імпортерами в рамках об'єднань ОПЕК і МЕА. Таким чином, був вперше задіяний механізм реалізації енергетичної безпеки на глобальному рівні.

Фінал холодної війни визначив також характер енергетичного чинника в міжнародних відносинах на наступні десятиліття. Паралельно із підвищенням значення енергетики у світовій системі відбувається поглиблення процесів регіональної інтеграції. Свідченням цього став початок формування єдиних правил функціонування європейського енергоринку,

активізація об'єднаного будівництва в Західній Європі, новий етап роботи АСЕАН в Південно-Східній Азії, та поява НАФТА в Північній Америці. Цей процес не оминув і пострадянський простір, на якому одразу після розпаду СРСР було дано старт великій кількості як політичних, так і економічних проектів інтеграційного розвитку регіону.

Таким чином, 1990-ті роки відзначені важливою рисою - інтеграційний характер енергетичного фактора тісніше переплітається з безпековим, що надає йому все більшої ваги в міжнародних відносинах.

Загальна картина енергоринку і міжнародна обстановка початку 1990-их рр. опинилися на певний час в стані стабілізації. Економічна доцільність отримала перевагу над ідеологічними перепонами. Першим кроком нового десятиліття в цьому напрямі стала спроба створити єдині правила співпраці для виробників і споживачів енергоресурсів на європейському континенті у вигляді Європейської Енергетичної Хартії [63]. Невдовзі цей документ вийшов за рамки Європи, претендуючи стати основоположним регулюючим договором в світовій енергетичній системі.

Стабілізації сприяла також кон'юнктура енергетичного ринку. Це вписувалося в посилення економічних систем як західних промислово розвинутих країн, так і держав сходу, що саме почали активно розвиватися. Прямо-протилежна ситуація склалася на просторах колишнього СРСР. Криза, що залишилася в спадок від планової економіки в цих державах, лише поглибилася. Тому саме енергоносії могли стати фактором відновлення національних економік ряду пострадянських країн, де поряд з власне російськими можливостями світова економіка отримала прямий доступ до Прикаспійського регіону [318, с.86].

Фінансова криза 1997-1998 років в Південно-Східній Азії не лише затримала розвиток інтеграційних процесів в даному регіоні, а й спричинила в комплексі з діями ОПЕК падіння цін на нафту до рівня 1986 року [317]. Прямим наслідком цих обставин став дефолт в 1998 році російської економіки, що конче потребувала фінансових надходжень за енергоносії. Це

ще більш загостило іншу сторону проблеми енергобезпеки як чинника впливу на економіку держави – експортера.

Міцність енергетичної стабільності наприкінці 1990-х років забезпечувалася як виваженою політикою МЕА і ОПЕК, так і подоланням наслідків азіатської кризи, останнім виявом якої можна вважати дефолт в Аргентині [313]. Функціонування вказаного механізму хоч і зазнавало випробувань у вигляді неоднозначних дій венесуельського і болівійських президентів в енергетичних галузях, та все ж відзначалося певним стабільним рівнем [153].

Потрібно відзначити, що наприкінці 1990-х років в балансі споживання енергоресурсів відбуваються відносні зміни на користь природного газу, що з цього часу поступово тіснить нафту, як основний енергоносіє. Тому не є дивною спроба країн - експортерів блакитного палива повторити успіх ОПЕК в створенні організації, яка б займалася регулюванням ринку цього енергоресурсу. Так, в 2001 році було засновано Форум країн - експортерів газу (ГЕКФ) [315]. Але через те, що ринок природного газу дуже важко піддається регулюванню, ця організація виявилася недієздатною [156]. Поряд з природним газом традиційного добування на зламі тисячоліть все серйозніше про себе заявляють і інші види такого палива, як сланцевий, зріджений газ (ЗПГ), а також гідро-, геліо-, термальні енергетичні джерела. Така диверсифікація пояснюється бажанням держав забезпечити різноманітний спектр доступу до енергії.

Події 11 вересня 2001 року призвели до відносного підвищення цін на нафтопродукти. Але саме з цього часу і до початку Великої рецесії в 2008 році відбувається неухильне зростання вартості нафти і природного газу. Це передусім пояснюється попитом на енергоносії з боку активно зростаючих економік Азіатсько-Тихоокеанського регіону, а також спекулятивними маніпуляціями на світових фондових ринках [305].

Загалом для 2000-х років характерна новизна в методиці застосування чи визначення статусу енергетичного фактора як чинника міжнародних

відносин. Енергетичний фактор стає прямим і досить дієвим аргументом у вирішенні проблем міжнародного спілкування. Також він знову, як і в 1970-х роках, стає причиною загострення міжнародних відносин, а ще основним мотивом для здійснення вагомих зовнішньополітичних акцій. Це все відбувається на фоні все більш частих прогнозів про швидке виснаження вуглеводневих світових запасів та погіршення глобальної екологічної ситуації. Особливо нове втілення такої прямої дії енергетичного фактора виявилось в неоднозначності вторгнення ряду західних країн на Близький Схід в 2003 році, загострення міжнародних відносин в Південно-Східній Азії навколо нафтоносного району о. Спартлі в 2003-2005 роках, в ряді газотранзитних конфліктів в східній Європі в 2005 - 2009 роках, а також гострій дискусії з 2008 року навколо розподілу арктичних районів перспективного видобутку енергоносіїв. Не останнім наслідком російсько-грузинського конфлікту серпня 2008 року стала активізація планів ЄС щодо проекту Набукко. Такі наочні приклади довели необхідність іншим країнам світу активізувати енергетичну політику як важливий фактор в сучасній системі міжнародних відносин.

– Таким чином, проаналізувавши еволюцію змісту та значення енергетичного чинника в міжнародних відносинах, можна дійти до висновку, що на початку нового тисячоліття енергетика набула характеру одного із ключових постійно діючих факторів міжнародних відносин. З одного боку, як ключова галузь сучасної економіки, вона стала стимулом до формування міждержавної політики, спрямованої на вироблення спільного вирішення енергетичних проблем. Спільність проблем забезпечення енергоресурсами є одним із стимулів до розширення та поглиблення міжнародної кооперації в енергетичній сфері. З іншого боку, енергетика вже впродовж сорока років виступає як засіб не лише політичного впливу, а й тиску, що, безумовно, негативно впливає на міждержавні відносини та готовність до регіональної співпраці зокрема. Використання методів енергетичного дипломатичного тиску країнами-експортерами, по-перше, підносить значення енергетики до

рівня проблеми національної безпеки, утруднюючи співпрацю в даній галузі, і, по-друге, перетворює енергетичну кооперацію на загрозу політичній незалежності суб'єкта міжнародних відносин.

Розділ 3

ЕНЕРГЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

3.1. Енергетична складова європейської інтеграції.

Європейський Союз на поч. ХХІ ст. являє собою приклад найбільш успішного і структурно розвинутого регіонального об'єднання світу. При цьому символічним є те, що одним із перших кроків на шляху його практичного оформлення стала інтеграція у вугільній галузі, котра на поч. 1950-х рр. все ще утримувала важливі позиції в енергетичному секторі країн світу. Таким чином, фактично від зародження процесів регіональної інтеграції у міжнародних відносинах енергетичний чинник виявив свою значимість та інтеграційний потенціал. Проте сам по собі цей факт не здатен розкрити природу впливу енергетичного чинника в процесі регіональної інтеграції та, що більш важливо, не здатен визначити того виміру міждержавних відносин, в якому енергетична сфера проявляє себе найбільш ефективно.

Серед головних стимулів до зародження євроструктур дослідники традиційно називають проблеми політичної безпеки країн Західної Європи в умовах ускладнення повоєнної міжнародної ситуації. Зокрема, необхідність убезпечити себе від намагань Радянського Союзу поставити під свій контроль європейський континент. Не останню роль як мотиву європейської інтеграції відводять потребі обмеження впливу і забезпечення конкуренції старому союзникові – Сполученим Штатам, які здобули беззаперечне домінування в західному світі після остаточної нівеляції впливу Старого Світу на міжнародній арені в результаті Другої світової війни [261, с. 28].

Ще одним загальновідомим безпековим аспектом євроінтеграції є проблема ліквідації причин конфліктності між двома провідними західноєвропейськими державами - Німеччиною та Францією. Одним із чинників цієї конфліктності, як відомо, було питання ресурсного забезпечення, а саме забезпечення вугіллям національних промисловостей. Економічні протиріччя між двома країнами зосередились ще з останньої трет. XIX століття навколо контролю над головними галузями тогочасної економіки, від яких залежав військово-промисловий потенціал давніх суперників, – виробництва вугілля та сталі. Спроба їх подолання як засіб забезпечення європейського миру і стабільності була реалізована ще в 1920-х рр. У контексті політики пацифізму двоє європейських урядовців – Арістид Бріан та Густав Штресман проводили курс на досягнення франко-німецького компромісу, кінцевою метою якого мало стати об'єднання Європи на засадах ідей пан'європеїзму. Проект цього об'єднання було представлено на Асамблеї Ліги Націй 1929 р. [206, с. 86.]. Одним із практичних кроків на шляху до компромісу стала спроба створити металургійне об'єднання на базі німецької та французької індустрій – Сталевий картель або «Міжнародна Антанта по сталі» у червні 1926 р. [206, С. 81]. Невдача цього проекту була зумовлена не лише політичними і економічними реаліями кін. 1920-х рр., а й відсутністю адекватного місця в ньому важливої складової його реалізації – кооперації у вугільній сфері. Слід зауважити, що саме цей вид палива розглядався в той період як основа економічної могутності країни, що, зокрема, підтверджується великою увагою, яка була приділена цьому енергоресурсу в контексті повоєнного мирного врегулювання після Першої світової війни. Вугіллю відводилася не лише компенсуюча, а й стримуюча роль [215, с. 45]. Право на експлуатацію вугільних копалень Саару переходило до Франції, з одного боку, як компенсація за зруйновану вугільну промисловість північних провінцій. З іншого боку, за відсутності достатніх німецьких фінансових резервів репараційна функція, яка була покладена на вугілля конференцією в Спа

1920 р., стала одним з інструментів запобігання можливості відновлення довоєнної могутності Німеччини. Вимагаючи величезні обсяги вугілля, вершители миру намагалися остаточно зруйнувати економіку країни, яка фактично не була розгромлена. Як відомо, ця обставина була однією з основних, що визначали несправедливий характер Версальської системи договорів, і стала передумовою виникнення конфлікту Другої світової війни. Таким чином, вже у міжвоєнний період стає очевидним безпековий характер енергетики у міждержавних стосунках. Проте невдача інтеграційних зусиль 1920-х рр. продемонструвала слабкість, неспроможність безпекового виміру енергетичної сфери стати локомотивом для об'єднання Європи.

Ідею реальності забезпечення Європи від майбутніх конфліктів на основі франко-німецького зближення було реанімовано після Другої світової війни. І хоча відродження загрози німецької агресії після поділу Німеччини виглядало малоімовірним, саме ця ідея була покладена в основу консолідованого плану європейської інтеграції, відомого як «План Шумана» (1950 р.): «Об'єднання народів Європи вимагає усунення вікових протистоянь Франції і Німеччини» [126]. Один з провідних євроінтеграторів Жан Моне зазначає: «Європа повинна бути організована на федеративних засадах. Франко-німецький союз має важливе значення... накопичені перешкоди заважають негайній реалізації тісного зв'язку» [177]. Центральною ідеєю вирішення проблеми було переконання політичних діячів обох країн у тому, що підконтрольність наддержавному органу французьких та німецьких вугільних шахт і сталеплавильних заводів фізично унеможливить міждержавний конфлікт [261, с. 21].

Проте в цей період ідея інтеграції проблемних галузей набула нового звучання - актуальності, що мала в основі конкретні економічні труднощі в Європі, пов'язані передусім з подоланням наслідків Другої світової війни. Європейська економіка була фактично зруйнована і потребувала негайної реконструкції і модернізації. Ситуація критично загострилась в 1946 р., коли Європа опинилася в стані глибокої енергетичної кризи через масштабний

дефіцит вугілля. Останній була зумовлена рядом причин, однією з головних був страйковий рух у вугільній промисловості, спричинений як активністю лівих політичних сил, так і падінням загального рівня життя в умовах закінчення бойових дій. Критичності ситуації додали погодні умови - найдовша і найхолодніша зима сторіччя. Для прикладу: у другого після ФРН за обсягами європейського виробника вугілля - Великій Британії його було настільки мало, що довелося закрити електростанції і зупинити на три тижні виробництво, чого не було навіть в найкритичніші моменти «битви за Англію» на поч. 1940-х рр. [263, с. 449].

До того ж реабілітаційна допомога ООН (UN Relief and Rehabilitation Administration) в 1947 р. завершувалася, але відчутних результатів не показала [268, с. 290]. Тому, враховуючи можливі політичні й економічні наслідки загострення економічної кризи в Європі, з боку уряду США було ініційовано програму допомоги, яка отримала назву «План Маршалла» (за іменем державного секретаря, її ініціатора). Суть програми полягала в тому, що замість позик окремим державам США висловили готовність надавати широкомасштабну допомогу країнам Західної Європи за умов розробки ними спільної програми відновлення. Вся допомога здійснювалася через створену в США Європейську відновлювальну програму (European Recovery Programme). Зі свого боку європейські країни заснували Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) [310, с. 163].

Одним із перших кроків організації було вироблення принципів подолання вказаної вище енергетичної кризи шляхом залучення в рамках американської допомоги великих обсягів нафти і нафтопродуктів (до 20 % від розміру поточної на 1948 рік допомоги), що мала замінювати дефіцитне вугілля [207, с. 445]. План Маршалла створив можливості й активізував загальноєвропейський процес - перехід від економіки, що ґрунтувалася на вугіллі, до економіки, основою якої стала нафта. Дефіцит вугілля, що супроводжувався боротьбою робітників і страйками у вугільній промисловості, дав потужний імпульс цій зміні, проте станом на кін. 1940-х –

поч. 1950-х рр. XX ст. вугілля все ще задовольняло 75 % енергетичних потреб Західної Європи [261, с. 39]. Вугілля широко використовувалося й у виробництві сталі, без якої жодна країна не могла формувати боєздатну армію.

За таких умов позиції багатьох політиків післявоєнної Європи все ще визначалися страхом перед дефіцитом ресурсів (особливо сировини, потрібної для відновлення індустрії, а саме вугілля і сталі) [267, с. 298]. Саме це, вочевидь, зумовило їх готовність відмовитись від частини державних повноважень на користь наднаціонального органу. У зв'язку з прогнозованими на той час нестачами енергії і сировини для важкої промисловості національних економік постало питання про необхідність міждержавної регламентації відповідних галузей. Досвід співпраці в межах Плану Маршалла та ОЄЕС став додатковим важелем переконаності в тому, що економічні проблеми можуть бути вирішені лише шляхом створення наднаціонального органу, це й стало підґрунтям для створення першої євроструктури - Європейської Організації Вугілля та Сталі (ЄОВС). Паризький договір 1951 р., що був підписаний між Бельгією, Західною Німеччиною, Італією, Люксембургом, Нідерландами і Францією, і набрав чинності у 1952 р., утверджував за ЄОВС функції такого наднаціонального контролюючого й розподільчого органу [130]. Вищі органи отримали повноваження у керівництві інвестиціями, у регулюванні цінової сфери, встановленні виробничих квот і перерозподілі дефіцитних енергетичних товарів [267, с. 298]. Основна регламентуюча функція ЄОВСу зосередилася на вугільній галузі; ціни ж на сталь були одразу «відпущені», що створило велику конкуренцію в цій галузі [267, с. 299]. Можна констатувати, що ЄОВС, як регламентуюча міждержавна структура, у своїй поточній діяльності зосередилася на енергетичній галузі. На нашу думку, економічне та історичне значення вугілля в цьому об'єднанні засвідчує навіть послідовність слів у назві організації (European Coal and Steel Community) – паливна копалина стоїть тут на першому місці порівняно з металом.

Таким чином, у багатогранному процесі становлення європейських інтеграційних структур проблеми забезпечення енергоресурсами господарств європейських країн виступили в ролі каталізатора тенденції до об'єднання Європи, надавши ідеологам євроінтеграції можливість для реалізації перших кроків у цьому напрямку. Лише вирішення нагальних спільних економічних проблем на рівні міждержавної кооперації, підтвердженої досвідом економічної співпраці в рамках Плану Маршалла та ОЄЕС, усунуло суперечності політичного характеру. Енергетика виявила свій потужний потенціал бути одним із найбільш привабливих рівнів регіональної інтеграції, чия ефективність мала важливе значення для економік країн, що вступили у регіональне об'єднання.

Визначальною в процесі підписання першого інтеграційного договору, на наш погляд, стала ситуація в енергетичній галузі у двох провідних європейських країнах, а саме спільність енергетичних проблем Франції та Німеччини (ФРН). Так, зруйнована війною система енергозабезпечення Франції потребувала великих обсягів доступного вугілля; ситуація ускладнювалася наслідками загального шахтарського страйку восени 1948 р. і загрозою його повторення [254, с. 202]. До того ж план про забезпечення електроенергією Франції за рахунок гідроелектростанцій провалився, що призвело до рішення про широке будівництво теплових станцій, для роботи яких було потрібно постачати вугілля у великих обсягах. Уряд Шарля де Голля наприкінці 1940-х рр. приймає кардинальне рішення: «Генеральним напрямом розвитку французької енергетики повинно стати будівництво теплоелектростанцій, що працюють на кам'яному вугіллі та мазуті» [146]. Становище Франції у вугледобувній сфері погіршувалося також небезпекою відторгнення інкорпорованого в 1948 р. до її складу вугледобувного німецького регіону Саар. Відповідно до Ст. 1 та Ст. 2 Атлантичної хартії, до якої в 1941 р. приєдналася «Вільна Франція» Шарля де Голля, Саар не міг бути включений до складу Франції без регіонального плебісциту. Тому уряд Франції ініціював інтеграційний процес не лише задля забезпечення

стабільного джерела енергоресурсів з Рурського вугільного басейну, а й для пом'якшення можливих економічних наслідків повернення Саару до Німеччини, що, зрештою, сталося після плебісциту в 1957 р.

Питанням належності Саару був стурбований і уряд новоутвореної в 1949 р. Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) на чолі з К. Аденауером, що зумовлювалось не лише політичним, а й економічним аспектом проблеми. Незважаючи на значні вугледобувні можливості Руру, ФРН також почала відчувати гострий дефіцит вугілля після початку відновлення економіки, яке невдовзі переросте в стрімке зростання, що отримало назву «економічного дива» [239, с. 317]. Енергетична проблема також далася взнаки при подоланні західними країнами наслідків радянської блокади Берліна з квітня 1948 р. до травня 1949 р.: «Значна кількість вугілля, яке... постачалося повітряним шляхом, не лише дозволила берлінцям пережити надзвичайно холодну зиму, а й забезпечити вугіллям і коксом промисловість Західної Німеччини» [261, с. 27]. Особливо дефіцит вугілля загострився і фактично переріс в енергетичну кризу після різкого зростання попиту на німецькі промислові товари на американському ринку у зв'язку з початком в 1950 р. Корейської війни [194, с. 203]. Хоча Людвіг Ерхард, який на той час очолював економічний підрозділ уряду К. Аденауера, відкидає «корейський чинник», зазначаючи, що дефіцит вугілля був зумовлений попередньою динамікою росту економіки, а також проблемами, пов'язаними з міжнародною Адміністрацією у справах Руру [175, с. 27-31].

Таким чином, інтеграція саме в енергетичній сфері могла вирішити нагальні питання доступу і перерозподілу енергоносіїв в Західній Європі, а також надавала низку переваг політичного й економічного характеру, що з'явилися внаслідок енергетичної кооперації:

- спільний вугільний ринок надавав можливість для маневру в економічній сфері в кризових ситуаціях;
- існування і функції ЄОВС знімали політичний дискомфорт щодо контролю тих чи інших країн над вугледобувними районами.

Саме ці переваги у конкретних галузях, що становлять, згідно з теорією регіоналізму, так званий «низький», або «функціональний» рівень інтеграції, і створили передумови до реалізації більш сміливого проекту створення Європейського Економічного Співтовариства, що мало на меті поширити досвід співпраці на інші галузі, проте у перспективі став черговою сходинкою у просуванні до Єдиної Європи.

Тут слід зауважити ще один важливий аспект початкового етапу європейської інтеграції, пов'язаний із ситуацією в енергетичній сфері, – той факт, що енергетична галузь Франції з метою відновлення зруйнованої під час Другої світової війни французької системи енергопостачання була повністю підпорядкована державному управлінню. В рамках розробки стратегії подальшого розвитку французької економіки урядом Шарля де Голля було прийнято пропозицію майбутнього міністра промисловості Марселя Поля про націоналізацію електроенергетики і всієї видобувної промисловості. У результаті було створене Управління електричною галуззю – державна компанія Electricite de France [146]. Схожа ситуація склалася й у західнонімецькій економіці. Найбільший вугледобувний картель Руру Deutsche Steinkohle AG в 1949 р. опинився під державним контролем [120], але найпотужніша електрогенеруюча і розподільча компанія ФРН R.W.E. за рішенням окупаційної адміністрації ще в 1947 р. була роздроблена і залишилася в приватних руках [122]. Інші країни – засновниці ЄОВСу, а саме країни Бенілюксу та Італія, мали енергетичну сферу під приватним контролем [124, 119]. Проте визначальну позицію і вплив все ж мав стан енергетичного комплексу Франції і Німеччини, які й були головними об'єктами інтеграційного процесу.

Отже, процес зародження євроінтеграційних структур засвідчив, що наявність державного контролю у відповідних галузях сприяє процесу регіональної інтеграції на функціональному рівні на початковому етапі. У питанні протиставлення двох макроекономічних тенденцій, що лежать в основі регіональної інтеграції: лібералізації (скасування митних обмежень в

торгівлі та формування зони вільної конкуренції для країн регіону) та державного регулювання, перший етап об'єднання Європи засвідчив їх синтез. Проте, на наш погляд, саме досвід та можливості державного регулювання у стратегічно важливій енергетичній сфері країн, що увійшли до ЄОВС, а згодом до ЄЕС, забезпечили реалізацію цих інтеграційних проектів.

Важливе значення для закріплення економічної співпраці як пріоритетного напрямку європейської інтеграції мав провал безпекового напрямку європейського інтеграційного проекту сер. 1950-х рр., а саме спроби організувати Європейську оборонну спільноту в 1954 р. Практичним виявом такої позиції стало рішення на Мессінській конференції у 1955 р. країн – учасниць ЄОВС перенести досвід організації на інші галузі економіки, продовжити функціональне кооперування в окремих галузях до поглиблення співпраці у фінансово-економічній сфері загалом [117]. Крім того, в заключному документі конференції було підкреслено значення кооперації саме в енергетичній сфері. Зокрема, відзначалась потреба у наявності великої кількості дешевої енергії як головної умови швидкого економічного розвитку країн – учасниць ЭОВСу. Одним із перспективних результатів конференції у Мессіні було приділення уваги атомній енергетиці: «Найближчим часом розвиток ядерної енергії в мирних цілях відкриває перспективи нової промислової революції далеко за межі досягнутого протягом останніх ста років» [121]. Рішення Мессінської конференції створили плідне підґрунтя для консолідації західноєвропейських країн в умовах подолання економічних наслідків міжнародного конфлікту, що виник під час Суецької кризи в 1956 р. Удруге після війни перед Європою постала небезпека нової енергетичної кризи, оскільки закриття Суецького каналу перекривало близькосхідні нафтові постачання в європейські країни. Ситуацію ускладнив той факт, що з поч. 1950-х рр. у сукупному балансі споживання енергоносіїв у європейських економіках нафтопродукти починають поступово витісняти вугілля [206, с. 572].

Саме в таких умовах європейська політика зосередилася на новітній галузі енергетики, співпраця в якій могла частково забезпечити нову динаміку економічного інтеграційного процесу і, водночас, стати вирішенням проблеми залежності Європи від нафти. Цією галуззю мала стати атомна енергетика.

Обговорення питання щодо угоди про спільні дії в ядерній енергетиці виявило подвійний характер функцій, які покладались на цю галузь центральними інтеграційними акторами. Якщо більшість країн-учасниць цікавив спільний проект в ядерній енергетиці суто з економічної точки зору, то, як зазначають аналітики європейського центру публікацій: «Франція підтримує ідею створення Євратому, бо хоче створити ядерний щит за рахунок інших» [92]. Фактично для Франції спільна політика в ядерній сфері була тотожною формуванню європейської системи безпеки. В економічному аспекті цього питання всі учасники ЄОВСу надавали атомній енергетиці великого значення, вважаючи, що «протягом двадцяти п'яти років майже напевно в Західній Європі буде вироблятися атомної енергії більше, ніж у даний час вона генерується звичайними гідро- і теплостанціями» [94]. Актуальність цих міркувань була нівельована швидким врегулюванням наслідків Суецької кризи, що відновила доступність нафтопродуктів для європейського ринку. Проте все ж під час переговорного процесу було вирішено: поряд із магістральною угодою про створення Європейського економічного співтовариства укласти договір, який би сприяв створенню спільного майданчика європейської енергетичної політики в ядерній галузі [117].

Унаслідок підписання в 1957 р. Римського договору поряд із Європейським економічним співтовариством (формування якого не обійшлося без досвіду лібералізації цін і правил доступу до сталі в межах роботи ЄОВС) визначалося створення Європейської спільноти з атомної енергетики (European Atomic Energy Community) [129, 93]. Нова організація мала б не лише стати основою для формування спільної позиції в атомній

енергетиці, що з кожним роком завойовувала більш впевненіше місце в енергетичному балансі, а й визначати загальну енергетичну політику загалом: координувати ухвалення рішень, зниження цін на енергоносії і підвищення стабільності в енергетичній сфері.

Від моменту заснування Євратом зіткнувся з перспективою залишитися в кризовому стані, не почавши свою активну діяльність. Згадане швидке завершення Суецької кризи та успіх Загального ринку в розвитку інтеграційного процесу швидко відсунули Євратом на задній план європейської політики. Станом на 1966 р. французьке видання *La France catholique* констатує ряд провалів у діяльності Євратому, а саме: відсутність координації науково-дослідних програм держав-членів у галузі; розпорошення дрібних спільних науково-дослідних центрів по країнах-учасницях, на противагу створенню одного чи двох сильних центрів; слабкі темпи розробки і побудови нових атомних реакторів [171].

Але за десять років свого існування Євратом досягнув успіхів, які під час проблемних дебатів щодо подальшої долі структури в 1969 р. стали захисними позиціями і, врешті-решт, продовжили його функціонування: створена експериментальна установка в Бельгії для ядерних вимірювань та калібрування, що виявилось надзвичайно ефективним та цінним для розвитку галузі в Європі; за погодженням з іншими міжнародними організаціями Євратом розробив європейську законодавчу базу безпеки в атомній галузі; будівництво та спільна експлуатація атомних електростанцій на франко-бельгійському кордоні та в Німеччині [55].

Таким чином, за перше десятиліття свого існування Євратом не виконав поставлених при його створенні завдань, проте збереження цієї євроструктури, з одного боку, закріпило функціональну стратегію розвитку євроінтеграційного процесу – тобто розвиток галузевого співробітництва, а з іншого, закріпило енергетику як один із важливих напрямів спільної європейської політики. Щоправда, безпековий характер, що надавався цьому проекту Францією, знову не здійснив стимулюючого впливу на

інтеграційний процес, тим самим доводячи, що енергетична сфера у вимірі так званої високої політики служить скоріше роз'єднуючим, ніж об'єднуючим чинником регіональної інтеграції.

Низька ефективність Євратому та проблеми із виробленням спільної аграрної політики, що створили у Європі на сер. 1960-х рр. відчуття кризи євроструктур, пов'язувались насамперед із незалежним статусом та слабкою координацією спільних дій трьох європейських організацій: ЄЕС, ЄОВС і Євратому. Водночас успішність заходів у реалізації спільної внутрішньої та зовнішньої митної політики ЄЕС підштовхнула європейців до структурного реформування, що мало на меті поглибити європейську кооперацію. Відповідно до Брюссельського договору – «Акту злиття» від 1965 р., що набрав чинності в 1967 р., було ухвалене рішення про злиття робочих органів ЄОВС, Євратому і ЄЕС. Цим документом структури спільнот об'єднувалися в єдину Комісію, Раду Міністрів і Європарламент. Так було утворено Європейські співтовариства, які в юридичному сенсі були незалежними, але їхня робота тепер координувалася зі спільних центрів [128]. Показовим є те, що, незважаючи на критику наслідків діяльності Євратому, ця організація залишилася в обіймі інтеграційних структур.

Проте результативність спільної енергетичної політики, її здатність до прогнозування та вирішення актуальних проблем у цей же період була випробувана кризою, що охопила ФРН у 1966 – 1967 рр. В основі цієї кризи лежали енергетичні проблеми. Гірнична галузь Рура зазнала значних збитків внаслідок переходу енергосектору і транспорту з вугілля на нафту. Через це німецькі товари втрачали конкурентоспроможність, а бюджет країни опинився в скрутному становищі [194, с. 213]. Кризу держбюджету завдяки рішучим діям уряду ФРН вдалося локалізувати і виправити за короткий термін, що призвело до повернення і навіть до певного ринкового «перегріву» економіки в 1968 – 1969 рр., проте її корені вказували на суть новітніх небезпек, які принесла зміна енергетичного балансу країн ЄЕС з вугілля на нафту. Таким чином, можна констатувати, що з кін. 1960-х рр.

спільна політика у вугільній галузі втрачає роль локомотиву євроінтеграційного процесу. Одним із виявів осягнення євроструктурами даної проблеми стало ухвалення директиви 68/414/ЕЕС від 20 грудня 1968 р., в якій визначався резервний мінімум нафти та (або) нафтопродуктів, котрий повинна мати кожна країна [46].

На поч. 1970-х рр. енергетична тематика перетворюється на одне з головних питань порядку денного діяльності європейських інституцій і європейських країн. Поява тривожних тенденцій, які вказували на слабкість системи європейського енергетичного постачання, що загрожувало функціонуванню економіки, стала відображенням рецидивів арабо-ізраїльського протистояння на Близькому Сході. У 1971 р. на засіданні Ради Європи було опубліковано доповідь економічного комітету, що розглядав наслідки блокади Суецького каналу у результаті воєнних дій в 1967 р. для європейської енергетики, в якій було висвітлено основні пункти проекту-рекомендації втілення спільної політики в енергетичній сфері в умовах кризи постачання [53]. Країнам – учасницям європейських спільнот рекомендувалося діяти передусім по двох магістральних напрямках. По-перше, в доповіді наголошувалося на необхідності нормалізації політичних і економічних відносин європейських країн з країнами-експортерами. По-друге, комітет рекомендував особливо уважно поставитись до проблеми диверсифікації постачання енергоносіїв до Європи, а також актуалізувати розвиток альтернативних джерел електроенергії і загальної економії через підвищення податкових ставок на пальне включно. Хоча доповідь і мала рекомендаційний характер, все ж багато в чому передбачила майбутні головні напрями діяльності євроструктур в умовах енергетичної кризи 1973 р. Характер доповіді свідчить також про те, що диверсифікаційна політика євроінтеграційного проекту в сфері енергетики в 1950-х – 1960-х рр. не досягла поставленої мети. Зокрема, сподівання, які покладалися Ж. Моне в забезпеченні автономного джерела на атомну енергетику, не виправдалися. Станом на сер. 1960-х рр. співпраця в Євратомі не вийшла за межі науково-

дослідницької діяльності, навіть незважаючи на реалізацію проектів з побудови декількох енергогенеруючих станцій в Бельгії, Нідерландах, Німеччині, Італії і Франції [125].

Тези доповіді Ради Європи 1971 р. були взяті до уваги на паризькому саміті ЄЕС у жовтні 1972 р. На цій зустрічі було ухвалено програму спільних дій з поглиблення інтеграційних процесів. Крім монетарних, соціальних і науково-технічних завдань одним із ключових напрямів кооперації було названо енергетику, а саме вироблення спільної енергетичної політики [233, С. 16]. Особливої уваги заслуговує директива 73/238/ЄЕС від 23 липня 1973 р. про заходи щодо пом'якшення труднощів у поставках сировини нафти і нафтопродуктів [47]. Потрібно відзначити й сильну позицію атомної енергетики, якій у доповіді відводилося одне з головних місць у процесі енергетичного забезпечення Європи.

Обставиною, яка поглибила енергетичні наслідки арабо-ізраїльського протистояння, була відсутність власних гарантованих і легкодоступних джерел нафти і газу в Європі. Розробка великих нафтогазоносних родовищ у Північному морі, відкритих у 1971 р., обмежувалася великим кошторисом проектів і технічною складністю робіт. Лише подальше зростання цін на енергоносії зробило ці проекти рентабельними, тому перша нафта Північного моря була доставлена на переробку лише в 1975 р. [207, с. 751]. Крім цього, отримані Великою Британією можливості не могли вирішити потреб країн ЄЕС, адже, як покажуть події др. пол. 1970-х рр., нафта Північного моря буде експортуватися в країни ЄЕС на тих самих умовах, що й нафта із Близького Сходу. Не могли позитивно вплинути на енергетичний баланс економік ЄЕС і великі запаси природного газу, що активно розроблялися ще з 1962 р. на шельфі Нідерландів, оскільки використання цього виду палива на поч. 1970-х років не досягне таких масштабів, як на зламі ХХ – ХХІ ст., тим більше, що доступний мазут робив природний газ вузькоспеціалізованим ресурсом для хімічної промисловості і домашніх господарств.

Окремо потрібно підкреслити значення відсутності єдиної політичної позиції країн ЄЕС в оцінці ставлення до обох сторін конфлікту. Адже більшість членів створеної у 1962 р. Організації експортерів нафти (ОПЕК), чия політична роль у регіоні невпинно зростала, були у антагоністичних відносинах з Ізраїлем. Розширення ЄЕС за рахунок нових учасників - Великої Британії, Данії та Ірландії також стало причиною більшої полярності учасниць ЄЕС щодо цього питання. Підтримка Ізраїлю низкою європейських країн призвела до запровадження ембарго на експорт нафти в ці країни. Дефіцит пального і відповідне трикратне зростання цін на нього поставили під питання нормальне функціонування європейських економік. Потрібно підкреслити, що країни ОПЕК здійснили вибірккову акцію із обмеження доступу до нафти. Так, було сформовано т. зв. «чорний список», в якому більшості країн Західної Європи постачання енергоносіїв обмежувалося на 5 %, а Нідерландам надавалася «червона картка» в постачанні [89]. Тому наслідки кризи позначилися на економіці цих країн по-різному.

Це зумовило певне зволікання з виробленням спільної стратегії подолання наслідків ембарго. Обмеження видобутку і нездатність країн-імпортерів організувати систему перерозподілу наявних нафтових запасів призвели до багатократного зростання цін на паливо, і, як наслідок, на більшість послуг і товарів у Європі.

Першим результатом впливу ембарго стала політична поступка країн Західної Європи. Так, 9 листопада 1973 р. з'явилася «Декларація Дев'яти міністрів закордонних справ країн ЄЕС щодо ситуації на Близькому Сході» [115]. В даному документі підписанти заявляли про потребу мирного врегулювання конфлікту за участю і на умовах органів безпеки ООН. До того ж учасники декларації закликали Ізраїль повернутися до кордонів 1967 р.

Європейська резолюція виявилася достатньою для того, щоб у грудні п'ятивідсоткове скорочення постачання було для європейців призупинено. Натомість, міністри країн – експортерів нафти все ж попередили, що якщо

європейці не продовжать «чинити тиск на Сполучені Штати та Ізраїль», скорочення видобутку буде поновлено [207, с. 662].

Але цей одномоментний компроміс не розв'язав проблему енергоресурсів у Європі. Незважаючи на відновлення постачання нафти, ціни на неї вже були в три рази вищі за докризові, й тому країнам ЄЕС довелося адаптуватися до нових умов.

Найбільш показовим прикладом впливу наслідків застосування новітньої енергетичної зброї стала ситуація в нідерландській енергетичній сфері. Ембарго найсильніше вдарило по економічним можливостям саме Амстердаму. Відсутність достатнього механізму екстреного перерозподілу нафти між членами ЄЕС зумовила широкий дефіцит нафтопродуктів в країні і загрожувала зупинкою одного з найбільших нафтопереробних центрів у Роттердамі, який напередодні ембарго був найбільшим виробником і перерозподільним центром нафтопродуктів поміж усіх країн ЄЕС. Так, у 1972 р. Роттердам прийняв 130 млн тонн сирової нафти, що надавало йому центральне місце в цій сфері серед країн Західної Європи [50]. Обмеження імпорту нафти загрожувало енергопостачанню не лише Нідерландів, а й більшості країн регіону. Відсутність чіткої реакції центральних інституційних органів ЄЕС на ситуацію в Нідерландах і намір більшості учасниць ЄЕС припинити перенаправлення нафти до цієї країни зумовили досить різку за змістом позицію нідерландського політикуму щодо ролі ЄЕС і майбутньої участі в них Нідерландів. Так, 18 листопада 1973 р. посол Люксембурга в Нідерландах, характеризуючи настрій місцевого істеблішменту, зазначав: «...лідер P.v.d (Соціалістична партія) Ед ван Тійн щойно заявив, що арабський бойкот не впливає на ставлення його партії до питання про Близький Схід. Якщо Європейські Співтовариства виявляться неспроможними впоратися з нафтовою кризою, то голландська участь в об'єднанні Європи повинна бути зведена до мінімуму» [49]. Окрім цього, посол вказав на можливість енергетичних контрдій з боку Нідерландів. Так, міністр економіки Нідерландів пан Рууд Любберс 15 листопада 1973 р.

зробив заяву: «Якщо Нідерланди не отримуватимуть вигоду з європейської солідарності в умовах арабського бойкоту, вони повинні припинити експорт свого природного газу». Що ж до прем'єр-міністра Йооп ден Ойла, він висловився по телебаченню аналогічним чином: «Крім Бельгії, Люксембурга, Федеративної Республіки Німеччина, такий захід ударить особливо по Франції, 50 – 60 % внутрішнього споживання природного газу якої постачається з Нідерландів» [49]. У такий спосіб Нідерланди закликали інших членів виробити спільну позицію Спільноти, апелюючи до завдань, які ставилися перед організаціями ще з часу їхнього створення [50].

Жорстка позиція Нідерландів зумовила рішення країни ЄЕС дотримуватися принципів вільного обігу товарів, не обмежуючи доступ Нідерландів до нафти на їхніх ринках. Нарешті, під час грудневого саміту 1973 р. у Копенгагені члени ЄЕС спромоглися ухвалити рішення і щодо подальших спільних заходів у енергетичній сфері. Щоправда, це рішення носило радше декларативний характер, або ж було декларацією про наміри: «З метою забезпечення енергопостачання спільноти Рада міністрів прийме комплексну програму спільноти альтернативних джерел енергії. Ця програма буде спрямована на сприяння диверсифікації поставок шляхом розвитку існуючих ресурсів, прискорення досліджень нових джерел енергії і створення нових потужностей виробництва, зокрема, європейських потужностей для збагачення урану, прагнучи узгодити гармонійний розвиток існуючих проектів»[95]. Проте й на цьому етапі існування європейського регіонального об'єднання енергетичний чинник у вигляді енергетичної кризи 1973 р. мав суттєвий вплив на структурну розбудову ЄЕС. Одним із найважливіших результатів зустрічі у Копенгагені стало ухвалене на саміті рішення про можливість екстрених зустрічей на високому рівні. Саме необхідність динамічно відповідати на повсякденні виклики (а саме такими викликами стали для ЄЕС кризи в енергетичній сфері) призвела до того, що через рік за ініціативи Ж. Дестена було ухвалено рішення надати офіційний статус

неформальним «деголівським» зустрічам керівників держав ЄЕС. Так виникла нова інституція – Європейська Рада [233, с. 17].

Таким чином, політична акція країн ОПЕК, яка отримала назву «нафтове ембарго», та енергетична криза 1973 – 1975 рр. стали першим випробуванням ЄЕС на міцність з точки зору збереження кількісного складу організації. Її перебіг та наслідки підкреслили, з одного боку, недосконалість, а з іншого, актуальність і пріоритетність кооперації саме в питаннях енергозабезпечення для країн-членів. Саме в умовах кризи енергетичні проблеми почали розглядатися крізь призму енергетичної (економічної) безпеки західноєвропейських країн. Крім того, було наочно продемонстровано важливість спільної політичної позиції з міжнародних питань, необхідність вдосконалення механізмів ухвалення рішень ЄЕС. При цьому слід зауважити, що ЄЕС продемонстрував більшу успішність у розв'язанні енергетичних проблем, що виникли в результаті кризи, саме в контексті вироблення спільної політичної позиції, зокрема, по відношенню до країн – експортерів нафти, ніж у межах поглиблення кооперації, розширення регламентації та перерозподілу енергоресурсів між країнами Співтовариства.

Наслідком кризи стали конкретні кроки країн ЄЕС як у внутрішньо-європейській, так і у міжнародній царині. Так, зокрема, була заснована згадувана нова інституція ЄЕС – Європейська Рада. Крім того, країни ЄЕС взяли активну участь у створенні і функціонуванні Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), яке, незважаючи на декларовані цілі, мало на меті запобігти виникненню енергетичної кризової ситуації в майбутньому [207, с. 665]. Таку саму ціль ставив перед собою і створений в 1975 р. впливовий клуб «Великої сімки» (G7), куди увійшли учасники ЄЕС Велика Британія, Італія, Франція та ФРН. Потрібно підкреслити, що участь в даних організаціях переслідувала дві цілі. По-перше, як зазначалося, МЕА і G7 мали стати тим інструментом, за допомогою якого вдалося б убезпечити країни Заходу від наслідків повторення ситуації 1973 – 1975 рр. По-друге, в міжнародних умовах біполярного світу ці центри мали б стати своєрідним

економічним доповненням до вже існуючої системи стримування радянського тиску. Участь західноєвропейських країн в низці міжнародних організацій, покликаних унеможливити сценарій 1973 р., засвідчила також той факт, що інституційні можливості ЄЕС не могли вирішити ці питання і потребували інституційного вдосконалення.

На рівні внутрішньої політики енергетична криза зумовила переорієнтацію і перебудову економік ЄЕС у двох напрямках, озвучених ще в доповіді Ради Європи 1971 р. У галузі економії і енергозбереження з цього часу бере початок вже традиційна на даний момент для європейського континенту політика впровадження енергозберігаючих технологій, що проявилось в ухваленні ряду відповідних рішень на рівні національного законодавства. У свою чергу, це означало відсутність спільної енергетичної політики ЄЕС, початки якої були ліквідовані подіями 1973 – 1975 рр.

Питання пошуку джерел постачання з третіх країн було вирішено досить швидко, хоча й не безболісно. Вимушеним додатковим джерелом енергоносіїв для країн ЄС від часу нафтового ембарго стає Радянський Союз, для якого постачання нафти до Європи також має характер вимушеного кроку для забезпечення стабільного надходження валютних ресурсів. Що ж стосується вироблення спільної енергетичної політики ЄЕС, то потрібно підкреслити деструктивну роль, яку відіграла в цьому питанні нова країна-експортер, і по сумісництву учасник ЄЕС – Велика Британія. Розпочавши в 1975 р. видобуток нафти на шельфі Північного моря, Лондон, виходячи з національних інтересів, не мав наміру створювати пільгові умови для її придбання країнами ЄЕС. Окрім цього, намагання США вплинути на зниження цін на енергоносії природно наштовхнулися на опір з боку Великої Британії. Яскравим свідченням цього стала заява голови уряду Г. Вільсона про намір Великої Британії взяти участь в роботі ОПЕК [172]. У контексті значення енергетичної кризи для майбутнього просування ЄЕС до ЄС цікавою є думка британського прем'єр-міністра Едварда Хіта (1970 – 1974 рр.), який зазначав: «Після нафтової кризи 1973 – 1974 рр. співтовариство

втратило імпульс і, гірше того, вийшло з поля зору філософії Жана Моне: співтовариство існує, щоб знаходити спільні рішення загальних проблем. Натомість, кожна держава-член повернулася до пошуку свого, одностороннього рішення проблем безробіття та інфляції. Це спричинило також те, що пізніше ми змушені будемо болісно переучуватися, бо не існує вирішення проблем, якщо ми будемо діяти самостійно. Таке нерозуміння тривало до сер. 1980-х рр., поки оригінальна філософія дій Співтовариства була належним чином відновлена». [176, с. 395].

Другим актом енергетичного струсу 1970-х рр. для світової і європейської економіки стали іранські події 1979 р. Унаслідок повалення прозахідного шахського уряду, встановлення ісламського режиму і виведення зі світового обігу частини іранської нафти відбувся новий стрибок цін, що призвів до її подорожчання на 150 % [207, с. 725]. Наслідки цієї кризи позначились на країнах ЄЕС м'якше і були сприйняті ними більш спокійно. Це було зумовлено здебільшого психологічним характером кризи, яка була спричинена не катастрофічним дефіцитом нафти, а шаленим попитом на нафтопродукти на ринку, учасники якого діяли під страхом повторення ситуації середини десятиріччя. До того ж криза сильніше вдарила по країнах, які найбільше або стовідсотково залежали від імпорту нафти (Японія), або ж у котрих найбільше споживали нафтопродуктів (США). Тим більше, участь великих країн ЄЕС в МЕА і Великій Сімці надала можливість перерозподілити залишки нафти й уникнути гострого дефіциту. Проте вказане зростання цін знову болюче позначилось на іміджі ЄЕС і завданнях, які покладалися на її інституції в 1973 – 1974 рр. Це свідчило про провал і відсутність спільної енергетичної політики на кін. 1970-х рр. [233, с. 16]. З іншого боку, достатня ефективність діяльності згадуваних міжнародних організацій засвідчила наявність альтернативи вирішення енергетичних проблем для західноєвропейських країн, що не могло не позначитися на їх прагненні поглиблювати цей курс в межах євроструктур. Таким чином, енергетичні колапси 1970-х рр. не забезпечили остаточного формування

єдиної послідовної, усталеної, довгострокової енергетичної політики ЄЕС. Проте, слід зауважити, що рішення, які були ухвалені під час енергетичних криз, зрештою стали засадничими для її подальшого розвитку вже у 1990-х рр.

Енергетична політика інституцій ЄЕС і країн-учасниць впродовж 1980-х рр. знову в повній мірі відповідала кон'юктурі світового ринку на енергоносії, яка у 1980-ті рр. мала сприятливий характер для європейських країн – імпортерів енергоносіїв. Так, черговий сплеск кризової ситуації в енергетиці, пов'язаний з конфліктом між Іраном та Іраком у 1981 р., не вплинув на загальну тенденцію до зменшення цін на енергоресурси. Така ситуація була зумовлена наслідками «панічної гонитви» за енергоносіями в 1979-х – 1980-х рр. і накопичення надлишкових залишків стратегічних ресурсів [207, с. 747]. Ця тенденція, не дивлячись на намагання країн-експортерів ввести квоти на видобуток нафти (таким чином посиливши урегульованість останнього і тим самим утримати ціни), продовжувалася до 1991 р. Аналіз документів ЄЕС періоду 1980-х рр. дозволяє констатувати, що проблема поглиблення кооперації в енергетичній сфері не була серед першочергових питань і фактично не піднімалася на порядку денному роботи європейських структур [132].

Увага і дискусії цього часу прикуті до двох питань. Це умови і вступ до співтовариства країн так званого «південного поясу» та обговорення і ухвалення ключового документу даного періоду, реалізація якого мала на меті прискорення і поглиблення інтеграційних процесів в ЄЕС. Цей імпульс був потрібний у зв'язку із втратою країнами ЄЕС високих темпів розвитку і поширенням серед європейських політиків «європесимізму» щодо подальших перспектив цієї організації. Таким документом став Єдиний європейський акт (ЄЄА), що набрав чинності 1 липня 1987 р. після п'ятирічних дебатів і підписання 17 лютого 1986 р. Окрім інституційного вдосконалення ЄЕС цей документ задекларував мету «структурної перебудови економіки і переозброєння виробництва на кардинально новій

технологічній основі, що потребувало мобілізації великих матеріальних ресурсів», і енергетичних зокрема [233, с. 19]. ЄСА надавав великого значення інтеграції в сфері наукових досліджень, в розвитку нових технологій, збільшенню частки науково-дослідницьких конструкторських розробок у загальному економічному виробництві. Країни ЄЕС підтвердили мету координувати «політичні й економічні аспекти безпеки», енергетична складова якої посіла чільне місце з часу енергетичних колапсів 1970-х рр. [127]. Попри відсутність у Єдиному європейському акті конкретних заходів, що передбачались в енергетичній сфері, можна стверджувати, що наявність динамічного вектору розвитку в таких сферах, як економічна та науково-технічна, мала опосередковано позитивно вплинути на стан енергетики країн ЄЕС. Окремим моментом енергетичної атмосфери країн ЄЕС була активізація питання співвідношення енергетичного виробництва і екологічних наслідків останнього. Так, аварія в 1979 р. американського атомного реактора в Трі-Майл-Айленді і, особливо, техногенна Чорнобильська катастрофа активізували екологічні громадські рухи Європи. Діяльність «зелених» не в останню чергу призвела не лише до збільшення екологічної складової у виробленні спільної енергетичної політики ЄЕС, а й до фактичної поступової заміни вугілля і мазуту на природний газ в електрогенеруючій і комунальних сферах в 1990-х рр., що мало неоднозначні наслідки для 2000-х років.

Із закінченням «холодної війни» на поч. 1990-х рр. відбулася активізація інтеграційних процесів в усьому світі. Проте роль локомотиву цієї новітньої тенденції в міжнародних відносинах, як і раніше, належала європейському континенту. Поряд із нагальними політичними аспектами об'єднувачого процесу актуалізуються ряд економічних тем. Не останнє місце серед них посідає енергетичний фактор європейської інтеграції.

Нові реалії (загострення ситуації на Близькому Сході внаслідок війни в Перській затоці, дезінтеграція одного з основних постачальників енергоресурсів ЄСР, що призвело до остраху можливої дестабілізації)

сприяли відновленню і поживленню дискусій в рамках ЄЕС щодо вироблення спільної енергетичної політики, спроби якої були здійснені на поч. 1970-х рр.

До поч. 1990-х рр. механізм енергетичної політики ЄЕС обмежувався роботою ЄОВС та Євратому, безпосередня спрямованість яких не відповідала як новому спектру (змісту) енергетики, так і новим функціональним потребам національних економік. Зокрема, в межах цих структур не передбачалось вирішення проблеми забезпечення Західної Європи таким видом палива, як природний газ, значення якого невпинно зростало для європейської економіки, і постачання якого було ускладнено процесом дезінтеграції Радянського Союзу. Проте процес формування єдиного економічного простору в рамках Європейського Союзу (ЄС) не міг не позначитись на формуванні нового базису спільної енергетичної політики. Саме в межах магістрального процесу поглиблення євроінтеграції в 1990-ті рр. в ЄС було започатковано практику, однією з головних ознак якої стало формування європейськими інституціями енергетичної політики на регулярній основі. Ключове місце в цій політиці посідала потреба створення єдиного торгового простору у сфері енергетики.

Основою для його формування став Договір про ЄС, укладений в 1992 р. в Маастрихті, що регулює політичні й економічні аспекти процесу поглиблення європейської інтеграції, регламентує основні складові енергетичної взаємодії країн – членів ЄС. В умовах лібералізації внутрішнього ринку ЄС він дає визначення і наводить основні правила обігу електроенергії та природного газу як товару [131, с. 28-31]. Крім того, документ містить роз'яснення щодо статусу і принципів діяльності компаній в енергетичній сфері на території ЄС [131, с. 81-86].

Але договір не визначає конкретних механізмів і засобів реалізації співтовариством спільної енергетичної політики, націленої на гарантування країнам ЄС захисту від проблем із постачанням енергоресурсів з третіх країн, що, через обмежені природні ресурси більшості країн ЄС, не втрачало

актуальності. Тут слід зауважити, що державні суб'єкти Союзу, переслідуючи власні національні інтереси, традиційно намагалися зберегти якомога більше повноважень у сфері енергетики. Це пояснюється не лише первинним характером гірничих і нафтогазодобувних галузей в структурі господарств, які мають ресурсні запаси (Велика Британія, Нідерланди), а й тим, що питання енергозабезпечення нерозривно пов'язується європейськими політиками з проблемою збереження національного суверенітету (Франція, Німеччина, Італія) [269, с. 238]. В цьому, на наш погляд, полягає найбільший парадокс місця енергетичного чинника у процесі євроінтеграції. Але відсутність в базовому договорі ЄС більш чітких формул подальшої спільної енергетичної політики на поч. 1990-х рр. обумовлювалась не стільки протидією окремих країн, скільки результатом покладання європейських політиків у вирішенні енергетичних питань на більш широкий міжнародний рівень. Потепління політичного клімату в Європі та розпад соціалістичного блоку на поч. 1990-х рр. зумовили прагнення країн Західної Європи залучити до формування спільної континентальної енергетичної політики всі країни регіону. Результатом стало підписання Заключного документу Гаазької конференції з Європейської Енергетичної Хартії 1991 р. [63]. Саме до нього апелювали підписанти Маастрихтського договору, не вбачаючи необхідності в цілісному описі енергетики у базовому документі про заснування ЄС.

Згодом Заключний документ унаслідок розширення кола підписантів за рахунок представників різних регіонів світу втратив означення суто європейського (станом на 2011 р. до нього долучилися 53 сторони (51 держава, а також Європейське співтовариство і Євратом як окремі сторони). Ще 20 країн і 10 міжнародних організацій мають статус спостерігача, тим самим підтверджуючи надії, які покладались західними ініціаторами документу – об'єднати в межах єдиної міжнародної організації імпортерів та експортерів енергоресурсів [309]. Так, зрештою, Хартію було підписано такими країнами-експортерами, як Азербайджан, Казахстан, Росія,

Туркменістан, а також європейськими та північноамериканськими експортерами: Канадою і Норвегією. І хоча Європейська Енергетична Хартія була скоріше політичною декларацією, ніж повноцінним договором, у ній проголошені важливі принципи міжнародного співробітництва в енергетичній сфері, що мали базуватися на засадах ринкової економіки, взаємодопомоги і відсутності дискримінації. У більш конкретному сенсі підписанти зобов'язувалися сприяти створенню широкого енергетичного ринку спільними або скоординованими заходами, а саме: досягнення вільного доступу до енергетичних ресурсів і їх розробки; лібералізація торговельних відносин у сфері енергетики; стимулювання і захист енергетичних інвестицій [63].

Реалізація положень Хартії та переведення її у статус міжурядової угоди в галузі енергетики відбулися в грудні 1994 р. у межах підписання Договору до Енергетичної Хартії (ДЕХ) і Протоколу до Енергетичної Хартії з Питань Енергетичної Ефективності та Відповідних Екологічних Аспектів [8]. Договір до Хартії встановив багатосторонню систему правил, які регулюють співробітництво в енергетиці, що існує в рамках міжнародного права. Положення Договору зосереджуються на п'яти основних напрямках: захист і заохочення іноземних інвестицій в енергетику; вільна торгівля енергетичними матеріалами; свобода енергетичного транзиту трубопроводами і електромережами; скорочення несприятливого впливу енергетичного циклу на навколишнє середовище; розробка механізму розв'язання спорів між державами або між інвесторами і державою.

Так само як і Енергетична Хартія, ДЕХ об'єднав навколо своєї роботи велике число країн Європи і Азії (станом на 2006 р. до договору приєдналася 51 держава Європи і Азії, 17 країн і 10 міжнародних організацій мають статус спостерігача). Але показовим є той факт, що такі країни, як Австралія, Білорусь, Ісландія, Норвегія і Росія, підписали ДЕХ, але не ратифікували його. США і Канада, підписавши Хартію, не підписали Договору до

Енергетичної Хартії, що, вочевидь, пов'язано із успіхом північноамериканського інтеграційного проекту «НАФТА» у 1994 р.

Ставлення до міжнародної кооперації в енергетичній галузі з боку країн, що мають енергоресурси, в 1990-ті роки було наочно продемонстровано ситуаціями з ратифікацією ДЕХ у Норвегії та Росії.

І якщо російський приклад характеризує примарність сподівань ЄС на розв'язання проблеми енергоресурсів на міжнародному рівні, то норвезька ситуація 1994 р. дозволяє оцінити проблеми з джерелами енергоресурсів у самій Європі.

Норвегія на поч. 1990-х рр. володіла значними запасами енергоносіїв, особливо природного газу. Оскільки більшість норвезьких потреб в електроенергії забезпечувалися за рахунок великої кількості гідроелектростанцій, лівова частка природного газу і нафти шельфу Північного моря йшла на експорт. Тому, ставши учасником ЄС, Норвегія мала б стати солідним авторитетом в європейській політиці постачання енергоносіїв. Друга спроба Норвегії долучитись до європейської інтеграційної структури збіглася у часі з підписанням ДЕХ. Та якщо в 1972 р. на заваді вступу Норвегії до ЄС стали побоювання населення країни втратити доходи від рибних промислів, то в 1994 р. аналогічною перепоною поряд із давньою стала перспектива обмеження надходження прибутків від експорту енергоносіїв. Тому не дивно, що на референдумі на початку 1994 р. Норвегія остаточно (станом на 2011 р.) відмовилася від ідеї вступу до ЄС. Втрата можливості залучити норвезькі ресурси в умовах спільного ринку відіграла негативну роль в сер. 2000-х рр., але низькі ціни на поч. 1990-х рр. на енергоносії надавали менш критичного забарвлення демаршу скандинавської країни.

У зв'язку зі збігом певних факторів наприкінці 1994 року європейська економіка опинилася під загрозою повторення енергетичного дефіциту зразка 1973 р. Цьому сприяло збільшення споживання енергоносіїв у поєднанні із різким падінням добування енергоресурсів в регіоні Північного

моря. Ці обставини спричинили розробку й ухвалення рамкового документу під назвою «Зелена книга: для енергетичної політики Європейського Союзу» [66]. У практичній площині цей документ став основою для усвідомлення проблеми забезпечення гарантованих енергоресурсних потоків як спільного завдання ЄС. Прикладом такого усвідомлення може служити реалізація євроструктурами в 1995 р. в рамках програми технічної допомоги країнам СНД (TACIS) механізму підтримки розвитку енергетичної співпраці між Європейським Союзом і прибережними державами Чорного та Каспійського морів та їх сусідніми країнами (проект INOGATE). При цьому очевидним стає підвищення в питанні енергопостачання значення країн, що мали транзитний потенціал. Так, до складу країн поряд із перспективними експортерами були включені в проект INOGATE такі країни–транзитери, як Україна, Білорусь, Грузія. Серед головних цілей проекту, зокрема, зазначалося: підвищення енергетичної безпеки шляхом вирішення питань експорту–імпорту енергоносіїв, збільшення варіантності постачання, транзиту і попиту на енергоносії [306].

На 1995 рік припадає й активізація роботи євроструктур у енергетичній сфері всередині ЄС. Процес уніфікації законодавчої бази країн-учасниць на тлі розбудови ЄС зумовив розробку й ухвалення Єврокомісією плану розвитку енергетичної сфери в рамках ЄС. Документ був ухвалений в грудні 1995 р. на основі згаданого вище плану від 1994 р. і отримав назву «Біла Книга» (White Paper. An Energy Policy for the European Union) [57]. Це був перший документ, де чітко визначалися основні вектори розвитку взаємовідносин країн – членів новоствореного ЄС в енергетичній сфері. Головним завданням документу було «завершення формування внутрішнього енергетичного ринку і забезпечення енергопостачання на конкурентній основі, ...екологічності енергетики» [57]. У Білій Книзі було прописано нові пріоритети європейської енергетики. Потрібно зазначити, що в документі окреслено дві групи тактичних інструментів із забезпечення енергопостачання європейської економіки. Перша мала назву «Безпека

енергетичного постачання» (Secure energy supplies). В ній, окрім традиційного питання безпеки енергоносія, а саме нафти, знайшли відображення питання щодо інших енергетичних носіїв і ресурсів, безпекова функція яких визначалася передусім через варіативність джерел постачання з третіх країн. Друга група – «Диверсифікація» (Diversification) містила перелік альтернативних джерел енергозабезпечення внутрішнього походження, таких як кам'яне і буре вугілля, торф, ядерна енергетика і відновлювальні джерела енергетики. По суті, диверсифікація для європейців відповідала значенню альтернативних джерел енергопостачання до поч. 2000-х рр. З поч. XXI ст. диверсифікація почала асоціюватися і вживатися в контексті пошуку додаткових варіантів постачання традиційних енергоносіїв з третіх країн. Виходячи з положень Білої Книги про диверсифікацію енергопостачання, в 1997 р. був ухвалений комплексний документ «Енергія для майбутнього: відновлювані джерела енергії», в якому ставиться акцент на розробці комерційно-вигідних, екологічно-спрямованих проектів, котрі б стали в нагоді в умовах зростання енергоспоживання не лише в Європі, а й в третіх країнах [12]. Цей документ свідчить про актуальність на даному відрізку часу саме питання диверсифікації енергопостачання.

Потреба в поглибленні лібералізації єдиного енергетичного ринку зумовила ухвалення в др. пол. 1990-х рр. Європейським Парламентом та Радою ЄС низки директив. Перша директива була ухвалена в 1996 р. і мала назву «Стосовно спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії». Директива встановлювала спільні правила для генерування, передачі та розподілу електроенергії. В ній було викладено правила, що стосуються організації та функціонування електроенергетичного сектору, доступу до ринку, критеріїв та процедур проведення тендерів, санкціонування та роботи систем у країнах – учасницях ЄС [3]. Аналогічну мету переслідувала наступна директива, ухвалена в 1998 році – «Про єдині правила для внутрішнього ринку природного газу». Директива визначає єдині правила для транспортування, збуту, постачання та зберігання природного газу. Вона

оформлює правила організації та функціонування галузі природного газу, в тому числі зрідженого природного газу (ЗПГ), координує питання виходу на ринок, експлуатації систем, а також створює критерії та процедури надання дозволу на здійснення діяльності з транспортування, збуту, постачання та зберігання природного газу [1]. До того ж було ухвалено директиву 98/93/ЄС від 14 грудня 1998 р., що вносила зміни до Директиви 68/414/ЄЕС (1968 р.) та вдосконалювала механізм формування резервного запасу сирої нафти та/або нафтопродуктів державами – членами ЄС [48].

Таким чином, політика ЄС у сфері енергетики у 1990-х рр. становить собою процес формування розгалуженої законодавчої бази, що складається із нормативних актів, регулюючих діяльність різних галузей енергетики як на внутрішньому просторі, так і у зовнішньоекономічних відносинах країн-членів. Більша частина їх направлена на формування фундаментальних правил єдиного енергетичного простору ЄС та підтримку резервного ресурсного потенціалу. Окрім цього, значна увага була приділена питанням диверсифікації або впровадження альтернативних джерел постачання і енергетичної безпеки. Остання проблема сприймалася специфічно й таким же чином вирішувалася. Так, спільний енергетичний простір у поєднанні із зняттям дискримінації в доступі до енергоносіїв і став вирішенням питання енергетичної безпеки, оскільки будь-які ресурси чи можливості, якими володіли одні члени співтовариства, могли бути використані іншими членами співтовариства. Отже, завдяки формуванню єдиного енергетичного простору в контексті побудови спільної економічної політики відбувається становлення нового рівня безпеки енергопостачання у вигляді доступу країн – членів ЄС до енергетичної сировини, яка потрапляє на територію однієї з країн ЄС. Такий стан транскордонного постачання робить більш безпечним транзит енергоресурсів до віддалених від основних регіонів постачання країн. Але відсутність спільної політики із забезпечення гарантованого енергопостачання з третіх країн, відповідно, залишила поле діяльності для кожної з держав ЄС. Так, наприклад, піренейські країни Іспанія і Португалія

мають унікальні порівняно з іншими європейськими споживачами можливості забезпечення енергетичною сировиною і, особливо, відсутнім на півострові природним газом. Зокрема, в той час як Центрально-Східна Європа безпосередньо залежить від постачання природного газу зі сходу, Іспанія і Португалія мають доступ до північно-африканського і близькосхідного газу як через газогін, так і через чотири ЗПГ-термінали в зрідженому вигляді. Останні розташовані на середземноморському та атлантичному узбережжі. Додаткові три ЗПГ-термінали на березі Атлантичного океану спрямовані на постачання ЗПГ із західного і північного напрямку [123]. Окрім цього, не потрібно забувати про один з найбільш розвинутих секторів відновлювальної енергетики (сонячної) Європи, що знаходиться на Піренеях. З одного боку, це підтверджує вплив спільного ринку і простору для забезпечення країн в енергетичній сфері, адже не лише Португалія користується перевагами транзиту енергоносіїв через Іспанію (Франція також має доступ до цього вектору постачання з країн Магрибу). З іншого боку, специфічність умов енергопостачання в різних секторах Європи зумовила відсутність потреби вироблення спільних правил забезпечення енергопостачання з третіх країн. Та сама Франція, маючи потужну ядерну енергетику і мережу ЗПГ-терміналів, схиляється до самостійного регулювання цієї сфери.

Початок 2000-х рр. привніс певні корективи в питання формування спільної енергетичної політики, що обумовлювалися такими обставинами, як подальше зростання ролі і ваги природного газу в сукупному енергобалансі розвинених країн, виникнення і поглиблення протиріч в середині ЄС у зв'язку з новими міжнародними реаліями та подальшим розширенням ЄС.

Перша обставина відобразилася в складному переговорному процесі між ЄС та Росією щодо підписання додаткового Протоколу ДЕХ по транзиті енергоносіїв, що розпочався в 2000 р. У 2003 р. сторони майже дійшли згоди по всіх пунктах, але протиріччя зосередилися на питанні підписання російською стороною додаткового протоколу до ДЕХ щодо

енергозбереження і екологічних положень. На нашу думку, цей документ був своєрідною «зачіпкою» для російської сторони, яка, використовуючи суперечки по ньому, затягувала процес ратифікації всієї документальної бази, пов'язаної з ДЕХ. Тим часом, користуючись ліберальним режимом доступу до енергетики ЄС, російська сторона отримувала контроль над низкою профільних підприємств з метою експансії на енергетичний ринок Європи. Так, станом на 2007 р. загальна картина активів російського державного монополіста – Газпрому на європейському газовому ринку виглядала наступним чином: в естонській Eesti Gas (37,2%), у польській Europolgaz (40%), у латвійській Latvijas Gaze (34%), в литовській Lietuvos Dujos (37,1%), у фінській Gasum (25%), у німецьких Wingas (49,99%) та VNG (5,26%), а також британо-бельгійській Interconnector (10%) [149]. Іншою стороною переговорного процесу по ратифікації ДЕХ стало проведення російським урядом у др. пол. 2000-х рр. ряду дій, спрямованих на обмеження участі іноземних інвесторів у контролі над деякими ключовими енергетичними проектами на російській території. Так, на думку оглядача журналу «Economist» Едварда Лукаса, компанії «Shell» і «BP» стали жертвами кремлівської ідеї, що іноземні капітал і досвід – добро, а от іноземний контроль, а надто репарація за кордон значних прибутків – ні [228, С. 181]. У 2006 р. в процесі розслідування компанія «Shell» була звинувачена в екологічній шкоді, завданій нею при розробці родовища «Сахалін-2». Унаслідок цього компанія передала Росії своє право на участь в цьому проекті за мізерну компенсацію. Схожі ситуації спіткали й такі компанії, як американська «Еххон» та британська «BP» [228, с. 181–182]. Таким чином, отримуючи доступ до ринків збуту в Європі, Москва обмежила діяльність іноземних добувних компаній на своїй території. Це не могло не стурбувати європейців, які були проти розвитку такого сценарію, й ініціювали ухвалення Енергетичної Хартії. Тому з ухваленням Єврокомісією нового обмежувального законодавства 2007 р. представники РФ вирішили відкласти підписання зазначеного вище протоколу, а в 2009 році Росія після ратифікації

в ЄС нового (третього) енергетичного пакету остаточно відмовилася ратифікувати ДЕХ.

Отже, політика ЄС, націлена на формування та функціонування міжнародної системи вільного і рівного доступу до джерел енергоресурсів, зазнала фіаско, враховуючи значення саме російського ресурсного та транзитного потенціалу для енергозабезпечення Європи. Натомість, створення ліберальної законодавчої бази в енергетиці зробило її уразливою для російських зазіхань, які йшли паралельно обмеженню діяльності іноземних добувних компаній в Росії. Розв'язання проблеми енергопостачання залишилося справою окремих урядів, як і було раніше.

Подальше формування енергетичної політики пов'язане з остаточним формуванням Економічного і Валютного союзу, що надавало можливість розробки довгострокової стратегії економічного розвитку країн Євросоюзу в пер. пол. 2000-х років. Ці завдання стали предметом для дискусії на Лісабонському саміті Європейської Ради в березні 2000 р. За результатами роботи цього саміту було прийнято «Лісабонську стратегію», яка передбачала перетворення ЄС до 2010 р. в найбільш конкурентоспроможний і високотехнологічний економічний центр світу. Для досягнення такої масштабної цілі було визначено п'ять магістральних векторів розвитку, серед яких головне місце займала потреба забезпечення високої конкурентоспроможності ЄС через створення динамічної економіки, заснованої на технічних ноу-хау (що потребувало значних ресурсних витрат, особливо енергетичних) та енергозбереженні [242, с. 348].

У контексті цього нового етапу в 2000 р. в рамках діяльності Єврокомісії був ухвалений комплексний документ у сфері енергетики під назвою «Зелена Книга. До питання Європейської стратегії безпеки енергопостачання» (Друга Зелена Книга в сфері енергетики) [65]. В даному документі європейці дійшли згоди щодо певних спільних засад, якими вони будуть керуватися при виробленні загальної енергетичної стратегії ЄС до 2020 – 2030 рр. Уже в цьому документі пошук можливості й реалізації зменшення енергозалежності

ЄС шляхом диверсифікації енергопостачання стає його головним лейтмотивом. Саме на вироблення такої спільної зовнішньої енергетичної політики було передбачено залучення значних інституційних, політичних і адміністративних зусиль євроструктур. Окрім цього, лєвова частка документа стосувалась вироблення стратегії в екологічній сфері, зокрема, формування спільної політики в енергозбереженні і виконання умов Кіотського протоколу про зменшення викидів промислового вуглецю від 1997 р. [67]. На основі цього документа в 2001 р. було ухвалено «Екологічну Директиву» щодо впровадження відновлювальних джерел енергії [11].

Для доповнення «Зеленої Книги» інституціями ЄС було розроблено структуру документів, якими мали керуватися країни ЄС в енергетичній сфері:

1. «Розумна енергія Європи» (2003 р.) [76];
2. Документ про заснування «Виконавчої агенції для реалізації Розумної енергії Європи» (2004 р.) [10].

Упродовж 2000-х рр. тривала робота і в сфері уніфікації енергетичного законодавства. Так, у 2003 р. Європейським Парламентом та Радою ЄС були ухвалені нові відповідні директиви стосовно спільних правил для внутрішнього ринку природного газу і електроенергії. Вони в сукупності склали так званий «другий енергопакет». Порівняно з директивами від 1996 р. і 1998 р. («перший енергопакет»), вказані документи, беручи до уваги успішний приклад застосування попередніх, відповідно до положення, викладеного в Другій Зеленій Книзі від 2000 р., надають великого значення проблематиці постачання і диверсифікації енергоносіїв та забезпечення екологічного акценту при формуванні спільного енергетичного ринку [2, 4].

Важливий вплив на хід та динаміку у виробленні й реалізації спільної енергетичної політики ЄС у 2000-х рр. мало розв'язання Сполученими Штатами нового конфлікту на Близькому Сході. Це, передусім, пов'язано з різними позиціями, які зайняли країни ЄС, в оцінках і ставленні до війни в Іраці, котра була розв'язана в березні 2003 р. Події в Перській затоці розвели

головних членів ЄС по різні боки барикад. Британія однозначно підтримала свого стратегічного партнера і стала союзником США у веденні бойових дій в Іраці. Франція і Німеччина виступили непримиренними супротивниками воєнних дій у цій державі. На думку більшості фахівців, саме енергетика була головним каталізатором і лейтмотивом цього конфлікту. Цікаву думку щодо співвідношення США, ЄС і Близького Сходу в енергетичному питанні цього періоду висловив французький історик Емануель Тодд в своїй роботі «Рах Амеріcana: після імперії». На думку автора, Близький Схід забезпечував США нафтою лише на 17 % і, таким чином, енергобезпека власне американської економіки не залежала від постачання з регіону. Більш за те, на 2003 р. 70 % постачання нафти надходило із зони, на яку поширювалася дія доктрини Монро. З іншого боку, саме континентальні країни – учасниці ЄС були більш уразливі з точки зору енергетичної безпеки в разі розгортання і поширення конфлікту в зоні Перської Затоки [260, С. 77]. На нашу думку, саме цим можна пояснити градус протиріч, які виникли між відносно енергонезалежною Великою Британією, що розпоряджалася значними нафтовими запасами Північного моря, і франко-німецьким блоком, який, хоч і володів значними атомними енергетичними можливостями, все ж на тлі скорочення в 1990-х рр. видобутку власного вугілля (Рур, Саар, Північна Франція) і заміни цього ресурсу дешевшим і більш екологічно чистим мазутом опинився перед загрозою невідворотного подорожчання нафти в результаті війни в Іраку, що невдовзі й сталося.

Наслідком конфлікту в Перській Затоці став пошук євроструктурами можливостей як щодо диверсифікації нафтових потоків, так і збільшення використання природного газу для часткової заміни нафти і її продуктів, адже блакитне паливо з країн СНД надходило у великих обсягах і через відносно стабільні території. Необхідна законодавча ініціатива, яка б упорядкувала всі казусні нюанси в сфері постачання і перерозподілу природного газу, була представлена в квітні 2004 р. і мала назву «Щодо заходів із забезпечення постачання природного газу». Ця Директива

встановлювала заходи щодо гарантування адекватного рівня безпеки постачання газу. Ці дії мали сприяти «нормальному функціонуванню внутрішнього ринку газу. Директива оформлювала загальні рамки, в яких держави-члени визначали загальні, прозорі і недискримінаційні правила безпеки ведення політики, сумісної з вимогами конкурентоспроможного внутрішнього ринку газу. Документ уточнював загальну роль і відповідальність різних гравців ринку та здійснення конкретних недискримінаційних процедур, щоб гарантувати безпеку газопостачання [5].

2004 р. став також знаменним для подальшого зростання активності євроструктур в енергетичній сфері. Окреслене вище питання необхідності пошуку диверсифікаційних варіантів стало причиною появи на світ нових проектів та відновлення старих. Так, на поч. 2004 р. був представлений проект постачання природного газу з Прикаспійського регіону в обхід Росії через Туреччину і Балкани до ЄС. Проект отримав назву «НАБУККО» і відзначався більш політичним характером, ніж реально прагматичним наповненням через економічну необґрунтованість. Активну участь європейських країн у схваленні проекту можна пояснити також прагненням отримати додатковий козир у переговорах з Росією щодо додаткового протоколу ДЕХ, про який йшлося вище. Ще одним спільним європейським кроком в напрямі забезпечення диверсифікації стало відновлення в ході так званої «Бакинської ініціативи» завершеного в 1997 р. проекту INOGATE. Ця ініціатива завдяки INOGATE мала намір підтримати країни Причорноморського і Прикаспійського регіону в сфері налагодження експорту і транзиту енергоносіїв до Європи в обхід Росії [306]. Цікавою обставиною є той факт, що ініціатива була прийнята в розпал української політичної кризи, пов'язаної з президентськими виборами та обранням прозахідного кандидата В. Ющенка. Новий президент одразу ініціював відновлення співпраці пострадянських країн в межах інтеграційного об'єднання ГУАМ, кордони якого в деякій мірі збігалися з регіоном реалізації програми INOGATE.

Не виключено, що з проблемою наповнення реальним змістом проекту НАБУККО була пов'язана й інша «балканська ініціатива» ЄС у сфері енергетики, якій судилося перевершити першопочатковий задум. У жовтні 2005 р. в Афінах був підписаний договір про заснування Енергетичного співтовариства (ДЕС) між ЄС та дев'ятьма країнами Південно-Східної Європи (ПСЄ), що набув чинності 1 липня 2006 року [59]. Станом на 2011 р. 14 країн Євросоюзу мають статус учасника Договору. Це: Австрія, Болгарія, Велика Британія, Угорщина, Німеччина, Греція, Італія, Кіпр, Нідерланди, Румунія, Словаччина, Словенія, Чехія і Франція. Учасники застосовують на своїй території законодавство ЄС в галузі енергетики і беруть участь у роботі всіх інституційних органів Договору. Учасниками договору з іншого боку є Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово (UNMIK), Македонія, Молдова, Сербія, Україна, Хорватія, Чорногорія. Спостерігачами при ДЕС є Грузія, Норвегія, Туреччина [308]. Україна долучилася до Енергетичного співтовариства 15 грудня 2010 р., після ратифікації підписаного у вересні протоколу ДЕС про приєднання [20].

Договір Енергетичного співтовариства ПСЄ заснував Міністерську раду, Постійну групу високого рівня, Правління з регулювання і Секретаріат. Енергетичне співтовариство має два консультативних форуми – з газу та електроенергії.

У вказаному договорі декларувалося, що Енергетичне співтовариство Південно-Східної Європи сприятиме підвищенню надійності поставок енергоресурсів до Євросоюзу шляхом розвитку нових маршрутів транспортування трубопостачального та зрідженого природного газу з Каспійського регіону, Північної Африки і Близького Сходу, а також розробки розташованих у цих регіонах запасів нафти, природного газу і вугілля.

Договором про заснування Енергетичного співтовариства була створена правова основа спільного енергетичного ринку електроенергії та природного газу сторін–учасниць, що передбачала будівництво регіонального

енергетичного ринку країн ПСЄ та його інтегрування у внутрішній енергетичний ринок Євросоюзу.

Одним із спонукальних факторів, що значно активізували зусилля Єврокомісії з координації енергетичної політики країн ЄС на сучасному етапі, стали дві важливі події у сфері континентальної і світової енергетики: «газовий конфлікт» між Україною і Росією взимку 2005 – 2006 рр. та підвищення цін на енергоносії, що розпочалося з 2004 р. і загострилося до 2006 р. [307]. За загальною оцінкою фахівців Європейської Комісії, спроби Росії досягти політичних цілей шляхом енергетичного тиску є неприйнятними у міжнародній практиці і мають знайти адекватну відповідь у формі вироблення спільної позиції ЄС щодо відносин з країнами – постачальниками енергоносіїв [222, с. 49]. Крім того, зростання цін на енергоносії загрожувало новими економічними труднощами, особливо на фоні двох хвиль розширення ЄС у 2004 р. та 2007 р. Але потрібно відзначити роз'єднаність країн в оцінках сторін російсько-українських газових конфліктів. Так, німецька сторона, що з 2005 р. активно приступила до реалізації спільного з росіянами проекту «Північний потік», набагато стриманіше поставилася до негативної ролі Росії в ініціюванні і загостренні газового конфлікту з Україною, ніж, наприклад, прибалтійські країни і Польща. Проте наслідки припинення постачання призвели до на диво одностайної думки з приводу того, якими мають бути їхні подальші дії в цій ситуації. Це диверсифікація джерел енергії (зріджений природний газ, ядерна енергія, відновлювані джерела енергії), створення нової інфраструктури, диверсифікація постачання (будівництво нових газопроводів), енергозбереження і забезпечення більшої відкритості інформації (тому що навіть у країнах ЄС занадто великий масив інформації з питань безпеки не підлягає розголошенню як комерційна таємниця) [157].

Тому в 2006 р. Єврокомісією було ухвалено новий визначальний документ у галузі енергетики: «Зелена Книга: усталена, конкурентоспроможна та безпечна європейська енергетична стратегія» [64].

Даний документ започаткував процес під назвою «Перегляд енергетичної стратегії». Наслідком цього процесу стало оприлюднення Єврокомісією 10 січня 2007 р. документу «Європейська енергетична політика», в якому визначалися нові пріоритети енергетичної стратегії в ХХІ ст. [61].

Основні пропозиції стратегії включають: скорочення не менш як на 20 % викидів парникових газів, викидів від усіх первинних енергоресурсів до 2020 р. (порівняно з рівнем 1990 р.), орієнтацію на міжнародну угоду, яка прийде на зміну Кіотському протоколу, спрямованому на досягнення 30 % зниження викидів усіма розвиненими країнами до 2020 р; зниження на 50 % викидів вуглекислого газу від первинних джерел енергії до 2050 р. порівняно з рівнем 1990 р.; використання біопалива у розмірі мінімум 10 % до 2020 р.; збільшення конкуренції на енергоринку за рахунок ліквідації зв'язків між енергогенеруючими і перерозподільними компаніями; поліпшення енергетичних відносин з сусідами ЄС, включаючи Росію.

Керуючись цими документами, інституції ЄС в тому ж році видали європейський стратегічний план енергетичних технологій «На шляху до низько-вуглецевого майбутнього» [62] та пропозиції Єврокомісії: «Кліматична ініціатива: енергія для мінливого світу» [19]. Ці документи мали також екологічний характер.

Рішучості щодо розробки нових стратегічних планів ЄС сприяло розгортання на початку 2007 р. нового газового конфлікту, тепер уже між Росією і союзною їй Республікою Білорусь. Конкретне втілення вказаної стратегії знайшло відображення в ухваленому навесні 2007 р. Плані дій на 2007 – 2009 рр. [73],[222, с. 50].

Більш суттєві можливості для реалізації власної зовнішньої і внутрішньої політики у сфері енергетики ЄС отримав у результаті підписання 19 грудня 2007 р. нового інституційного договору «Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договір про заснування Європейського співтовариства», який був покликаний замінити собою Конституцію ЄС, що не набрала чинності, і внести зміни в

діючі угоди про Європейський Союз з метою реформування системи управління ЄС [69]. У 2008 р. зростання цін на вуглеводні, викликане небувалою спекуляцією ф'ючерсними контрактами, стало причиною розгортання світової фінансової кризи, що негативно вплинула на загальний економічний стан країн Європи. Рецесія 2008 р. спричинила падіння попиту на енергоносії і різке зниження цін на останні [208]. Ці обставини, на перший погляд, мали зняти гостроту питання енергопостачання, особливо у відносинах з Росією. Проте актуалізація енергетичної проблематики була пов'язана з новим витком енергетичного протистояння на початку 2009 р. на східних кордонах ЄС, наслідки якого в повній мірі відчули деякі країни-учасниці. У процесі другого україно-російського (третього східноєвропейського) газового конфлікту Європа стикнулася з проблемою обмеження постачання природного газу з Росії через Україну. Одним з прямих наслідків цього протистояння стало укладання в березні 2009 р. між ЄС і Україною «Брюссельської декларації», відповідно до якої Євросоюз брав на себе зобов'язання щодо модернізації української газотранспортної системи (ГТС). Натомість, Україна мала надати «можливість операторам із транзиту газу діяти на комерційній основі задля виконання свого бізнес-плану в довгостроковій перспективі. Україна також зобов'язалася забезпечити доступ третіх сторін до підземних сховищ газу на прозорих комерційних умовах» [58]. Впровадження «Брюссельської декларації» в життя мало сприяти перенесенню «енергетичного кордону» Європи на схід України.

За таких умов у межах ЄС було активізовано розробку та імплементацію законодавства в сфері енергетики. В 2009 р. Євросоюз прийняв запропонований Єврокомісією в 2007 р. «третій пакет заходів» із реформування внутрішнього ринку Європи. Даний блок документів продовжував лінію з лібералізації енергоринку, яка втілювалася директивами хвилі 1996 – 1998 рр. та хвилі 2003 р. Тому третя хвиля документів цього напрямку отримала відповідну номінацію. Третій енергопакет спричинив

великий резонанс, особливо в Російській Федерації, – як у владних колах, так і в сфері політекономічної аналітики [137]. Справа в тому, що цей комплекс документів передбачає відокремлення виробництва і реалізації енергоресурсів від їхнього постачання остаточним споживачам [23, 24, 25, 6, 7]. Така умова, на думку єврочиновників, має збільшити конкуренцію на енергоринку між виробниками, створити більш вигідні умови для покупців і підвищити гарантії постачання. Ситуація не задовольняє РФ як потужного постачальника енергоносіїв. Це пояснюється далекосяжними планами російського монополіста Газпрому отримати доступ до перерозподілу прибутків від реалізації газу безпосередніми європейськими споживачами [343, с. 115]. Прийняття «третього енергопакету» призвело до остаточної відмови підписати «Протокол до ДЕХ» від 1994 року з боку Росії. Таким чином, Енергетична Хартія, розроблена і гаряче підтримана в 1990-х рр. усіма країнами регіону, наприкінці першого десятиліття 2000-х рр. не досягла остаточних поставлених цілей стосовно створення відкритого і відносно справедливого енергетичного ринку на континенті. Проте положення ДЕХ стали основою не лише для розробки внутрішнього законодавства в межах ЄС, Хартія стала праобразом Європейського енергетичного співтовариства, створеного в 2005 р., і на сьогоднішній день залишається діючим документом для великої кількості країн не лише Європи.

Нове десятиліття 2000-х рр. розпочалося для ЄС під знаком остаточного визначення спільної енергетичної політики не лише на внутрішньому, а й зовнішньому напрямках, що зумовило активізацію участі євроструктур у розробці і реалізації нової спільної енергетичної стратегії. Так, Європейська Комісія наприкінці 2010 р. представила ухвалений в червні новий документ, в якому було визначено енергетичні пріоритети союзу на наступне десятиріччя [151].

Презентована Єврокомісією енергетична стратегія стала предметом дискусії на першому в історії ЄС саміті, присвяченому суто енергетичній проблематиці, що відбувся в лютому 2011 р. [161].

На сьогоднішній день стан енергетичних проблем у рамках ЄС оцінюється неоднозначно. Варто зауважити, що на вирішення зазначеної вище проблематики в рамках ЄС, як і раніше, впливають обставини зовнішньополітичного характеру і кон'юнктура енергетичного ринку. Переорієнтування близькосхідних газових постачальників з США на ринок Європи надало можливості для розвитку значного рівня гарантування постачання енергоносіїв з третіх країн. Так, із розгортанням в США програми з видобутку газу із сланців, катарський зріджений газ, що передбачався саме для американського ринку, стає потрібним більше в Європі. До того ж продовжуються дії щодо реалізації транзитних проектів NABUCCO і розширення постачання вже існуючими шляхами з Північної Африки (Трансмед (Алжир – Туніс – Італія), Магриб – Європа (Алжир – Марокко – Іспанія)).

Але, незважаючи на ці обставини, фактично на даний момент, попри всі намагання, ЄС не має спільної енергетичної політики в справі гарантування енергопостачання ЄС третіми країнами, що виявляється у відсутності спільного плану дій в екстрених ситуаціях на випадок виникнення газових конфліктів з наслідками на кшталт кризи 1973 – 1974 рр. Цей план дій має містити не лише спільну позицію по відношенню до експортерів, а й заходи щодо перерозподілу внутрішніх резервів в умовах кризи. На заваді вироблення спільних дій у випадку кризи, на нашу думку, також стоять комерційні інтереси приватних енергетичних компаній. Едвард Хіт в 1974 р., намагаючись заручитися підтримкою «вітчизняних» компаній BP і Shell при подоланні наслідків кризи, отримав неочікуваний результат: «Коли я запросив голів Shell і BP як моїх гостей в Чекерс... Я був зустрінутий повною відмовою співпрацювати. Мені стало глибоко соромно за впертість і завзятість небажання цих магнатів вживати будь-яких заходів, щоб допомогти нашій країні у час небезпеки» [176, с. 503]. І сьогодні компанії діють відповідно до власних інтересів. Так, із підписанням згаданої вище Брюссельської декларації в 2009 р. Газпром ініціював перемовини по

створенню «альтернативного енергетичного альянсу» з німецьким гігантом E.On та італійською Eni. Хоча російська сторона в подальшому відмовилася від форсування такого сценарію, участь європейців у даній авантурі показала шкідливість корпоративних інтересів енергетичних компаній для формування спільної енергетичної політики ЄС [139]. Ще одним оціночним прикладом такого стану речей є лівійський прецедент 2011 р. Унаслідок громадянської війни, яка досі точиться в деяких районах Лівії (станом на вересень 2011 р.), саме європейські компанії (італійська ENI, французька TOTAL) збільшили доступ до розробки енергоресурсів цієї країни, потіснивши росіян і китайців [138]. Але вже у вересні 2011 р. ENI оголосила про надання гарантії щодо збереження за компанією «Газпромнефть» 33 % участі в спільному лівійському нафтодобувному консорціумі «Elefant» [141]. Натомість ENI отримує доступ до будівництва і експлуатації запроектованого Газпромом Південного потоку («South Stream») по дну Чорного моря і через Балкани [140]. Це відбувається на фоні нарощування експортних можливостей Росії. У 2011 р., реалізувавши разом зі своїми європейськими партнерами – приватними компаніями – проект Північноєвропейського газогону («Nord Stream»), Росія намагається збільшити й так значну (25 %) частку постачання європейського ринку природним газом. Євроструктури відреагували на ці зусилля активною імплементацією в законодавство держав-членів положень «третього енергопакету», що має обмежити вплив російського монополіста «Газпром» і його дочірніх європейських компаній на енергетичний ринок ЄС; більш того, у вересні 2011 р. представниками Єврокомісії було піддано обшуку берлінський офіс компанії «Газпром» і його дочірніх компаній в Польщі та Чехії на предмет пошуку доказів недобросовісної діяльності вказаних компаній на енергетичному ринку Центрально-Східної Європи, що могло призвести до штучного підвищення цін [159]. Паралельно Єврокомісія має намір подати до суду на 18 країн – членів ЄС, серед яких є такі країни, як

Велика Британія, Франція та Іспанія, за невиконання положень третього енергопакету [145].

Таким чином, сучасний етап існування європейського об'єднання став періодом, що засвідчив як актуалізацію енергетичних проблем для ЄС, так і активізацію спроб їх вирішення на рівні євроструктур. Проте, попри намагання активно розв'язувати першочергові енергетичні проблеми в рамках ЄС, а саме питання формування спільного енергетичного ринку і створення зони енергетичної безпеки, на сьогоднішній день найбільш позитивним став досвід регіональної співпраці в реалізації питання енергозбереження і впровадження програм альтернативних, відновлювальних джерел енергопостачання. Безумовно, завдяки централізації розробки, фінансування та реалізації відповідних програм саме ЄС до 2011 р. став лідером у цій галузі за всіма показниками.

Щодо альтернативних і відновлювальних джерел енергопостачання, окрім побудованих в різних регіонах Європи вітро-, геліо-, геотермальних станцій, поширюється альтернативна гідроенергетика (хвильові, водоспадні тощо), виробництво біопалива. Особливо привертає увагу проект побудови великої мережі геліостанцій в Північній Африці, що був розроблений фахівцями ЄС. Проект передбачає використання солярного потенціалу пустельної території Сахари, тим більше що країни ЄС мають серйозний досвід в реалізації таких проектів на європейському континенті [134].

– Таким чином, історія Європейського Союзу від моменту зародження європейського регіонального об'єднання і до сучасного етапу його існування засвідчує перманентність і вагомість впливу проблем енергетичної сфери як на розвиток інтеграційного процесу, так і на функціонування євроструктур. Водночас вона наочно демонструє суперечливий, неоднозначний характер впливу енергетичного чинника в контексті процесів економічної і політичної інтеграції у Західній Європі. З одного боку, перші успіхи кооперації саме в енергетичній сфері, як спосіб вирішення проблем повоєнного економічного відновлення, пов'язаних із кризовими тенденціями в енергетичній галузі

французької та західнонімецької економік наприкін. 1940-х рр., стали одним із суттєвих стимулів європейського інтеграційного процесу. З іншого боку, створення і результати регламентаційної діяльності ЄОВС в енергетичній (вугільній) сфері додали переконаності ідеологам і практикам ідеї об'єднання Європи і надали поштовху як для перенесення досвіду його роботи на інші напрями економічної кооперації, так і для поширення кооперації в енергетичній сфері. Виявом цього стало одночасне створення ЄЕС та заснування Євратому. Таким чином, в багатогранному процесі становлення європейських інтеграційних структур саме проблеми енергетичної сфери та успішні кроки щодо їх подолання в рамках інтеграційного утворення виступили каталізатором тенденції до об'єднання Європи. Прикладом стимулюючого впливу енергетичного чинника в процесі поглиблення інтеграції і вдосконалення механізмів ЄЕС стало офіційне оформлення статусу Європейської Ради як механізму пришвидшення процесу ухвалення спільних рішень і засобу екстреного реагування на виклики на кшталт нафтового ембарго 1973 р. Енергетика, як стимулюючий і системоутворюючий чинник, в повній мірі проявила себе впродовж 2000-х рр. Актуалізація енергетичної сфери в економічному розвитку країн Європи і проблеми енергозабезпечення стали тим ґрунтом, на якому було значно прискорено роботу над створенням європейського енергетичного співтовариства як у контексті загального процесу вдосконалення єдиного економічного простору, так і в контексті формування основ енергетичної безпеки ЄС. Іншим виміром подвійної сутності енергетичного чинника став його деструктивний, гальмівний вплив на євроінтеграційні процеси. Зокрема, енергетика вперше стала точкою непорозуміння в контексті реалізації проекту Євратом на межі 1950 – 1960 рр. Французьке трактування енергетики не лише в рамках економічних перспектив, а й у безпековому вимірі загострило внутрішню ситуацію в ЄЕС. Ця ситуація спричинила перші серйозні дискусії між учасниками об'єднання як щодо майбутнього Євратому, так і щодо об'єднання в цілому. Один із характерних моментів

негативного впливу енергетичного фактора на інтеграційний процес мав місце під час розгортання проблеми нафтового ембарго в 1973 р., коли вперше з'явилася реальна загроза виходу одного з учасників (Нідерландів) зі складу співтовариства як протест проти бездіяльності країн-членів і робочих органів ЄЕС. Неспроможність виробити спільну програму заходів з подолання наслідків нафтової кризи 1973 – 1975 рр. була обумовлена неготовністю країн-учасниць поступитись національними інтересами в специфічній енергетичній сфері. Фактичний провал в роботі інтеграційного об'єднання на цьому етапі також спричинив пошук країнами ЄЕС виходу із ситуації через використання інших міжнародних інструментів убезпечення себе від енергокризових сценаріїв, що знайшло відображення в участі найпотужніших країн ЄЕС в таких організаціях, як G7 і МЕА. Це, в свою чергу, дискредитувало інституційні можливості ЄЕС. Ставлення до енергетики як до сфери, що виключається зі сфери наднаціонального регулювання та розглядається як малоперспективна для передачі під наднаціональний контроль, було підтверджено під час обговорення проблеми вступу Норвегії до ЄС у 1994 р. Важливе значення для посилення негативної сторони впливу енергетичного чинника мали комерційні інтереси приватних компаній енергетичної сфери. Позиція компаній нерідко стояла на заваді виробленню адекватної й ефективної спільної політики ЄС. Потрібно виокремити деструктивну роль енергетичних компаній у виробленні спільної енергетичної політики Європи й на даний момент, що підтверджується їх тісною співпрацею з російським монополістом «Газпром» за умови намагання органів ЄС обмежити вплив останнього на ринках Європи.

Шістдесятирічна історія розвитку ЄС підтверджує наявність взаємозалежності геополітичної ситуації з енергетичним фактором. Так, з одного боку, загострення чи навпаки – поліпшення стану міжнародних відносин створювали умови для появи енергетичних ініціатив ЄС. З іншого боку, актуалізація чи нівеляція питання енергетики для економічного розвитку євроінтеграції спонукали європейські країни до відповідної корекції

своєї зовнішньої політики. Останнє чітко проглядається на прикладі еволюції сукупного енергобалансу промислово розвинених країн. Цей процес в 1950 – 1960 рр. звів на перше місце нафту, потіснивши кам'яне вугілля, а вже на початку нового тисячоліття нафта поступово витісняється як природним газом, так і іншими альтернативними енергоносіями. Як наслідок, під таку кон'юнктуру змушені були підлаштовуватися і базові міжнародні відносини Західної Європи. Прикладом такого впливу є створення ЄОВСу. Наступним виявом впливу енергетики на формування міжнародних відносин ЄЕС стало нове загострення конфліктної ситуації на Близькому Сході у 1973 р. та в Ірані у 1979 р., внаслідок чого європейськими країнами було переглянуто не тільки значення енергетичного фактора. Це призвело до обопільно вимушеного контакту в енергетичній сфері між країнами Західної Європи та антагоністичним їм СРСР. У свою чергу, зняття глобальної міжнародної напруги на зламі 1980 – 1990 рр. призвело до вироблення євроспільнотою планів утворення єдиного енергетичного простору в регіоні і початку процесу укладання Енергетичної Хартії, яка переважним чином була орієнтована на організацію постачання до Західної Європи вже природного газу. На поч. 2000-х рр. через погіршення міжнародної ситуації на багатому ресурсами Близькому Сході (внаслідок вторгнення США в Ірак) відбулося різке збільшення вартості енергоресурсів, що спричинило активізацію вироблення стратегії щодо заміни і здешевлення останніх для європейської економіки. Ситуація спонукала до зростання ролі природного газу в забезпеченні Європи енергією й, відповідно, пропорційного зростання ваги для ЄС російського, східноєвропейського та прикаспійського напряму міжнародних відносин. Головним завданням цієї політики стало максимальне залучення Росії, як виробника, а східноєвропейських і прикаспійських країн, як виробників і транзитерів енергоносіїв, до європейського енергетичного простору на засадах Енергетичної Хартії 1990-х рр. Проте конфлікт інтересів між ЄС і Росією спричинив зрив цього процесу і фактичне фіаско ЄС у справі формування євроконтинентального енергетичного простору. Це призвело до

пошуку альтернативного енергозабезпечення на прикаспійському, північно-африканському та інших напрямках.

Окремим моментом історії енергетичного чинника у функціонуванні євроінтеграційних утворень є проблема здатності інтеграції до вирішення питання енергетичного характеру в рамках інтеграційного об'єднання. Перехід європейського регіонального об'єднання в 1990-х рр. до нової стадії свого розвитку, а саме створення валютно-економічного союзу, спричинив активізацію безпосередньої діяльності євроструктур в енергетичній сфері. Аналіз документів ЄС дозволяє твердити, що, починаючи з нового етапу, євроструктури зосередили свою увагу на двох стратегічно важливих напрямках кооперації енергетичного характеру. Першим з них є формування спільного енергетичного простору і ринку, а другим став пошук адекватної формули взаємодії країн-учасниць у сфері енергетичної безпеки. Політика ЄС у сфері енергетики у 1990-х – поч. 2000-х рр. являє собою процес формування розгалуженої законодавчої бази, що складається із нормативних актів, регулюючих діяльність різних галузей енергетики як на внутрішньому просторі, так і у зовнішньоекономічних відносинах країн-членів. Більша частина їх направлена на формування фундаментальних правил єдиного енергетичного простору ЄС, основним лейтмотивом цього процесу стало прагнення лібералізувати енергетичний ринок. Інтеграція в сфері енергетичної безпеки надала більш спірні результати, ніж попередній напрям. Як і раніше, національний егоїзм країн-учасниць ставав на заваді передачі сфери формування суверенної енергетичної безпеки до наднаціонального органу. Це, в свою чергу, спричиняло орієнтацію країн ЄС у даній сфері на двосторонні відносини із суб'єктами постачання, а також декларативний характер ухвалених щодо енергетичної безпеки документів. Виключенням можна вважати лише створення в 1970-х рр. і удосконалення в 1990-х рр. системи кризового енергетичного резерву. На нашу думку, успішне функціонування європейського енергетичного ринку на недискримінаційних засадах створює базис для гарантії безпекового рівня

енергетичної кооперації, коли кожен член союзу має теоретичну (завдяки існуванню відповідного законодавства) і практичну (завдяки наявності загальнорозвинутої мережі інфраструктури) свободу в доступі до енергоресурсів, що потрапляють на ринок ЄС. Особливим напрямом інтеграційного впливу на розвиток європейської енергетики стала розробка і підтримка в рамках інтеграції програм альтернативних і відновлювальних джерел енергозабезпечення. Ця тематика знайшла відображення у всіх документах, присвячених енергетичній проблемі. Відносно успішним втіленням цього моменту на першому етапі євроінтеграції стало створення Євратому. В наступні роки рівень актуалізації альтернативних і відновлювальних джерел енергозабезпечення підвищився із зростанням у населення ЄЕС занепокоєності щодо проблем, пов'язаних з екологічною ситуацією. Результатом цього стало активне залучення в 1990-х рр. природного газу як альтернативи для вугілля і мазуту, проте вже з середини 2000-х рр. ЄС намагається віднайти альтернативу вже природному газу через розвиток великої кількості проектів з відновлювальної енергетики.

Європейське інтеграційне утворення надає можливість для реалізації рівності в питаннях енергозабезпеченості, що позитивно впливає на ступінь консолідованості. Прикладом може бути кількість документів та ініціатив 1990-х – 2000-х рр., присвячених забезпеченню рівного доступу кожного члена об'єднання до таких енергоресурсів, як електроенергія і природний газ. Документи пройшли якісну трансформацію від декларативності до конкретики зобов'язального характеру в умовах паритетності членів ЄС. Це свідчить про те, що в майбутньому енергетика стане одним з цементуючих фундаментів для збереження ЄС як основи єдності Європи.

3.2. Енергетична політика АСЕАН.

Інтеграційні процеси в країнах Південно-Східної Азії (ПСА) в др. пол. ХХ ст. мали відповідний геополітичній ситуації характер. Регіоналізація в ПСА охоплювала дві різних, але взаємопов'язаних хвилі. Так, перша була штучно ініційована з боку великих держав, які вбачали в країнах ПСА сферу свого впливу. Це було реалізовано шляхом формування військово-політичного блоку СЕАТО, який, в свою чергу, був прямим результатом процесу деколонізації в регіоні (протягом 1945 – 1965 рр. майже всі колонії ПСА, окрім Брунею і Східного Тимору, здобули незалежність), та розгортання «холодної війни». При цьому фактично не враховувалися інтереси країн регіону. Про суто військово-політичне значення СЕАТО свідчить те, що в дію Манільського (установчого документу організації) пакту було включено і Південний В'єтнам, що утверджувало розкол В'єтнаму і демонструвало налаштованість проти Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) [231, с. 8].

Проте, незважаючи на вплив і силу ініціаторів Манільського пакту, до нього долучилися лише дві країни регіону ПСА – Таїланд і Філіппіни. Найбільша країна регіону – Індонезія, і більш малі – Бірма, Камбоджа, Лаос – відмовилися вступити в СЕАТО, а невдовзі, у 1965 р. Індонезія і Бірма разом з Індією, Пакистаном і Цейлоном ухвалили на Бандунгській конференції «п'ять принципів» мирного співіснування, що в контексті протистояння двох систем означало позицію «неприєднання» [178, с. 88]. Як наслідок, відбувся процес внутрішнього розколу СЕАТО, однією з головних причин якого був страх його азіатських членів залишитися в ізоляції від інших країн Азії [230, с.9]. Відсутність в цей період внутрішньорегіонального поклику до інтеграції була зумовлена великою кількістю суперечностей, що пов'язувалися як із процесом вибору внутрішньополітичного устрою, так і з наявністю взаємних територіальних претензій. Вирішення як першої, так і другої сфер протиріч залежало багато в чому від позиції «великих гравців». Боротьба між центрами впливу в регіоні – такими великими державами, як Велика Британія

та США, і регіональними – Китаєм і Японією гальмувала можливі органічні процеси інтеграції, оскільки служила на користь цих центрів сили. Так, наприклад, питання Північного Калімантану стане на початку 1960-х р. тим вузлом суперечностей, який буде пов'язувати не лише Малайю, Індонезію і Філіппіни, а й Велику Британію, США та Китай.

Друга хвиля інтеграційних процесів розпочинається з кінця 1950-х рр. Вона хоч і була пов'язана з попередньою, та мала кардинально інше джерело своєї ініціації. Головними причинами її стимуляції стала потреба прискорити вирішення міждержавних суперечностей та прагнення позбутися опіки Китаю, США, Великої Британії. Так, на посилення інтеграційних процесів у ПСА, з одного боку, вплинуло створення замкнених економічних груп – Спільного Ринку і ЄАВТ, що прямо відбивалося на формуванні зовнішньоекономічної політики залежних від європейських країн держав ПСА (особливо Англії на Малайю і Сінгапур), а з іншого, – бажання азіатських країн протидіяти дискримінації великих держав у світовій торгівлі. Нестабільна ситуація в Індокитаї, пов'язана з наростанням конфлікту між ДРВ і Південним В'єтнамом, і посилення впливу КНР (особливо в Бірмі) сприяли наполегливому пошуку країнами ПСА виходу з ситуації, в якій вони були лише об'єктами міжнародних відносин, щодо яких збільшувався економічний і військово-політичний тиск з боку розвинених країн. Окрім цього, буржуазія країн ПСА (здебільшого китайського походження – хуацяо) шляхом міждержавної співпраці в регіоні сподівалася досягти економічного прогресу [230, с. 10].

Питання про створення нової організації було вперше поставлене наприкінці 1950-х рр. Ініціативи про створення нової організації надходили від більшості країн ПСА – в 1957 р. від Малайї, 1958 р. – від Філіппін [219, с. 8]. Одразу після них, маючи на меті боротьбу з проникненням «комунізму» в регіон, з ініціативою про об'єднання виступив Таїланд. Оскільки ініціаторами інтеграції були залежні від великих держав Малайя (Англія) і Філіппіни (США), індонезійське Міністерство закордонних справ розцінило

це як бажання країн – членів СЕАТО «перекинути» місток до нейтральних держав регіону. Результатом ініціативи Таїланду стала нарада в Бангкоку в 1961 р., на якій було створено нову регіональну організацію у складі Малайської Федерації, Філіппін і Таїланду, котра отримала назву Асоціації Південно-Східної Азії – АСА. Незважаючи на те, що внутрішньою політикою держав – членів АСА був антикомунізм, а зовнішній курс був орієнтований на західні держави, все ж АСА була створена, на відміну від СЕАТО, з ініціативи самих азіатських країн.

Основними задекларованими цілями діяльності АСА були такі напрями: співпраця і взаємодопомога в економічній, соціальній і адміністративній сферах; забезпечення більш тісних відносин і взаєморозуміння між країнами ПСА; ефективна співпраця у використанні природних ресурсів [230, с. 12].

Діяльність АСА виявилася малоефективною і відзначалася слабкою функціональністю через протиріччя між державами-учасниками. Особливо вони загострилися під час створення на базі Малайї і англійських колоній регіону (Сінгапура і Пн. Калімантана) в 1963 р. нової держави – Малайзійської Федерації, адже Філіппіни претендували на частину майбутньої держави – Сабах [230, с. 13]. Ще більшої напруги в питанні утворення Малайзії додав очільник Індонезії Сукарно, який також заявив претензії своєї держави на Північний Калімантан [213, с. 220]. Потрібно зазначити, що боротьба за вплив точилася не лише між Малайєю, Філіппінами та Індонезією, а й між державами, що їх, відповідно, підтримували, – Великою Британією, США та Китайською Народною Республікою (КНР). Підтримувана Пекіном Індонезія форсувала розростання конфлікту, тому найменш зацікавлена сторона протистояння - Філіппіни виступили з ініціативою мирного врегулювання, результатом чого стала спроба створення конфедерації МАФІЛНДО. Проте через ідеологічні протиріччя переговори по її створенню зайшли в глухий кут. Тому реакцією на проголошення в 1963 р. Малайзії став вихід Філіппін з АСА і посилення конфронтації між новою державою та Індонезією. Хоч з часом за

посередництва США та внаслідок перевороту в Індонезії 1965 р. конфлікт було залагоджено, саме це, по суті, і стало причиною ліквідації АСА, що юридично було оформлено лише 1967 р.

Альтернативою СЕАТО, АСА і МАФІЛІНДО в регіоні стала японська ініціатива 1966 р., коли в Сеулі було утворено Азіатсько-Тихоокеанську Раду – АЗПАК. До неї, окрім Японії і Південної Кореї, увійшли Австралія, Нова Зеландія, Південний В'єтнам, Тайвань і три країни ПСА: Таїланд, Філіппіни, Малайзія. Японія намагалася направити інтеграційні процеси регіону в потрібне для Токіо русло. Так, основною ціллю АЗПАК проголошувалося «сприяння економічній, політичній і культурній співпраці країн ПСА». Але жодна з «неприєднаних» держав регіону не долучилася до роботи в АЗПАК, що продовжувало інтеграційну дилему ПСА [232, с. 13].

Створення нової широкої регіональної організації в ПСА було багато в чому пов'язане з ініціативою лідерів «нового порядку» в Індонезії, що встановився після подій осені 1965 р., в результаті чого до влади прийшли військові на чолі з Сухарто. Нові лідери бажали відійти від пропекінського, агресивного курсу, налагодити співпрацю з іншими країнами регіону і, таким чином, реалізувати через нову організацію ідею «природного лідерства» в регіоні, на що претендувала і претендує Індонезія [230, с. 16]. Також потрібно відзначити роль в новому інтеграційному процесі президента Філіппін Ф. Маркоса, який, прийшовши до влади в 1965 р., прагнув зняти зі своєї країни образ маріонетки США [186, с. 118]. Таїланд був зацікавлений в нівеляції впливу американських і англійських сил в регіоні та у послабленні позицій КНР [231, с. 109]. Сінгапур, що вийшов зі складу Малайзії в 1965 р., покладав на нове регіональне утворення сподівання про захист від внутрішньо-регіональних конфліктів, особливо від антагонізму з «мусульманськими» Малайзією і Індонезією, а також мав надії на більш сприятливі умови для економічного розвитку [203с. 35].

Спочатку планувалося просто включити Індонезію до складу АСА, проте країну «тисячі островів» такий варіант не влаштовував. «Найліпше, що

можна здійснити, – знайти нову форму співпраці, яка б базувалася на основі МАФІЛНДО і АСА», – заявляли її представники [230, с. 17].

Новий виток посилення інтеграційних тенденцій пояснюється такими зовнішньополітичними мотивами учасників майбутньої організації: бажання Філіппін, Малайзії, Сінгапура, Таїланду та Індонезії убезпечити себе від нового конфлікту, який розгорався на теренах Східного Індокитаю; потреба створення своєрідного «торгового союзу» експортної орієнтації, головним завданням якого була ліквідація «ножиць цін» між імпортованими промисловими товарами і експортними сировинними (в тому числі енергетичними) ресурсами.

Для того щоб створити нову регіональну організацію, потрібно було відновити малайзійсько-філіппінські і покращити індонезійсько-малайзійські та індонезійсько-сінгапурські відносини. Так, навесні 1965 р. було оголошено про відновлення дипломатичних відносин між Малайзією і Філіппінами, а після Джакартської угоди 1966 р. між Індонезією і Малайзією конфронтаційні дії було зупинено між Індонезією і Сінгапуром.

8 серпня 1967 р. у столиці Таїланду Бангкоці на зустрічі міністрів іноземних справ п'яти держав Південно-Східної Азії (Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни) було підписано декларацію про створення Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) [87]. Як і її попередниця АСА, АСЕАН була сформована для економічної і культурної співпраці. Як і більшість регіональних організацій др. пол. XX ст., АСЕАН ставила собі за мету такі завдання: прискорити економічний розвиток, соціальний і культурний прогрес країн Південно-Східної Азії; закріпити мир і регіональну стабільність; розширити активну співпрацю і взаємодопомогу в галузях економіки, культури, науки, техніки і в підготовці кадрів [230, с. 21].

Таким чином, задекларувавши наміри широкої співпраці, п'ять країн ПСА створили нове регіональне утворення АСЕАН, що символізувало остаточний перехід від військово-політичної інтеграції, прикладом якої були СЕАТО і МАФІЛНДО, до політико-економічної, праобразом якої була АСА.

Наступна діяльність стала підтвердженням того, що економічна сторона (і енергетична сфера, зокрема) в діяльності АСЕАН поступово набуває ваги серед основних напрямів роботи цієї організації. До того ж цей час можна попередньо оцінювати як специфічний процес саморозвитку АСЕАН і еволюцію її підходів до адаптації в умовах швидкоплинної і нестабільної системи міжнародних відносин в ПСА і Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, в ході якої збільшувався вплив Асоціації на регіональну і східноазіатську політику.

Енергетичний фактор на рівні АСЕАН вперше було актуалізовано у вигляді загальної реакції на події 1973 – 1974 рр. у світовій енергетиці. Так, у жовтні 1975 р. на зустрічі профільних міністрів було підписано декларацію і меморандум про намір створення Ради АСЕАН з питань нафти (ASCOPE) [82]. На Раду покладалося завдання сприяти взаємодії держав у сфері видобутку і продажу нафти.

Успішна реалізація співпраці в нафтовій сфері була однією з причин активізації співпраці на новому рівні. Але потрібно зауважити, що новий етап розвитку АСЕАН є своєрідною реакцією на поразку проамериканських режимів у Східному Індокитаї навесні 1975 р. Сінгапурське видання «Стрейтс Таймс» відзначало, що «перша зустріч голів АСЕАН – політичне дитя В'єтнамської війни і її наслідків, головним з яких було падіння ролі США в ПСА» [230, с. 53]. Тому зустріч глав АСЕАН на о. Балі наприкінці лютого 1976 р. можна оцінювати також як відповідь країн «п'ятірки» на зовнішні виклики. Ситуація примушувала країни АСЕАН до сподівань лише на власні сили, і, що важливо, – на свої ресурси, роль яких під час енергетичної кризи актуалізується. Старт реалізації такої позиції був неможливим для кожної держави окремо, тому на балійській раді 24 лютого 1976 р. було ухвалено «Декларацію порозуміння АСЕАН» [90]. Тож маємо змогу констатувати, що регіоналізм у ПСА розвивався від більш тісної співпраці в сфері політики і безпеки 1960-х – поч. 1970-х рр. до укріплення геоекономічного напрямку і переходу до такого типу відносин, за якого

геоекономічні інтереси, які до цього діяли в тіні від основного інтеграційного процесу, виходять на передній план.

Програма економічної співпраці членів АСЕАН, зафіксована в «Декларації порозуміння АСЕАН», виділяла одним з основних напрямів забезпечення співпраці в сфері сировинної безпеки. Тобто, роблячи акцент на продовольчій, і, що важливо, енергетичній сфері, планувалося проводити роботу в двох напрямках: пріоритетне постачання партнерів по Асоціації дефіцитною сировиною, особливо при критичній нестачі (одним з основних видів сировини, що займала значну частину внутрішньо-асеанівської торгівлі, була нафта); спеціалізація окремих країн регіону з виробництва сировини [230, с. 87].

Практичним результатом вказаного вище положення «Декларації порозуміння» стало укладання в 1977 р. Радою АСЕАН з питань нафти (ASCOPE) угоди про першочерговий продаж нафти партнерам по АСЕАН у критичних ситуаціях [230, с. 89]. Дві нафтодобувні країни Асоціації – Індонезія і Малайзія – зобов'язувалися здійснювати тимчасове, але первинне постачання членам АСЕАН – імпортерам нафти в періоди нафтової кризи. Посилення внутрішньо-економічних зв'язків вплинуло на сферу зовнішньоекономічної політики. Відтепер основою економічної дипломатії АСЕАН стає захист інтересів країн-членів в сфері експорту сировинних ресурсів (особливо нафти), які були основними джерелами отримання іноземної валюти [230, с. 49].

У внутрішньо-організаційному плані АСЕАН практично реалізує закладені в домовленостях 1976 – 1977 рр. тези під час зустрічей міністрів з економіки і енергетики на яких розглядалися питання енергетичної кооперації АСЕАН (АЕММЕС), починаючи з 1980 р. Цей консультативний форум стає щорічним звітно-установчим органом АСЕАН, на якому протягом наступних років визначаються і втілюються в життя пріоритети енергетичної співпраці. Так, на першій зустрічі на о. Балі було задекларовано створення структури

органу АСЕАН, через який в практичному сенсі уможлилювалася енергетична кооперація (передусім задля досягнення безпеки постачання енергоресурсів) [103]. Першим кроком до цього було узгодження на наступній зустрічі в Куала-Лумпур у квітні 1981 р. формування інформаційного центру з питання вугілля [104]. Зазначене вище рішення було реалізовано в Таїланді [96]. Того ж року під час зустрічі АЕММЕС в Манілі було розширено діапазон енергетичної співпраці у таких галузях, як розвиток гідроенергетики, комп'ютеризація, зв'язок, вивчення, розвиток і розробка енергії, навчання, розвиток геотермічного напрямку, ядерна енергетика, сільська і міська електрифікація, стандартизація та інформаційний Центр електроенергетики [96].

Зовнішньоекономічний аспект завжди був одним з визначальних для формування порядку денного на АЕММЕС. Так, різке падіння цін на нафту на поч. 1980-х рр. зумовило обговорення на зустрічі в Сінгапурі 1983 р. питання щодо модернізації угоди від 1977 р. про критичне постачання нафти у вигляді додання нової схеми перерозподілу нафти в критичних ситуаціях на ринку цього енергоресурсу [110].

Позиції АСЕАН в енергетичному питанні особливо посилилися після вступу до асоціації колишньої колонії Великої Британії – Бруней-Даруссалам у 1984 р. Саме ця маленька країна розпоряджалася одним з найбільших запасів енергоресурсів в АТР [230, с. 63].

Продовження обговорення тематики нафтової безпеки відбулося в Бангкоці 1985 р., зустріч проходила під знаком ASCOPE. Остаточо було вирішено укласти нову угоду з нафтової безпеки АСЕАН. На цій же зустрічі ухвалено рішення про тимчасову трансформацію АЕММЕС у постійно діючий орган АСЕАН з питань енергетичної співпраці з технічним секретаріатом в Таїланді (до створення повноцінного секретаріату) [111].

Логічним продовженням зустрічі в Бангкоці є укладання в наступному, 1986 р. на зустрічі міністрів закордонних справ країн АСЕАН (що є головним робочим органом Асоціації) в Манілі Угоди енергетичної співпраці АСЕАН

[78]. Угода встановлювала схеми перерозподілу нафти в АСЕАН у критичних ситуаціях [83]. Угода також визначала основні напрями енергетичної кооперації, а саме: енергетичне планування; розвиток енергетичного сектору; енергетична безпека; енергозбереження; обмін інформацією; конституталізація консультативного характеру АЕММЕС. Доповнюючи угоди від 1977 р., нова схема визначала принцип, за яким у випадку перевиробництва нафти країни АСЕАН мають першочергово закупити надлишок у виробника – члена АСЕАН. Усі операції з приводу ліквідації дефіциту чи профіциту нафти мають ініціюватися через секретаріат АЕММЕС. Для екстрених потреб членів АСЕАН було вирішено створити резервний нафтовий фонд [230, с .95].

Подальша стабілізація на світовому ринку нафти і кроки, здійснені в рамках Манільської угоди 1986 р., призвели до актуалізації ряду інших питань енергетичної взаємодії. Наприкінці 1980-х рр. економіка країн АСЕАН у зв'язку зі збільшенням частки наукоємної продукції потребує поліпшення не лише кількісних, а й якісних характеристик організації стабільного енергозабезпечення. На перше місце виходить проблема підготовки планів розвитку галузі і забезпечення її висококваліфікованими кадрами. Тому АСЕАН підтримує і форсує ідею створення Енергетичного навчального, дослідницького і управлінського центру, досвід організації якого було вирішено перейняти від європейських колег [105]. Діалог між АСЕАН і ЄЕС з цього питання завершився підписанням у 1988 р. у Брюсселі угоди про заснування Центру управління, навчання і вивчення енергетики (АЕЕМТРС). Його ціллю було посилити співпрацю між країнами АСЕАН та Європейським економічним співтовариством у сфері енергетики, а саме в обміні інформацією між дослідниками, підготовці спеціалістів з планування енергії і експертів у АСЕАН на різних рівнях управління [79].

Потрібно також відзначити той факт, що з початку 1980-х рр. унаслідок збільшення зовнішніх інвестицій частка ресурсоємних товарів скорочується і в галузі енергетики актуалізується також питання нових, альтернативних і

ресурсозберігаючих джерел енергетики, що посідає відтоді чільне місце в роботі АЕММЕС [230, с. 95]. Тому на зустрічах АЕММЕС 1986 – 1987 рр. ініціюється розробка Комітетом з нових і відновлювальних джерел енергії (NRES) і подальше впровадження предметних для комітету напрямів отримання енергозабезпечення [112].

Порядок денний зустрічі АЕММЕС у 1990 р. був сформований під знаком кризи в Перській затоці, що спричинило нове коливання цін на енергоносії в світових масштабах. Результатом засідання ради міністрів з енергетичних питань стало визначення нових пріоритетів у постачанні нафти, а також актуалізація ролі наявних в регіоні енергоносіїв, у тому числі вугілля й альтернативних джерел [102]. У 1991 р. в межах АСЕАН було розглянуто питання форсування створення спільної системи постачання електроенергії та можливість реалізації проекту трансасеанівського газопроводу [114].

У зв'язку з геополітичними змінами кінця 1980-х – поч. 1990-х рр. з порядку денного асоціації частково знімається політична і посилюється економічна проблематика, пов'язана з поліпшенням клімату регіонального спілкування, особливо з В'єтнамом, Лаосом, Камбоджею та М'янмою. Саме акцентування на такому напрямі співпраці стає ключовим у 1991 – 1998 рр.

IV саміт АСЕАН в Сінгапурі 1992 р. вирішив посилити економічну взаємодію шляхом створення зони вільної торгівлі АФТА до 2003 р. [230, с. 124]. Відповідно, питання підвищення рівня енергетичної кооперації починає займати одну з основних позицій в роботі АЕММЕС 1993 – 1998 рр. Практичною адаптацією енергетичної ради керівників цього сектору країн АСЕАН стало ухвалення в 1995 р. на XII саміті АЕММЕС протоколу з поправками угоди від 1986 р. на Балі. Протоколом було перейменовано головний енергетичний консилиум АСЕАН з АЕММЕС (ASEAN Economic Ministers on Energy Cooperation) в АМЕМ (ASEAN Ministers of Energy Meeting), тобто відбулася звуження зустрічі із загальноекономічного напрямку до розгляду суто енергетичної проблематики з відповідними

змінами порядку денного. Потрібно відзначити екологічну спрямованість енергетичної співпраці, що визначалася в рамках роботи АМЕМ [51].

Наступні метаморфози згаданої вище угоди були пов'язані з розширенням в географічному плані інтеграційних процесів АСЕАН. У 1995 р., внаслідок внутрішніх змін у В'єтнамі та переговорного процесу на зустрічі міністрів закордонних справ АСЕАН в Брунеї було оголошено про прийняття до свого складу Соціалістичної Республіки В'єтнам(СРВ) [230, с. 110]. Це не лише посилювало роль АСЕАН і виводило її на рівень всього АТР, а й надавало асоціації більших можливостей в енергетичній співпраці, адже на в'єтнамському континентальному шельфі є великі запаси нафти, а на північному сході зосереджені поклади кам'яного вугілля. [201, с. 77]. Тому логічним продовженням вказаного процесу стало внесення в липні 1997 р. поправок до енергетичної угоди АСЕАН 1986 р., які б полегшували адаптацію до співпраці в енергетичній сфері новим членам, а саме В'єтнаму, і в майбутньому іншим державам Індокитаю [52].

Вихід АСЕАН в 1990-х рр. на рівень АТР зумовлює потребу в співпраці між асоціацією та іншими країнами АТР. Намагаючись отримувати більш вагомі дивіденди від вказаної співпраці, було вирішено організувати дану роботу за формулою АСЕАН + 3 (Японія, КНР, Південна Корея). Потрібно зазначити, що така форма діалогу була започаткована ще в 1970-х рр. У межах даного формату, починаючи з середини 1990-х рр. (у 1996 р. відбувся перший саміт АСЕАН+3), реалізовується ряд успішних програм співпраці в енергетичній сфері, а саме проект «Великий Меконг» (поліпшення енергетичної інфраструктури в басейні річки Меконг, яка протікає з Китаю майже через всі країни Індокитаю) та співпраця АСЕАН з МЕТІ (японським економічним і індустріальним міністерством) в галузі енергозберігаючих технологій [106].

Динамізм, якого набувають країни АСЕАН в економічному сенсі з початку 1990-х рр., змінює характер і потребу інтенсивності спілкування в усіх економічних сферах, і особливо в енергетичній. Посилення енергетичної

співпраці відповідно до середньострокового плану і покращення функціональної сторони кооперації потребувало удосконалення інституцій АСЕАН. Постає потреба в новому форматі міждержавної комунікації в енергетичній сфері, який би був каталізатором співпраці і провідником практичної реалізації проектів в енергетиці в межах АСЕАН. Тому в 1998 р. угодою на базі створеного в 1988 р. Центру управління, навчання і вивчення енергетики АСЕАН–ЄС (АЕЕМTRC) було домовлено створити Центр енергетики АСЕАН (АСЕ). Головним завданням центру визначалися ініціювання, координація, полегшення національних і об'єднаних колективних дій з енергетики. Про масштабність обсягів роботи, яка покладалася на центр, свідчить загальна сума статутного фонду АСЕ – 5,2 млн дол. США [80]. В подальшому роль центру буде зростати, особливо це виявиться в підготовці й початку реалізації проектів спільних енергосистем, зокрема, електромережі, та трансасеанівського газопроводу.

Четверте десятиліття своєї діяльності асоціація зустріла початком фінансово-економічної кризи. Така ситуація поставила на порядок денний питання існування організації і її майбутнього. Криза вдарила передусім по рейтингу валют членів АСЕАН, що, в свою чергу, призвело до падіння рівня зовнішніх і внутрішніх інвестицій та ряду банкрутств [230с. 163]. Та головне те, як відреагували країни асоціації на цей виклик. Протягом кризи загострилася внутрішня конкуренція при залученні кредитів і ринків збуту; криза показала внутрішню недостатню міцність АСЕАН і зовнішньоекономічний сепаратизм її членів. Із самого початку кризи вихід із ситуації кожна країна шукала окремо. Так, Індонезія, Філіппіни, Таїланд скористалися допомогою Міжнародного валютного фонду і прийняли його жорсткі монетаристські інструменти стабілізації. Малайзія ж вирішила без сторонньої допомоги боротися з наслідками кризи.

Та все ж у загальному плані елітарні кола країн – учасниць асоціації були зацікавлені в збереженні співпраці в межах асоціації. Саме тому в розпал кризи наприкінці 1997 р. було ухвалено документ «АСЕАН – бачення

в 2020 році» [230, с. 167]. Це була відповідь на питання: чи бути організації в майбутньому. В документі чітко без зайвої декларативності було розписано основні етапи і напрями співпраці до 2020 р. У той самий час було вирішено поглибити практичну сторону економічної інтеграції укладанням у жовтні 1998 р. попередньої угоди про створення зони інвестицій АСЕАН (ASEAN Investment Area (AIA) [230, с. 168]. Для реалізації документу «АСЕАН – бачення в 2020 році» на Ханойському саміті АСЕАН в 1998 р. було ухвалено «Ханойський план дій», розрахований на 6 років до 2004 р. Він був спроектований для укріплення економічних фундаментів країн-членів, серед яких були вказані наступні пункти: укріплення макроекономічної і фінансової співпраці; посилення торгово-економічної інтеграції.

Також було домовлено про зміну дати впровадження АФТА з 2002 р. на 2003 р. Таким чином було, продемонстровано бажання працювати пришвидшеними темпами в питанні посилення інтеграції. Моральний дух, піднятий в Ханой керівниками держав – членів АСЕАН, позначився на роботі щорічних зустрічей міністрів з питань енергетики протягом 1999 – 2000 рр. Так, на XVII саміті АМЕМ у Бангкоці було ухвалено План дій на 1999 – 2004 рр. [84]. Відповідно до Плану Ханой найбільша увага зверталась на участь в асеанівських енергетичних проектах приватного капіталу, зокрема, в розглянутому на засіданні ASCOPE проекті трансасеанівського газопроводу (TAGP) [113]. Під час вказаних засідань міністрами з енергетичних питань було високо оцінено перші кроки практичної роботи АСЕ. На наступному АМЕМ у 2000 р. було задекларовано пришвидшення потреби у створенні спільної енергосистеми, яка б включала газопровід TAGP і електророзподільну мережу. Для успішного перебігу виконання даних проектів було вирішено створити спільне підприємство (Joint venture company). Міністри зобов'язалися сприяти капіталізації вказаної компанії через придбання їхніми країнами її акцій [108].

2001 р. у роботі АМЕМ був ознаменований розглядом не лише регіональних енергетичних питань. У травні відбулася установча

конференція Форуму країн – експортерів природного газу (Gas Exporting Countries Forum-GECF), про участь в якій напередодні заявили Бруней, Малайзія та Індонезія як країни з найбільшими запасами вказаного ресурсу в АТР. Створення газового «ОПЕК» свідчить про зростання ролі природного газу як конкурента нафти на ринку енергоносіїв. Країни-учасниці задекларували намір сприяти встановленню відповідних реальній ситуації обсягів видобутку і цін на природний газ [107].

Актуалізація «газового питання» простежувалася також у підписанні Меморандуму порозуміння в газовій сфері АСЕАН (The ASEAN Memorandum of Understanding (MoU) on the Trans-ASEAN Gas Pipeline (TAGP) в 2002 р., згідно з яким країни АСЕАН, спираючись на угоду 1986 р. і наступні документи з енергетичної співпраці, зобов'язалися якнайшвидше реалізувати проект трансасеанівського газопроводу [54]. У документі відзначалися транскордонне рішення питання, технічне забезпечення проекту, безпека обсягів постачання, екологія і транзит. У 2003 р. для забезпечення вирішення практичних питань у створенні TAGP було утворено Консультативну Раду з питань природного газу (AGCC), яка мала слугувати дорадчим органом при ASCOPE [109]. Паралельно з газовою кооперацією, найважливішим питанням АСЕАН стає формування спільної мережі електроенергії (Power Grid).

Цього ж року на IX саміті АСЕАН було підписано II Балійську декларацію порозуміння, на якій було проголошено створення економічного співтовариства АСЕАН до 2020 р. Основними завданнями було задекларовано такі пункти: створення спільного ринку; інтеграція і підвищення конкурентоздатності АСЕАН [91].

У 2004 році було прийнято В'єтнянську програму, в якій визначалася основна ціль до 2015 року - перехід на інший рівень інтеграційного розвитку і створення економічного співтовариства [133]. Відповідно до програми в 2004 р. було узгоджено й ухвалено План дій з енергетичної співпраці АСЕАН (APAES) на 2004 – 2009 рр., головними практичними напрямками якого

проголошувалося створення спільної електромережі, прокладання TAGP, підвищення ролі вугілля, збільшення використання енергозберігаючих технологій і впровадження відновлювальних джерел енергії [85].

Необхідність зростання конкурентоздатності регіону в світі потребувала подальшої модернізації країн ПСА, котра, як і інші регіони, з початку 2000-х рр. вперше після 1979 р. стикнулася із загостренням енергетичної безпеки. Не випадково, що енергетична тематика була однією з головних на XI саміті АСЕАН 2005 р. в Лаосі. Президент Філіппін Глорія Гарсія запропонувала створити загально-регіональний паливний резерв, який був передбачений Угодою з нафтової безпеки від 1986 р., щоб сприяти підтриманню енергетичної безпеки в регіоні на фоні зростаючих цін на енергоносії [230, с. 216]. Зустріч АМЕМ в 2006 р. була присвячена черговому витку зростання цін на енергоносії, тому для збереження динаміки зростання економік було вирішено звернути увагу на забезпечення зовнішніх поставок енергоресурсів [97]. У наступному році АМЕМ виносять на перший план розгляду такі теми, як вивчення питання співпраці в ядерній енергетиці; підвищення енергоефективності; розвиток конкуренції на регіональних ринках [101]. Також на зустрічі було підписано Меморандум взаєморозуміння АСЕАН зі створення єдиної енергосистеми (Memorandum of Understanding on the ASEAN Power Grid) [116]. У 2008 році на бангкокській зустрічі АМЕМ було утворено комітет з питань створення енергосистеми (APG); визначено першу зустріч АСЕАН у справі атомної енергії, а також ухвалено остаточний проект угоди з нафтової безпеки АСЕАН (APSA), який мав замінити аналогічну угоду від 1986 року [99]. Подальше розгортання світової рецесії вплинуло на ефективність і змістовність роботи АМЕМ в 2009 р. По-перше, підписання угоди APSA було відкладено на невизначений час. По-друге, питання, розглянуті в цьому році, повторювали основні тези, висловлені на попередній зустрічі [100]. Не дивно, що і зустріч 2010 року присвячена питанням екології і змін клімату. Проте потрібно відзначити форсування питання створення трансасеанівського газопроводу (TAGP) [98]. Окрім цього, на зустрічі було

ухвалено третій план розвитку енергетичної співпраці АСЕАН, розрахований на 2010-2015 роки [86]. План мав на меті сприяння розвитку енергетичної сфери для втілення проекту зі створення до 2015 року економічного співтовариства АСЕАН.

– Таким чином, можна резюмувати, що енергетична політика в діяльності АСЕАН за сорок років його існування мала поступальний і повсякденний характер. АСЕАН пройшла довгий шлях у спільній роботі на енергетичній ниві. Характер співпраці завжди залежав від обставин інтеграційного будівництва і економічних факторів. Потрібно відзначити, що, окрім критичних моментів, коли на порядку денному поставало питання енергетичної безпеки всього регіону, енергетичний фактор ніколи не був першочерговим для АСЕАН в перші три десятиліття його існування. Та все ж мусимо констатувати зростання ролі енергетичного фактора, як цементуючої складової інтеграційних процесів в АТР, особливо з виходом ряду країн ПСА на значний рівень індустріально-технічного розвитку, що спричинило сплеск енергетичного споживання на межі XX і XXI століть. Додатковим наслідком цього процесу стало перетворення основної енергетичної бази регіону – Індонезії з країни-експортера на країну – імпортера нафти і виключення останньої з ОПЕК в 2009 р.

Проте є й питання, пов'язані з проблемою островів Спартлі Південно-Китайського моря, що є місцем зосередження значних покладів енергоресурсів. Цей регіон є «яблуком розбрату» не лише у відносинах між АСЕАН і КНР, а й між самими членами асоціації. Незважаючи на ці гострі питання, енергетична співпраця в межах АСЕАН на 2011 р. являє собою досить злагоджений і продуманий механізм, що ґрунтується на роботі 12 комітетів і форумів, які, на нашу думку, вдало вирішують нагальні питання енергетичної сфери країн ПСА.

3.3. Енергетичний фактор і Північноамериканська зона вільної торгівлі

Інтеграційні процеси др. пол. ХХ ст. не оминули регіон Північної Америки. Звичайно, безсумнівним лідером у цій сфері у повоєнний час стає європейський регіон. Поступово ставши з 1950-х рр. прикладом цього новітнього явища в міжнародних відносинах, Європа є зразком успішного, багатогалузевого, міждержавного, економічного регіонального об'єднання. За межами Старого Світу послідовниками Європи, а в деяких секторах і новаторами в інтеграційних зусиллях, стали представники Південно-Східної Азії. Доля їхнього дітища, а саме об'єднання АСЕАН, формувалася складно та, незважаючи на це, з кін. 1960-х рр. економічне інтеграційне об'єднання в ПСА стало на шлях розвитку. Північна Америка ж, будучи піонером у сфері інтеграційних ініціатив, не відзначилася широкими економічними проектами з регіональної інтеграції в повоєнний період.

Вирішальна роль в північноамериканських інтеграційних проектах належала США. Але, підтримуючи від самого початку програму західноєвропейської економічної та політичної інтеграції, роблячи все для її реалізації (приклад – План Маршалла), північноамериканський лідер навіть не розглядав можливості здійснення такого проекту в межах власного регіону. Таке ігнорування відповідало післявоєнному стану міжнародних відносин і новому статусу центральної, в політичному сенсі, країни в др. пол. ХХ ст.

У довоєнний період США мали досвід у сфері інтеграційного будівництва на просторах Західної півкулі. Ще починаючи з кін. ХІХ ст. Вашингтон був ініціатором і активним втілювачем ряду інтеграційних проектів. Вони знайшли свою реалізацію у низці панамериканських ініціатив США:

- Міжнародний союз американських республік і Комерційне бюро американських республік 1890 р.

- Міжнародне бюро американських республік 1902 р.
- Союз американських республік і Панамериканський Союз 1910 р. [303, с. 277].

Вказані органи спочатку виконували консультативні функції між країнами американського світу в сфері економіки. Та пізніше основна увага в їхній роботі зосередилася на питаннях безпеки. Особливо яскраво це проявилось під час створення на основі Панамериканського союзу в 1948 р. Організації Американських держав (ОАД), яка завершила оформлення міжамериканської системи безпеки і співробітництва. Потрібно зазначити, що Канада не брала участі у цих проектах навіть після укладення Вестмінстерського статуту в 1932 р., що надавав домініонам Великої Британії фактичну незалежність у сфері міжнародних відносин. Лише в 1990 р. Канада вступила в ОАД. Таким чином, панамериканські ініціативи зосереджувалися на лінії взаємовідносин США – латиноамериканські країни і обмежувалися потребою створення зони безпеки і взаємодопомоги в політичному сенсі. Тому питання економічної співпраці (й тим паче – більш вузький енергетичний фактор) не розглядалися на порядку денному інтеграційних процесів у пер. пол. ХХ ст. та перші тридцять повоєнних років [303, с. 277].

Чому зовнішньополітичне відомство США до кін. 1970-х рр. ХХ ст. не надавало значення економічним і політичним перевагам, які можна було отримати від економічної інтеграції в Північній Америці, пояснюється низкою причин. США в 1950-х – 1960-х рр. перебували в zenіті своєї економічної і науково-технічної могутності. Американці відстоювали власні економіко-політичні інтереси в регіоні шляхом використання можливостей і засобів, якими володіли транснаціональні корпорації (ТНК), що мали американське коріння. Американські товари завжди пробивали торгові бар'єри своєю конкурентоспроможністю, а американський долар був визнаний усім світом могутнім платіжним інструментом, за допомогою якого США могла впливати на позиції тих чи інших міжнародних гравців регіону.

Тому США не потребували спеціального режиму лібералізації торгових відносин з Канадою, Мексикою чи будь-якою іншою країною Західної півкулі. Особливо потрібно підкреслити те, що статус потужної і незалежної країни надавав США широкі можливості в самостійному розвитку без зважання на потенціал найближчих країн. Але наслідки Другої світової війни у вигляді конфронтації із соціалістичним блоком і активна інтеграція в Західній Європі позитивно вплинули на перегляд північноамериканськими країнами своєї позиції щодо об'єднувчих процесів.

Як було зазначено вище, економічна інтеграція у вигляді поступової лібералізації торгівельних та інвестиційних режимів з сусідами не була першочерговим завданням для США. Для Канади ж ситуація склалася в дещо іншому вигляді. Після Другої світової війни уряд Канади мав обрати між двома перспективами – співпрацею з США чи міжнародною багатосторонньою торгівлею. Враховуючи вже існуючу переорієнтацію експорту з Великої Британії на США, зав'язка лише на південному сусідові для канадців могла бути небезпечною в політичному сенсі. Тому не дивно, чому Канада стала співзасновницею організації Генеральної угоди з торгівлі і тарифів (ГАТТ) в 1947 р. Проте того ж року міністром фінансів Канади Ч. Ебботом було розроблено план-програму із залучення широких обсягів інвестування канадської промисловості бізнесом Сполучених Штатів [324, с. 9]. Ідея автора плану полягала у передачі частини підприємств і природних ресурсів Канади, зокрема енергетичних, у безпосередню власність інвесторів із США. Це мало б автоматично підвищити рівень капіталовкладень в канадську економіку. На думку російської дослідниці В. С. Голубевої, саме це було першою «робочою» цеглиною в реалізації інтеграційного процесу на північноамериканському континенті. Хоча дослідник Ю. В. Шишков зазначає: «Ні Вашингтон, ні Оттава не поспішали доповнити цей процес на макроекономічному рівні інституційною надбудовою» [158, с. 123 - 136].

Ініціативі Ч. Еббота, в контексті поглиблення американо-канадських відносин, слідували ухвалені в 1959 р. угоди про спільне військове

виробництво. 1965 р. став апогеєм політики, започаткованої Ч. Ебботом. Цього року була підписана угода «Автопак», що передбачала об'єднання зусиль двох країн в автомобілебудуванні.

У 1970-х рр. цей процес був зупинений. Одна за одною фінансова і енергетична кризи різко погіршили умови економічного попиту, що здійняло хвилю протекціонізму [158, с. 123 – 136]. Як наслідок, канадський уряд ініціює прийняття «Білої Книги», яка передбачає «канадизацію» економіки і диверсифікацію її торгових партнерів [324, с. 15]. Саме в цей час енергетична складова економічного розвитку стає деструктивним елементом в інтеграційному процесі між Канадою і США. Так, Канада запроваджує ряд обмежень на свій експорт енергоносіїв, запланувавши його повну заборону до 1983 року [324, с. 18]. Це, а також ухвалення закону про контроль за діяльністю іноземних підприємців загострило відносини між Сполученими Штатами і Канадою. Результатом стали ряд зіткнень торгово-економічних інтересів, що вилилися в так звані м'ясу (1974 – 1975 рр.) і риболовну (1978 р.) війни [324, с. 19].

Другий етап енерго-колапсу кін. 1970-х рр. нарешті підштовхнув Сполучені Штати до пошуку виходу з патової ситуації, вони мали намір залучити всі можливі ресурси, в тому числі й сусідні. Енергетична криза 1979 р. змусила США переглянути свої позиції в інтеграційному питанні. З іншого боку, відкриття і розробка на північноамериканському континенті значних запасів нафти в Канаді і Мексиці, а також інших енергоносних корисних копалин (газ, уран) підняло стратегічну важливість безпосередніх північних і південних сусідів США. Тому саме з кінця 1970-х рр. США починають розглядати Канаду і Мексику як найближчих постачальників енергоресурсів. Безпосереднім наслідком вказаних обставин стала ініціатива кандидата в президентство Рональда Рейгана, озвучена ним під час виборчої кампанії на зустрічі з виборцями в нью-йоркському готелі «Хілтон» в 1979 р. Він запропонував укласти троїстий пакт (США – Канада – Мексика) про створення Північноамериканської зони вільної торгівлі, обов'язковою

частиною якої мав стати континентальний енергетичний ринок [324, с. 22]. Хоча Мексика і Канада, відповідно до внутрішнього погляду на «вільність» торгівлі з США, одразу відкинули дану пропозицію, і особливо енергетичну частину заяви Рейгана, саме ця ініціатива стала ідеологічною основою майбутньої економічної регіональної організації.

Зі свого боку, на початку 1980-х рр. Канада поступово відмовляється від конфронтаційного стилю відносин зі США. Однією з головних причин такого «потепління» стало падіння цін на нафту (одну з ключових статей канадського експорту). Канада на рубежі 1970 – 1980 рр. потерпала від кризи. Спроба диверсифікації експорту відповідно до «Білої Книги» не вдалася. Тому в уряді фактично не було вибору – єдиний рятівний шлях виведення країни з кризи простягався через укладення зі Сполученими Штатами угоди про вільну торгівлю [324, с. 26]. Найбільшою проблемою в цьому виявився пошук способу пояснення громадськості, чому Канада відмовляється від своєї класичної політики.

У 1985 р. почалися переговори між США і Канадою про створення зони вільної торгівлі і, відповідно, укладення КУСФТА (Canada-USA Free Trade Agreement). Угоду було підписано 2 січня 1988 р., через рік вона офіційно набрала чинності [334с. 68]. Угодою передбачалися лібералізація протягом 10 років торгового режиму, обопільне вирішення торгових суперечок і широкий доступ американських інвестицій на канадський ринок. Серед заявлених пунктів угоди важливе місце посідала позиція про зняття обмежень на експорт і імпорт енергоресурсів [88].

Укладення КУСФТА стало також стимулом до переорієнтації зовнішньої політики Мексики на більш тісну співпрацю зі США. До цього Мексика традиційно від часів революції 1910 – 1917 рр. зберігала оборонну стратегію в зовнішньоторгових відносинах зі США. З іншого боку, як уже зазначалося, Мексика, як інтеграційний суб'єкт, почала цікавити США після великих нафтових відкриттів 1970-х рр., внаслідок яких Мексика отримала змогу повернути собі статус країни – експортера нафти, втрачений у

результаті націоналізації нафтової галузі наприкінці 1930-х рр. [207, с. 706]. Проте прямий доступ до мексиканської нафти був для американців закритий. Нафтова сфера була табуована для іноземців конституцією від 1917 р., в якій надра визначалися виключно державною власністю. Наявність великих запасів енергоносіїв спричинила політику диверсифікації економічних ризиків з боку мексиканського уряду. Оскільки залежність Мексики від експорту нафти в США була досить вагомою в 1978 р., президент Мексики Лопес Портильйо видав указ, відповідно до якого не більш як 50 % експорту нафти дозволялося постачати в одну країну. Агресивна позиція США в питанні енергетичної торгівлі з південним сусідом зумовила також крах переговорного процесу між Мексикою і США щодо постачання мексиканською стороною природного газу. Причиною стало небажання американців приймати більшість із мексиканських умов. Саме цим пояснюється особливо вороже ставлення мексиканського уряду до згаданої вище ініціативи Р. Рейгана щодо створення Північноамериканського енергетичного ринку. Але, як і канадці, з поч. 1980-х рр. мексиканці починають відчувати великі труднощі у зв'язку із падінням цін на нафту і особливо гострою кризою заборгованості. Справа в тому, що мексиканці під гарантію прибутків від нафти здійснили величезну кількість середньо- і короткострокових зовнішніх позик. Тому Мехіко поступово змінює свою налаштованість щодо угоди про вільну торгівлю. Вагомим аргументом для цього стала повномасштабна фінансова допомога з боку США, а також визначення обсягів обов'язкових закупівель мексиканської нафти для Стратегічного нафтового резерву Сполучених Штатів, що розпочалося в 1982 р. [207, с. 777 – 778].

Але падіння на 50 % цін на нафту в 1986 р. ще більше поглибило кризові тенденції в мексиканській економіці. Загроза економічного колапсу і прихід до влади неоліберально налаштованого президента Карлоса Салінаса в 1988 р. зумовили низку дерегулятивних заходів, що структурно перебудували економічні основи Мексики і наблизили її до економік США і Канади. Це

також стало можливим внаслідок ухвалення в сер. 1980-х рр. поправок до Ст. 27 і Ст. 28 Конституції Мексики, які раніше закріплювали за державою виключне право на землю, її надра, води і прибережний шельф, а також її монополію в деяких галузях економіки, зокрема, нафтодобувній. Унаслідок приватизації, поряд із більшістю сфер, підприємцям було передане постачання економіки природним газом. Проте подальше поглиблення кризи зумовило відхід мексиканського уряду від крайнощів неоліберальної моделі. Це спричинило відмову від планів приватизації базової нафтохімії і електроенергетики та закріплення в руках держави контролю за добуток нафти та інших енергомісних копалин. Натомість, було взято курс на укріплення економічних зв'язків із північним сусідом [348, с. 26].

12 червня 1991 р. в Торонто почалися переговори про укладення угоди вільної торгівлі між Канадою, Мексикою і Сполученими Штатами. Під час переговорів одразу на питання доступу до мексиканської нафтової галузі було накладено заборону, оскільки ця галузь, відповідно до конституції, «знаходиться поза зоною іноземного втручання, що має велике політичне значення» [348, с. 29].

Остаточний текст договору був розроблений в січні 1992 р., але підписаний лише 17 грудня [118]. Додаткові угоди були укладені у вересні 1993 р. Пізніше Мексика опублікує закон про іноземні інвестиції, в якому відкриє доступ до всіх галузей, окрім сфер стратегічного характеру (розробка і добуток нафти та радіоактивної сировини). Потрібно додати, що серед першочергових завдань Канади було отримання аналогічних мексиканським гарантій для енергетичного сектору [334, с. 142].

НАФТА набрала чинності 1 січня 1994 р. після ратифікації угоди всіма трьома її підписантами. Таким чином, вже в угоді енергетичній складовій було надано значної ваги, але зі знаком «мінус». Фактично лише ця галузь виявилася своєрідною «священною коровою» і залишилася незалученою в процесі лібералізації тристоронніх економічних відносин. На нашу думку, ця обставина є дестабілізуючим чинником у процесі поглиблення інтеграційних

процесів на північноамериканському континенті. Адже, незважаючи на потенціал, особливо Мексики і Канади, цей регіон протягом 1990-х – поч. 2000-х рр. продовжував збільшувати імпорт енергоносіїв, зменшуючи можливості для економічного маневру у разі кризи. Для проведення більш ефективної енергетичної політики в межах НАФТА не були розроблені засади спільної енергетичної політики. Це можливо лише з урахуванням національних особливостей в енергетичній галузі, адже енергетична інфраструктура країн НАФТА, законодавство і митні правила в цій сфері потребують широкого реформування. В 2001 р. з метою розробки спільної енергетичної політики НАФТА була заснована Робоча група з енергетики Північної Америки. Проте за останні 10 років вона не досягла серйозного прогресу, тим більше що знову нафтова галузь не фігурує в переговорах [324, с. 56 – 57].

– Отже, маємо констатувати той факт, що енергетичний чинник в інтеграційному процесі у Північній Америці можна розглядати лише з позиції каталізатора об'єднання. Під час формування зони вільної торгівлі він виступив причиною активізації об'єднувачих процесів, що вилилося в підписання у 1988 році КУСФТА – договору про ЗВТ між США і Канадою. Проте в межах останнього інтеграційного щабля у вигляді НАФТА надалі енергетичним питанням приділялася достатня увага лише для його відокремлення від основної лінії інтеграції. Це було зумовлено особливим, навіть табуйованим статусом енергетичної галузі для суб'єктів інтеграційних процесів. Зважаючи на величезний потенціал утворення, ця обставина є деструктивом, і його негативний вплив буде перепорою для повноцінного переростання Північноамериканської зони вільної торгівлі в більш вищу форму інтеграційного об'єднання.

3.4. Енергетична складова в діяльності МЕРКОСУР.

Із завершенням на поч. 1990-х рр. багатолітнього періоду міжнародного протистояння Південна Америка перестала бути полігоном зіткнення двох політичних систем в контексті холодної війни. Це призвело до часткового зняття ряду військово-політичних питань в міжамериканському співробітництві. Проблеми регіональної та національної безпеки поступилися місцем економічним і соціальним проблемам. Одним із інструментів вирішення поставлених цілей стало залучення в міжнародних відносинах інтеграційних механізмів. Інтеграційні процеси в Південноамериканському регіоні на середину 1980-х рр. носили більш політичний підтекст. Економічна доцільність інтеграційного об'єднання знайшла своє відображення у міждержавній кооперації в межах МЕРКОСУР (Спільний ринок Південного конусу). Організація веде свій лік від торгівельної угоди між Бразилією і Аргентиною, яка була укладена в 1986 р. двома найпотужнішими гравцями в регіоні. Більш чіткого оформлення коло учасників майбутньої організації почало набувати з приєднанням до аргентино-бразильської ЗВТ Парагваю і Уругваю в 1990 р. Наступного року між очільниками держав було укладено Асунсьйонську декларацію, в якій визначалися основні принципи функціонування новітнього регіонального об'єднання [56]. Створений механізм із лібералізації режиму торгівлі між державами МЕРКОСУР в пер. пол. 1990-х рр. надав нового підґрунтя для поглиблення інтеграційного процесу у вигляді початку створення митного союзу відповідно до угоди, підписаної в 1994 році [42]. Ця подія сталася в 1995 р., що остаточно надало МЕРКОСУР серйозного рівня динамічного коопераційного поступу, поступу в різних сферах, і в енергетичній зокрема.

Енергетична міждержавна співпраця була в Латинській Америці ще з середини 1960 – 1970 рр., коли на основі кооперації між приватними підприємцями і об'єднаннями державних компаній в сфері енергетики було здійснено низку проектів, зокрема, будівництво так званих «бінаціональних» гідроелектростанцій [334, с. 29].

Але з кін. 1980-х рр. почала набирати обертів ідея формування в майбутньому єдиної енергетичної системи регіону через зближення електроенергетичного і нафтогазового ринку країн, що діють в межах інтеграційного процесу.

Із створенням МЕРКОСУР акцент в цьому напрямі був зроблений на переорієнтацію постачання енергоресурсів з інших регіонів на південноамериканський і об'єднання енергетичної інфраструктури угруповання Південного конусу. На вирішення цього завдання був спрямований спільний документ, ухвалений в 1993 році очільниками держав, що мав назву «Основні напрямки енергетичної політики» [71].

У 1998 – 1999 рр. було прийнято два меморандуми, в яких йшлося про взаєморозуміння в сфері електроенергетики і газової промисловості. Зафіксувавши правові механізми передачі електроенергії і природного газу, ці документи заклали юридичну базу формування енергетичного простору об'єднання [15, 16]. Унаслідок цього енергозалежні Бразилія і Уругвай, закупаючи аргентинський газ і нафту, збільшили взаємне постачання електроенергією [333, с. 84].

Посилення енергетичного напрямку інтеграційного процесу стало особливо актуальним у зв'язку з низкою енергетичних проблем, що проявилися в субрегіоні на поч. 2000-х рр. Енергетична криза в усіх випадках мала корені дисбалансу енергетичного забезпечення економік країн, в яких вона проявилася, адже близько половини електроенергії вироблялося на гідроелектростанціях, чому сприяли природні умови. Для прикладу, електроенергія в Парагваї і Уругваї (2003 р.) має майже стовідсоткове походження з гідроелектростанцій (ГЕС) «Ітайпу» і «Сальто-Гранде» відповідно [347, с. 22]. Бразилія, в свою чергу, виробляє майже 48 % усієї південноамериканської гідроенергії, тому наслідки посухи, яка спіткала цю країну в 2001 р., були дуже значними. Застаріла енергетична інфраструктура унеможливила перенаправлення енергопостачання з Півночі на Північний Схід Бразилії, до того ж в країні не було резервних потужностей на

теплоенергетичних станціях для вирівнювання дисбалансу електропостачання. У результаті енергетичної кризи ВВП Бразилії впав на 2,2 % порівняно з прогнозованими 4 %, а в цілому економіка країни втратила 10 млрд доларів. Бразильський уряд вжив екстрених заходів, почав активно розвивати енергетичну галузь через залучення інвестицій. Співпраця в рамках МЕРКОСУР для бразильців стає з цього часу засобом інтеграції енергосистем країн регіону як найбільш оптимального і реального із варіантів уникнення схожих кризових ситуацій.

Але схожа кризова ситуація знову проявилася, тепер уже в Аргентині в 2004 р. Дефіцит електроенергії був пов'язаний із зменшенням виробництва природного газу приватними корпораціями в умовах зростання після фінансової кризи 2001 р. економіки. Така ситуація зумовила сповільнення темпів економічного зростання і газову кризу в Чилі, яка більшість імпорту природного газу отримувала з Аргентини, при цьому альтернативні регіональні джерела енергоресурсів у Болівії й Венесуелі були недоступні у зв'язку з відсутністю між країнами відповідної інфраструктури енергопостачання.

Зазначені кризові ситуації виявили слабкі ланки енергосистем країн, які були не здатні підтримувати необхідний рівень споживання в одній країні за рахунок збільшення постачання із сусідніх країн. На думку російської дослідниці латиноамериканської інтеграції О. Ю. Кудрявцевої, посткризовому розвитку МЕРКОСУР характерна адаптація енергетичної інфраструктури до збільшення запитів національних економік [333, с. 84]. Цей процес включає в себе побудову нових газотранспортних магістралей, електростанцій, заводів – ЗПГ та інших енергетичних об'єктів. На практиці він знайшов своє втілення в сполученні так званих «бінаціональних енергооб'єктів» в єдину систему за допомогою ЛЕП, а також створенні нових бінаціональних електростанцій (аргентино-бразильська ГЕС «Гарабі» і «Ронкадор», аргентино-парагвайська ГЕС «Корпус-Крісті» і «Ітаті-Ітакора») [347, с. 62]. Причини кризи вказували на необхідність вирівнювання

енергобалансу постраждалих країн шляхом побудови теплоенергостанцій, які працюватимуть на природному газі. Це, в свою чергу, мало компенсувати можливі сезонні втрати електроенергії на ГЕС. Останнє, як ніколи, підняло актуальність природного газу та інших теплоенергетичних ресурсів, зокрема, мазуту.

Здійснення цих проектів було б неможливим без величезних капіталовкладень, яких у державних бюджетів часто не знаходилося. Тому серйозним фактором реалізації енергетичної перебудови країн МЕРКОСУР став Міжамериканський банк розвитку (МАБР). Ініціативи південноамериканських країн із реалізації енергетичної кооперації підтримуються керівниками цієї організації. Так, в 2000 р. була, наприклад, розроблена Ініціатива із розвитку регіональної інтеграції в Південній Америці (IRSA) за участю МАБР [312].

Унаслідок збільшення споживання природного газу саме сектор постачання природного газу стає перспективною сферою співпраці в енергетичній галузі. У червні 2005 р. на саміті МЕРКОСУР в Асунсьйоні був оголошений план створення так званого «енергетичного кола» [18]. Цей проект містить ряд заходів для реального з'єднання різних газотранспортних систем в одну, субрегіональну. Особливо цей план став реальним з початком приєднання до МЕРКОСУР багатой на енергоносії Венесуели в 2006 р. Наприкінці 2005 р. Венесуела запропонувала учасникам МЕРКОСУР проект з побудови «трансконтинентального газопроводу». Енергетика, як інтеграційне питання, постала на лінії співпраці МЕРКОСУР з асоційованими членами організації. Так, особливим моментом стало підписання в 2005 р. Угоди про регіональну енергетичну взаємодоповнюваність між Аргентиною, Бразилією, Парагваєм, Уругваєм, з одного боку, і Чилі, Болівією, Колумбією, Еквадором і Перу – з іншого [45]. В 2006 р. було ухвалено Меморандум зі створення спеціальної робочої групи з біопалива представниками «четвірки» МЕРКОСУР і Венесуелою [14]. Результатом роботи групи стало ухвалення плану дій у сфері біопалива [74].

Саме координація спільних зусиль країн – учасниць об'єднання має запобігти можливим енергетичним кризам локального і регіонального масштабу.

Окремим моментом активізації енергетичного кооперування в межах МЕРКОСУР стало об'єднання зусиль у нафтовій сфері у зв'язку з підвищенням мазутного попиту для використання на ТЕС. Тому в 2005 р. Аргентина, Бразилія і Венесуела підписали угоду про створення регіональної енергетичної компанії Petrosur. Компанія мала координувати роботу із розвідки, добування, переробки і транспортування нафти в прикордонних регіонах [147].

Як бачимо, енергетичною співпрацею в др. пол. десятиліття були охоплені майже всі країни Південної Америки, але каталізатором цього процесу, як і раніше, виступали чотири країни МЕРКОСУР. Саме на зустрічі представників цих країн, на першому південноамериканському енергетичному саміті в 2007 р., було ухвалено серію важливих рішень, до яких приєдналися й інші учасники форуму [70]. Відповідно до ініціатив на 2009 р. було заплановано початок будівництва трансконтинентального газопроводу, а також домовлено розпочати вироблення основних позицій Енергетичної хартії регіону, аналогічної європейській. Хартія мала відобразити регіональну співпрацю в енергетичній сфері всього спектру. МАБР, у свою чергу, оголосив, що буде сприяти цим проектам для остаточного формування спільного енергетичного ринку регіону.

У 2008 р. виникла небезпека поширення наслідків зростання цін на енергоносії в південноамериканському регіоні. Це призвело до нової активізації діалогу про співпрацю між учасниками МЕРКОСУР. За результатами цієї роботи був відновлений проект будівництва північноаргентинського газопроводу для забезпечення болівійським газом «четвірки». Також узгоджено взаємне постачання продовольства з Аргентини і дизпалива з Венесуели. Бразилія і Аргентина взяли на себе зобов'язання взаємного постачання природним газом в різних частинах регіону. Такі угоди були покликані стабілізувати систему взаємного постачання

енергоресурсами. Ці обставини вплинули також на вироблення в 2009 році рекомендацій країнам МЕРКОСУР у сфері відновлювальної енергетики і енергозберігання [13, 26].

Енергетичний фактор в 2011 р. в контексті політичного функціонування МЕРКОСУР проявив себе в новому конфлікті між Великою Британією і Аргентиною. Відносини між цими країнами загострилися на початку 2011 р. після того, як британські нафтові компанії в односторонньому порядку розпочали пошуки родовищ нафти поблизу Мальвінських (Фолклендських) островів. Буенос-Айрес розцінив подібні дії як «порушення суверенітету» і запровадив обмеження на рух суден з материка в район спірних територій. Учасники МЕРКОСУР (і перебуваюча на стадії приєднання до них Венесуела, а також асоційовані члени об'єднання (Болівія, Колумбія, Перу, Чилі, Еквадор) домовилися вживати всіх необхідних заходів щодо недопущення в свої порти судів «під незаконним прапором Мальвінських островів». Крім того, влада південноамериканських країн зобов'язалася повідомляти уряду Аргентини про будь-які кораблі «з вантажами, які призначаються для нелегальних вишукувань нафтогазових і мінеральних ресурсів на континентальному шельфі Аргентини» [154]. Таким чином, питання енергетичної безпеки країн МЕРКОСУР зумовили вироблення спільної зовнішньополітичної позиції для відстоювання інтересів регіону. На нашу думку, в таких рішеннях криються ознаки формування спільної енергетичної політики.

Незважаючи на здійснення в країнах МЕРКОСУР великих програм розвитку та інтеграції енергетичних ринків, стан галузі, особливо із розгортанням світової фінансової кризи, не можна охарактеризувати як стабільний. Крім об'єктивних факторів, що ускладнюють поставки енергоресурсів (недостатня пропускна здатність ЛЕП, газо- і нафтопроводів, великі відстані між центрами виробництва і споживання), є деякі особливості політичного характеру. В 1990-х рр. регіон пережив хвилю приватизації всіх секторів, що із націоналізацією болівійського і венесуельського енергетичних

секторів у 2006 р. і 2007 р. відповідно спричинило зменшення зацікавленості іноземних інвесторів і в країнах МЕРКОСУР.

У 2008 р. перебої в поставках енергоносіїв спостерігалися в Аргентині. Країна має досить великі запаси нафти і газу, і могла б практично повністю забезпечувати себе енергоносіями. Однак іноземні ТНК, що мали до 2001 р. стовідсоткову присутність на аргентинському нафтогазовому ринку, зволіли нарощувати експортні поставки енергоресурсів, тим більше що почалося стрімке зростання світових цін на вуглеводні, а внутрішні ціни після фінансової кризи 2002 р. були заморожені адміністративним шляхом. Надмірна експлуатація запасів, недостатні зусилля для пошуку нових родовищ і низька інвестиційна активність помітно ускладнили ситуацію. Економічний підйом у др. пол. десятиліття викликав істотне збільшення попиту на енергоресурси, призвів до того, що енергетичний сектор перестав справлятися зі збільшеним навантаженням. Почала позначатися нестача природного газу для ТЕЦ, почастишали відключення електроенергії для промислових і приватних споживачів. Одним з кроків президента Аргентини Н. Кіршнера у вирішенні проблем, що накопичилися, стало створення державної нафтогазової компанії (Energia Argentina S.A), яка мала забезпечити внутрішній ринок країни енергоресурсами замість приватних компаній (Repsol YPF і Petrobras). Незважаючи на зусилля уряду, зима 2007 р. ознаменувалася черговими перебоями в постачанні з Аргентини (де відключення електроенергії тривають вже п'ятий рік), що знову підняло питання про необхідність виконання зобов'язань в рамках МЕРКОСУР.

Ситуація, що склалася в Аргентині, Болівії, Венесуелі, стала «больовими точками» енергетичної інтеграції МЕРКОСУР. Теоретично посилення державної участі має гарантувати стабільність забезпечення енергоресурсами. Практично ж політичні амбіції, що призводять до надмірного контролю з боку держави, тільки нагнітають напруженість. Політика стримування внутрішніх цін на енергоресурси, недосконалість законодавчої бази, соціально-економічна і політична нестабільність – все це

може становити реальну загрозу для реалізації спільних планів в МЕРКОСУР, важливими учасниками яких є приватні закордонні інвестори. Саме ці фактори називають серед основних причин погіршення інвестиційного клімату в латиноамериканських країнах.

– Таким чином, МЕРКОСУР, здійснивши за два десятиліття стрімке інтеграційне зростання, об'єднав найпотужніші як у політичному, так і в економічному сенсі, країни регіону Південної Америки. Динамічний розвиток країн ще з поч. 1990-х рр. поставив питання про об'єднання зусиль країн регіону для досягнення головної цілі енергетичної кооперації – взаємодоповнюваності. Така мета була зумовлена різною локалізацією енергоресурсів і енергопотужностей регіону. В перше десятиліття свого існування МЕРКОСУР сприяв укладанню серії угод між державами, які були покликані реалізувати поставлену ціль. Але ряд енергетичних криз на початку нового десятиліття вказали на необхідність більш глибокого інтеграційного зближення в енергетичній сфері, що й знайшло своє відображення у виробленні з середини 2000-х рр. цілого комплексу інтеграційних проектів. Вони почали активно реалізуватися, спираючись як на державне фінансування, так і на інвестиції міжнародних фінансових установ і приватних інвесторів, але інвестиційний клімат в енергетичній сфері регіону частково втратив свою привабливість через націоналізацію нафтогазових галузей в деяких країнах регіону. Окремим випробуванням стала нова енергетична криза 2008 р., яку вдалося відносно локалізувати. На сучасному етапі свого розвитку МЕРКОСУР – динамічно зростаюче інтеграційне об'єднання, яке у своїй поточній і стратегічній діяльності продовжує вироблення і реалізацію спільної енергетичної кооперації, що інколи набуває політичного характеру. Тому можна констатувати, що енергетична складова в діяльності МЕРКОСУР отримала важливий і повсякденний статус.

Розділ 4

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ЧИННИК МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

4.1. Енергетичні проблематика в рамках діяльності СНД у 1990-х рр.

Радянський Союз на момент завершення свого існування володів потужним енергетичним потенціалом. Станом на 1991 р. країна з великою кількістю населення виробляла такі значні обсяги електроенергії, що навіть за умови енерговитратності промисловості і житлово-комунального комплексу мала можливість експортувати електроенергію через розгалужену систему енергозабезпечення. СРСР належав до небагатьох країн, які володіли і розпоряджалися повним комплексом сучасних енергоносіїв, починаючи від торфу, бурого і кам'яного вугілля і закінчуючи покладами урану. Окрім цього, за час свого існування СРСР спромігся розбудувати широку систему постачання енергоносіїв з місць добутку до, головним чином, промислових споживачів. Основні енергетичні артерії були спрямовані як до промислових центрів СРСР, так і, що стане важливим в пострадянській період, до країн – союзниць по Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ). З сер. 1970-х рр. СРСР збільшує експорт енергоносіїв, отримуючи значні валютні надходження. Але лєвова частка коштів, отриманих від продажу нафти, була спрямована на потреби військово-промислового комплексу, що, в свою чергу, посилює дисбаланс економіки. На сер. 1980-х рр. залежність економіки СРСР від валютних надходжень зіграла деструктивну роль. Падіння цін на нафту призвело до обмеження можливостей економіки до структурної перебудови, що розпочалася в цей час. Таким чином, подальший дезінтеграційний процес в державі був також зумовлений енергетичним фактором.

Під час юридичного оформлення розпаду СРСР на поч. грудня 1991 р. було здійснено розробку і спробу втілення інтеграційної моделі, яка мала, за задумом творців, як мінімум згладити процес економічного розлучення

колишніх союзних республік, як максимум – налагодити тісну співпрацю між незалежними державами. Ця модель отримала назву СНД, і це був перший інтеграційний проект на пострадянському просторі. Уже перші кроки при створенні СНД показали різне бачення як засобів, так і мети організації. Росія, як колишній центр союзу, намагалася надати СНД якомога більше рис конфедеративного об'єднання. Інші суб'єкти інтеграційного процесу більш стримано ставилися до співпраці в таких масштабах. Головними питаннями, які постали на порядку денному роботи СНД, стали нагальні проблеми, пов'язані із власністю колишнього СРСР за кордоном, Збройними силами, Прикордонними військами та Стратегічними силами [262, с. 519]. Слідом за базовими документами 1991 р. в межах СНД було укладено низку угод та інших документів, які були присвячені енергетичному питанню. Потрібно звернути увагу на певну особливість процесу формування документальної бази СНД не лише в сфері енергетики. Укладені угоди, рішення, концепції і стратегії між урядами у сфері енергетичної співпраці, незважаючи на конкретність рішень і визначеність меж співпраці, не могли бути реалізовані в повному обсязі у зв'язку з відсутністю в країнах – учасниках СНД ресурсів на їхню реалізацію, особливо в 1990-х рр. Так, на нашу думку, інтеграційний процес на просторах колишнього СРСР, порівняно з іншими аналогічними інтеграційними процесами, мав дуже важливу особливість, яка гальмувала його. Головною економічною передумовою невдалого інтеграційного процесу вже на початковому його етапі було те, що суб'єкти інтеграції не мали потужного економічного потенціалу, частину з якого можна було б направляти на інтеграційні процеси.

Мінська угода від 8 грудня і Алмаатинська угода від 21 грудня стали базовими документами для організації. По суті, ці документи не відбивали процес створення нового інтеграційного утворення, а продовжували процес оформлення розпаду СРСР. Ця тенденція чітко простежується в одному з перших документів, присвячених питанням енергетики, який був підписаний 14 лютого 1992 р. і мав назву «Угода про координацію міждержавних

відносин у галузі електроенергетики Співдружності Незалежних Держав». У документі визначалися основні можливості збереження і врегулювання питань співпраці підписантами в електроенергетичній сфері. Ключовою частиною угоди стала позиція про створення координаційного органу СНД в енергетичній сфері – Електроенергетичної Ради, яка в подальшому стане осьовим елементом втілення енергетичної політики в межах діяльності СНД [35].

Економічний колапс, що спіткав колишні союзні республіки в 1992 р. із розірванням економічно-господарських зв'язків, зумовив активізацію уваги в енергетичній сфері саме на питаннях атомної енергетики. Як наслідок, 26 червня 1992 р. в білоруській столиці було укладено «Угоду про основні принципи співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії». У ній були визначені основні принципи співпраці країн – учасниць СНД в сфері атомної енергетики, яка найбільше опинилася під загрозою дестабілізації в умовах розриву економічних зв'язків. Документ звертав увагу на питання нерозповсюдження ядерних технологій і здійснення політики відповідно до основних правил, розроблених МАГАТЕ, що було дуже важливим, зважаючи на потребу залучення міжнародної фінансової допомоги для подолання економічної кризи [43].

Економічна криза 1992 – 1993 рр. стала не лише часом гіперінфляційного шоку і тотального зубожіння населення. У міжнародних відносинах, присвячених питанням енергетики в колишньому СРСР, цей період пройшов також під знаком формування так званого «газового питання», яке стане визначальним у міжнародних відносинах на пострадянському просторі, особливо між Росією та іншими державами-транзитерами, протягом наступних двадцяти років. Так, на поч. 1993 р. вперше за несплату боргу в 138 млрд руб. було перекрито на добу постачання газу Україні. Через рік борг вже становив 1 трлн рублів, що призвело до чергового відключення постачання в Україну з боку старого-нового монополіста Росії в сфері видобутку і транспортування природного газу –

Газпрому. Хоч постачання було відновлено, але вирішення ключових проблемних питань, що стосувалися транзиту і відбору енергоносіїв, не відбулося. Тому наступний ключовий документ СНД у сфері енергетики, ухвалений 3 листопада 1995 р., був присвячений питанням, пов'язаним із природним газом, – «Угода про проведення узгодженої політики в сфері транзиту природного газу». Основними в угоді визначалися два положення. В першому йшлося: «...Природний газ, що постачається транзитом через територію однієї зі Сторін, не може бути використаний для потреб Сторони, яка здійснює його транзит». У другому: «Сторони зобов'язуються вживати необхідних заходів... для того, щоб жодна зі Сторін не опинилася під загрозою відключення від джерел газопостачання» [44]. Таким чином, цією угодою в рамках СНД було здійснено спробу врегулювати два ключових питання постачання і транзиту природного газу – питання несанкціонованого відбору і питання перекриття постачання природного газу. У квітні 1996 р. була укладена аналогічна угода, присвячена вже питанням постачання і транзиту нафти і нафтопродуктів, які хоч і не мали в собі таких протиріч, як природний газ, все ж потребували певного регулювання в межах СНД [41].

У 1997 р. увага країн – учасниць СНД була прикута до удосконалення механізмів співпраці в атомній енергетиці, наслідком чого став спільний документ «Перспективний план розвитку співробітництва держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у мирному використанні атомної енергії, підвищенні безпеки ядерних установок», який, по суті, став практичним доповненням до угоди 1992 р. Акцент у документі був зроблений на налагодження науково-технічної співпраці країн-учасниць в атомній сфері. Зверталась також значна увага на уніфікацію законодавства в цій сфері. Не остання роль надавалася питанням екологічної безпеки, пов'язаної з використанням ядерних матеріалів [17].

Фінансово-економічна криза, що вибухнула в 1997 – 1998 рр. в Південно-Східній Азії, спричинила падіння цін на енергоносії (середня ціна за барель нафти в 1998 р. становила 12 доларів, що на той момент було

найнижчим показником за 25 років), що, в свою чергу, негативно позначилося на платоспроможності Російської Федерації (РФ), лівова частка бюджетних надходжень якої забезпечувалася продажем енергоносіїв. Це стало однією з головних причин відмови уряду РФ здійснити платежі по низці зобов'язань, що означало державний дефолт. Така ситуація призвела до згорання темпів інтеграційного процесу в межах СНД наприкін. 1990-х рр., адже Росія в ньому завжди посідала ключове місце. На думку російського дослідника В. П. Воробйова, здатність Росії бути консолідуєчим ядром залежить від рівня внутрішнього економічного зростання [323, с. 33]. Енергетична складова цього процесу також до 2000 р. втратила актуальність. Не останню роль у цьому відіграло вже згадуване падіння цін на енергоносії. Своєрідним інерційним виявом активізації інтеграційного процесу середини десятиліття стало укладання в 1998 р. серії договорів, присвячених питанням енергоефективності і енергозбереження [37], налагодженню паралельної роботи енергосистем. Було також прийнято і відповідне рішення щодо його реалізації [9]. Така увага до цих питань пояснюється найвищим у світі рівнем (у 1995 р.) енерговитратності економік СНД, яка становила 2,5 тонни умовного палива на 1000 доларів США [173].

Ще напередодні кризи і дефолту дезінтеграція СНД переростає в формування альтернативної організації співробітництва на просторі колишнього СРСР. У 1997 р. чотири держави – Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова під час саміту країн ЄС у Страсбурзі підписали Комюніке про створення регіонального об'єднання ГУАМ. Пізніше в Ялтинській хартії про створення ГУУАМ (у 1999 р. до організації долучився Узбекистан) від 7 червня 2001 р. основними цілями діяльності об'єднання будуть визначені такі положення:

- сприяння соціально-економічному розвитку;
- зміцнення і розширення торговельно-економічних зв'язків;

- розвиток і ефективне використання в інтересах країн ГУУАМ транспортно-комунікаційних магістралей і відповідної інфраструктури, розташованої на їх території;
- зміцнення регіональної безпеки в усіх сферах діяльності;
- розвиток відносин в галузі науки, культури і в гуманітарній сфері;
- взаємодія в межах міжнародних організацій;
- боротьба з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю та наркобізнесом [77].

Таким чином, функції новоутворення були в певному обсязі співставні з аналогічними функціями СНД. Цікава особливість хартії полягала у відсутності конкретизації співпраці країн-учасниць саме в енергетичній сфері, хоча географія учасниць вказувала саме на унікальність останньої в плані використання для транзиту енергоносіїв з Каспійського регіону.

– Отже, потреба зберегти функціональність енергетичного сектору внаслідок фрагментації економіки СРСР зумовила включення енергетичної тематики в порядок денний новоствореного СНД. Від розпаду СРСР в 1991 р. до дефолту в Росії енергетична співпраця на пострадянському просторі відбувалась по двох напрямках. Перша лінія співпраці була покликана зберегти працездатність паливно-енергетичних комплексів кожної країни в умовах розриву господарських зв'язків. Друга лінія енергетичної взаємодії в межах СНД сформувалася на фоні питань постачання і транзиту енергоносіїв на пострадянському просторі. Слабкість економічного стану країн на даному етапі завадила повноцінному втіленню цих положень. Падіння довіри пострадянських країн до організації як інструменту вирішення міждержавних питань, особливо енергетичних, спричинило процес формування на межі ХХ і ХХІ ст. паралельних і альтернативних СНД інтеграційних об'єднань ЄврАзЕС і ГУАМ. Як наслідок, енергетична проблематика вирішується поза роботою структур СНД або в режимі двосторонніх державних відносин.

4.2. Енергетична складова в інтеграційних проектах пострадянського простору на сучасному етапі.

Аморфність СНД підштовхнула Росію до пошуку виходу з інтеграційного кута в акцентуванні на економічній інтеграції поза межами інституцій СНД. Тому на поч. 2000-х рр. низкою пострадянських країн було ініційовано паралельне діяльності СНД економічне інтеграційне зближення. Ініціатором виступила Росія, запропонувавши на основі Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану і Киргизстану (утворений в 1995 р.) утворити економічне співтовариство для ефективного втілення процесу остаточного формування Митного союзу і Єдиного економічного простору. Угодою від 10 жовтня 2000 р. така організація була заснована під назвою «Євразійське економічне співтовариство» (ЄврАзЕС).

Паралельно в 2000 р. продовжився процес кооперації в енергетичній сфері СНД укладанням угоди про транзит електроенергії, яка за своїм змістом повторювала основні принципи раніше укладених договорів по транзиту природного газу, нафти і нафтопродуктів (1995 р. і 1996 р. відповідно) [39].

Після 2000 р. і до сер. 2000-х рр. активність договірному процесу СНД в досліджуваній сфері не простежується, окрім внесення змін до договору про співпрацю в атомній сфері від 1997 р. документом, ухваленим в 2003 р. [28]. У цьому документі головною позицією було рішення про створення Комісії СНД в сфері атомної енергетики, що мала займатися координацією даної сфери на пострадянському просторі. Натомість, в межах ЄврАзЕС буде ухвалений в лютому 2003 р. досить промовистий документ, що визначав енергетичні інтеграційні акценти, – «Основи енергетичної політики держав – членів Євразійського економічного співтовариства». Основними напрямками кооперації в енергетичній сфері було обрано: 1. Забезпечення енергетичної безпеки держав ЄврАзЕС; 2. Створення спільного електроенергетичного ринку держав ЄврАзЕС; 3. Формування спільного ринку нафти і газу держав ЄврАзЕС; 4. Формування спільного ринку вугілля держав ЄврАзЕС [72].

Таким чином, ідея створення спільного електроенергетичного ринку (СЕЕР) була вперше озвучена саме в межах діяльності ЄврАзЕС, лише потім, в 2005 р. ця теза буде озвучена на рівні СНД. Узагалі роль СНД в євразійській економічній інтеграції цього періоду неодноразово простежується досить виразно, прикладом чого є угода 2004 р., коли економічний суд СНД став судом ЄврАзЕС із аналогічними функціями [33].

Наступним кроком в енергетичній сфері СНД була укладена в 2004 р. угода про створення резервів можливостей і ресурсів для злагодженого функціонування паралельної роботи електроенергетичних систем.

З сер. 2000-х рр. розпочинається новий етап енергетичної кооперації СНД. Така активізація, на нашу думку, пояснюється рядом причин: економіка Російської Федерації як системо-утворюючої складової СНД з початку 2000-х рр. отримала імпульс у зв'язку зі зростанням доходів від продажу енергоносіїв в умовах збільшення ціни на останні, що розпочалося в 2003 – 2004 рр.; Європейський Союз, як можлива альтернативна модель інтеграційного утворення регіону, активізує роботу в напрямі створення спільного енергетичного простору, що знайшло своє відображення в заснуванні в 2005 р. Європейського енергетичного співтовариства; зовнішньополітичний дрейф ряду пострадянських країн (Грузія в 2003 р. і Україна в 2004 р.) від Росії внаслідок змін урядів зумовив активізацію російської зовнішньоекономічної політики в межах СНД.

До того ж, на думку російського дослідника проблеми енергетичної інтеграції СНД Т. А. Аджиева, саме на 2005 р. енергетичний потенціал країн СНД надає достатню матеріальну базу для реальних інтеграційних процесів [318, с. 67]. Кажучи СНД, дослідник має на увазі Росію, на території якої знаходиться майже 50 % розвіданих запасів сировини; виявлені запаси нафти (включаючи газовий конденсат) і природного газу становлять 84 % усіх доведених запасів країн СНД, вугілля – 68 %. Однак Росія в 2005 р. вдалась до своєї «перестраховки», включивши ЄврАзЕС в комплекс засобів реалізації енергетичної політики на пострадянському просторі. Так, у 2005 р.

з'являється документ під назвою «Угода про спільну розробку паливно-енергетичного балансу держав – членів Євразійського економічного співтовариства» На думку сторін, «спільний паливно-енергетичний баланс... дозволяє оптимізувати шляхи забезпечення потреб внутрішнього ринку ЄврАзЕС у паливно-енергетичних ресурсах, збалансувати його попит і пропозицію за допомогою створення сприятливих умов для міждержавного постачання цих ресурсів» [36]. Таким чином, працюючи в межах СНД, учасниці ЄврАзЕС приділяли більшу увагу енергетичній сфері в новоствореній організації міжнародного співробітництва. Це підтверджує компенсуючий характер ЄврАзЕС стосовно СНД в плані здійснення енергетичної складової інтеграції на пострадянському просторі.

Першим кроком в активізації енергетичної інтеграції СНД на новому етапі була ініціатива щодо розробки концепції формування спільного електроенергетичного ринку, що знайшла своє відображення в однойменному документі від 25 листопада 2005 р. Цікавою особливістю концепції стала орієнтація документу не лише на попередньо укладені домовленості в межах СНД. Як зазначається в преамбулі, концепція ґрунтується також на основних принципах, закріплених «директивами Європейського парламенту і Європейської ради № 2003/54/ЕС і 1228/2003 і Договором до Енергетичної Хартії від 17 грудня 1994 р.». Документ був покликаний пришвидшити енергетичну кооперацію за допомогою створення спільного електроенергетичного ринку країн-учасниць. Вказане утворення мало ґрунтуватися на таких головних принципах: Єдність норм і правил функціонування технологічної інфраструктури (систем передачі електроенергії та оперативно-диспетчерського керування) держав – учасниць СНД, що забезпечує основу надійного функціонування як електроенергетичної галузі кожної з держав, так і загального ринку, й що дозволяє кожному суб'єкту ринку виконати належним чином прийняті на себе зобов'язання; Поетапна лібералізація економічної діяльності у сфері електроенергетики та впровадження ринкових відносин і конкуренції як

одного з основних інструментів формування стійкої системи задоволення попиту на електричну енергію; Невтручання суб'єктів ринку в питання внутрішнього управління електроенергетичними системами інших держав; Формування суб'єктів СЕЕР СНД на території держав – учасниць СНД; Дотримання балансу економічних інтересів виробників і споживачів електричної енергії; Забезпечення захисту інтересів суб'єктів СЕЕР СНД і споживачів; Забезпечення права вибору споживачами електроенергії своїх постачальників [30].

Принципи концепції вказують не лише на бажання оптимізувати діяльність електроенергетичних комплексів країн-підписантів відповідно до європейського досвіду, а й на фактичне об'єднання електроенергетичних потужностей країн СНД.

Газове питання між основними суб'єктами об'єднання – Україною і Росією знову дуже гостро постало на межі 2005 – 2006 рр. У 2004 р. внаслідок реалізації складної схеми Україні вдалося в повній мірі розрахуватися з газовими боргами, цьому сприяли поступки «Газпрому», які мали в майбутньому компенсуватися політичними дивідендами з боку українського уряду [148, с. 80]. Події «Помаранчевої революції» унеможливили такий сценарій, тому виникло питання доцільності постачання колишній союзній державі природного газу на пільгових умовах, адже ціна в 50 доларів за 1 тис. куб. була в декілька разів нижча за середньоєвропейську. Перекриття постачання Україні в повному обсязі показало неспроможність нормативної бази СНД вплинути на рішення учасниць, адже дії конфліктних сторін порушували положення Угоди про транзит природного газу від 1995 р.

Своєрідною реакцією на демарш Росії стала активізація Україною інтеграційного процесу в межах ГУАМу (в 2005 р. організацію залишив Узбекистан). Головним моментом процесу став Київський саміт у травні 2006 р., на якому було ухвалено ряд важливих для організації рішень. Президенти Грузії, Азербайджану, України та Молдови підписали декларацію про

створення «Організації за демократію і розвиток – ГУАМ» із розміщенням секретаріату в Києві. Члени ГУАМ домовилися про створення паливно-енергетичної ради для координації дій з питань енергетичної політики і безпеки. Під час саміту президент України заявив, що учасники ГУАМ мають намір вирішувати свої локальні завдання, якими не займається СНД «в силу глобальності Співдружності» [68].

Протистояння ключових країн – учасниць СНД в енергетичній сфері заморозило співпрацю в межах СНД не лише в енергетичному полі між Україною і Росією. Окрім України, газова криза охопила також відносини з Білоруссю. По суті, газові війни 2005 – 2006 рр. з Україною і 2006 – 2007 рр. з Білоруссю активізували, як ніколи, питання налагодження механізму енергетичної безпеки не лише на пострадянському просторі. Особливо чутливою була реакція на ці події в європейських країнах, які опосередковано були втягнуті в цей конфлікт. Це активізувало вироблення спільної енергетичної політики в рамках ЄС.

Співпраця відновилася зі зміною політичної ситуації в Україні і приходом до влади більш лояльного до пострадянського вектору інтеграції прем'єр-міністра В. Ф. Януковича. Як наслідок, 25 травня 2007 р. в Ялті було укладено угоду про формування спільного електроенергетичного ринку, в якій були віддзеркалені основні положення однойменної концепції СНД від 2005 р. [40].

З укладенням цієї угоди в межах СНД стартує процес уніфікації електроенергетичних галузей країн-учасниць, що знайшло своє відображення в серії угод і рішень, укладених впродовж 2007 – 2009 рр. Потрібно зазначити, що цей процес саме в межах СНД набув неоднозначного характеру. Головною причиною такої оцінки є, на думку російського дослідника В. П. Вороб'йова, так звана «особлива позиція окремих країн СНД», яку вони займали ще від початку існування СНД [323, с. 106]. При підписанні домовленостей, особливо на енергетичну тематику, деякі країни займали специфічну позицію, яка, по суті, нівелювала інтеграційний імпульс,

що розчинявся в переліку застережень, з якими підписувала угоди та чи інша країна. Особливо це стосується такого потужного в економічному плані учасника СНД, як Україна, котра ще в 1993 р., не прийнявши Статут СНД, загальмувала не лише власну участь в кооперації, а й загальний ефект інтеграції. Цікавою обставиною договірному процесу в межах СНД у др. пол. 2000-х рр. стало те, що, незважаючи на очікування, Україна при підписанні угод енергетичного характеру займала обережну позицію, незалежно від того, яка політична сила була при владі в Києві. Таку саму позицію займали Азербайджан, Молдова і Грузія, яка взагалі після серпневої війни вийшла зі складу СНД в 2008 р. Деякі російські дослідники причиною такої позиції називають політичний вплив на інтеграційний процес із-за меж інтеграційного об'єднання. Вони вважають, що саме зовнішній фактор в особі політично і економічно потужних акторів міжнародних відносин був визначальним у посиленні відцентрового вектору і не сприяв укріпленню інтеграційних процесів всередині співтовариства [318,с. 83]. На нашу думку, «особлива позиція деяких країн» пояснюється комплексом політико-економічних факторів. Окрім застережень, що склалися історично і навіть культурно, до них належать ряд ознак, які грають не на користь Росії як центру інтеграційного будівництва. Це пов'язано з відсутністю вдалого економічного реформування в країні протягом двадцяти років і, як наслідок, перетворенням РФ на країну – експортера сировинних товарів з низькими соціальними стандартами життя. Наявність альтернативи у вигляді успішного на той час Європейського Союзу створювала умови для позитивного ставлення до євроатлантичної інтеграції як з боку керівництва держави, так і населення країн з «особливою позицією», що підтверджується численними соціологічними опитуваннями. Окрім цього, досвід інших інтеграційних об'єднань як старого регіоналізму, так і нового показує, що в інтеграційному угрупованні необхідне членство щонайменше двох сильних в економічному сенсі країн, здатних у кризовій ситуації «прийняти удар на себе». На пострадянському просторі це має бути однозначно пара Україна – Росія,

проте аналогічність українських проблем з російськими унеможливають такий сценарій розвитку подій.

Наступні документи СНД у сфері енергетики, як зазначалося, були покликані розробити функціональні основи Спільного електроенергетичного ринку. Першим з цієї серії став ухвалений в листопаді 2007 р. «Протокол про внесення змін і доповнень до Угоди про координацію міждержавних відносин в галузі електроенергетики», укладеної в 1992 р. У протоколі розглядаються можливі механізми електроенергетичної кооперації країн – учасниць СНД, створення умов роботи спільного ринку в цій сфері [22]. Разом із протоколом було укладено угоду про гармонізацію митних процедур при переміщенні електричної енергії через митні кордони з відповідними положеннями [34].

Значне підвищення цін на енергоносії в 2008 р. та потреба продовження кооперації в даній сфері в межах СНД зумовили появу в наприкінці 2008 р. рішення про визначення співпраці в галузі енергетики ключовою сферою взаємодії держав – учасниць СНД в 2009 р. [32]. Таке «визначальне» рішення було затьмарене «третьою газовою війною» на пострадянському просторі між Росією і Україною на межі 2008 – 2009 рр. На чергову вимогу Газпрому переглянути закупівельну ціну на природний газ Україна відповіла відмовою, що спричинило перекриття постачання не лише до нашої держави, а й «холодно» вдарило по європейських споживачах. Ці події пришвидшили ухвалення Третього енергопакету ЄС, що був покликаний частково обмежити вплив Газпрому на європейських ринках. Неоднозначне вирішення конфлікту між Росією і Україною в січні 2009 р. не лише поставило багато питань внутрішнього значення, а й вкотре засвідчило передусім політичний характер енергетичного фактора – енергетика стала методом реалізації зовнішньополітичних цілей Росії. Ця теза також пояснюється тією обставиною, що головною проблематикою енергетичної кооперації в 2009 р. в межах СНД стало питання продовження реалізації ідеї СЕЕРу. Газова ж проблематика була табуована, хоча логічність першочерговості даної сфери в енергетичних відносинах СНД випливає з назв перших шпальт газет того

часу. Це, в свою чергу, ще раз підтвердило аморфний характер СНД і відсутність зв'язку його роботи з реальним станом речей. Але активність на папері все ж була. Так, в листопаді 2009 р. було ухвалено два документи – «Угоду про співробітництво держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі експлуатації міждержавних ліній електропередачі національних електроенергетичних систем» і «Рішення про Концепцію співпраці держав – учасниць СНД у сфері енергетики». Якщо перший документ вписувався в концепцію формування СЕЕР [38], то інший був присвячений загальноенергетичній тематиці і визначав основні принципи співпраці в таких підрозділах: в паливно-енергетичному комплексі; в електроенергетиці; в галузях нафтової і газової промисловості [29].

Особливістю даного рішення було те, що уряд України фактично саботував його, ухваливши документ із застереженнями до позицій, що мали фундаментальний характер для втілення концепції.

У 2010 р. в Україні повертається до влади лояльно налаштований до Москви президент В. Ф. Янукович. Його оточення, так само, як і його програма, свідчили про бажання знизити градус напруженості між двома країнами, що неодноразово підвищувався впродовж останніх п'яти років. Найвищим проявом цього курсу є так звані «Харківські Угоди», укладені в квітні 2010 р. Якщо не вдаватися до деталізації, ці угоди мали певний ефект «розморожування» відносин між двома країнами, що знайшло своє відображення також в активізації енергетичного питання в межах СНД. Так, уже в травні цього ж року було ухвалене Рішення про План першочергових заходів щодо реалізації Концепції співпраці держав – учасниць СНД у сфері енергетики і того ж дня – Протокол про етапи формування загального електроенергетичного ринку держав – учасниць СНД [31, 21]. Обидва документи вкотре показали, що реальні міжнародні проблеми енергетичного характеру вирішуються на просторах колишнього СНД в двосторонньому порядку і мають суто політичне підґрунтя. У свою чергу договірна база СНД

у справі енергетики вже стала простим віддзеркаленням як характеру, так і інтенсивності цих, знову ж таки двосторонніх відносин.

– Енергетична співпраця пострадянських країн в межах інтеграційного процесу СНД відбувається під час різних етапів. Останні відрізняються певними особливостями. Так, під час першого етапу, від розпаду СРСР в 1991 р. до дефолту в Росії, енергетична співпраця на пострадянському просторі проходила по двох напрямках. Перша лінія співпраці була покликана зберегти працездатність паливно-енергетичних комплексів кожної країни в умовах розриву господарських зв'язків. Особлива увага в цьому безпосередньо належала ядерній енергетиці, яка була найбільш чутливим сегментом ПЕК СРСР, надто після Чорнобильської техногенної катастрофи. У рамках першого напрямку було створено координуючий комітет СНД в справах енергетики – Енергетичну раду. Друга лінія енергетичної взаємодії в межах СНД сформувалася на фоні питань постачання і транзиту енергоносіїв на пострадянському просторі. Конфлікти в цій сфері в 1993 р. і 1994 р. зумовили укладання низки угод щодо транзиту і постачання природного газу, нафти і нафтопродуктів. Слабкість економічного стану країн на даному етапі завадила повноцінному втіленню цих положень, особливо цьому сприяв держдефолт у Росії в 1998 р. Крах економіки Росії зумовив зменшення інтеграційної активності СНД. У сфері енергетики це виявилось в тому, що до сер. 2000-х рр., окрім певних кроків у сфері електроенергетики на рівні СНД, не було узгоджено жодного ключового питання, й навіть тих, що стосувалися постачання і транзиту енергоносіїв. Однією з причин такої нівеляції ролі СНД стало падіння довіри пострадянських країн до організації як інструменту вирішення міждержавних питань, особливо енергетичних. Тому останні повністю перетікають у площину двосторонніх відносин і процес формування паралельних і альтернативних СНД інтеграційних об'єднань ЄврАзЕС і ГУАМ. Третій етап активності міждержавної енергетичної співпраці в межах СНД розпочинається з сер. 2000-х рр. Початок зумовлений як посиленням в економічному плані Росії, так і

небезпекою з боку євроструктур котрі могли перехопити ініціативу в залученні енергетичної складової в інтеграційному процесі на пострадянському просторі. Наріжним каменем у сфері енергетичної кооперації в рамках СНД стало питання формування Спільного електроенергетичного ринку (СЕЕР), що був покликаний стати першою ланкою більш масштабного проекту формування спільного енергетичного простору. Але така масштабна ціль мала апріорі залишитися на папері, тому що енергетичний інтеграційний процес у др. пол. 2000-х рр. на пострадянському просторі прописувався на фоні реалій газових війн між країнами-учасницями і прийняття деякими з них під час укладення угод в рамках СНД «особливих позицій», що, в свою чергу, зводило нанівець інтеграційний імпульс в особливо чутливій енергетичній сфері. Невдачі в інтеграційному будівництві СНД та в інших паралельних і альтернативних проектах на пострадянському просторі можна пояснити досвідом інтеграційного будівництва в інших регіонах. На думку російського спеціаліста в сфері економічної інтеграції професора Ю. Годіна, реальна інтеграція тієї або іншої групи країн стає можливою лише тоді, коли ці країни досягають необхідного рівня інтеграційної зрілості. В економіці це, передусім, достатньо високий рівень розвитку обробної промисловості [142]. Для досягнення такого рівня пострадянським країнам доведеться пройти досить довгий шлях внутрішнього реформування, щоб отримати «інтеграційну зрілість», особливо в енергетичній сфері.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження в повній мірі доводить актуальність поставленої проблеми з огляду на зростання важливості в сучасному світі як енергетичної сфери, так і процесів регіональної інтеграції та наочно засвідчує взаємозалежність між цими ключовими тенденціями світового розвитку. Проблема визначення ролі і значення енергетичної проблеми в процесах регіональної інтеграції є багатоаспектною з огляду як на еволюції змісту і сутності енергетичного фактору, так і на достатню своєрідність існуючих у світі регіональних об'єднань, що є різними за передумовами регіональної кооперації, рівнем інтегрованості та своєю структурною розвиненістю. Проблема ускладнюється відсутністю у вітчизняній науці усталеної наукової традиції вивчення процесів регіональної інтеграції у компаративному вимірі.

– Аналіз історіографії проблем інтеграції та енергетичної сфери в міжнародних відносинах засвідчує наукову актуальність та прикладну значущість цих напрямків досліджень. Підсумовуючи можна визначити домінуючі в українській, російській та західній історіографії актуальні питання досліджень. Так, для української історіографії є притаманним інтерес переважно до політико-економічних процесів європейської інтеграції, зокрема процесу розширення ЄС, та геополітичного значення європейського об'єднання на євро-азійському просторі.

Проблема енергетичного чинника в міжнародних процесах має велику актуальність для російської історіографії в контексті підвищення політичного впливу Росії, базованого на енергоресурсному потенціалі країни.

Увага іноземної історіографії в більшій мірі прикута до теоретичних аспектів інтеграційних процесів у світі. Одночасно дослідження іноземних та російських фахівців доводять актуальність та перспективність

компаративного методу у вивченні інтеграційних процесів в різних регіонах світу.

Низка досліджень українських і російських дослідників, присвячених аналізу енергетичної політики окремих регіональних об'єднань (ЄС, МЕРКОСУР, СНД), не дають відповіді на питання взаємозалежності і співвідношення енергетичного чинника з процесами регіональної інтеграції. Натомість достатньо широка репрезентативна джерельна база, що складається із офіційних документів регіональних об'єднань, створює умови для комплексного дослідження, метою якого є визначення місця та значення енергетичного чинника в процесах регіональної інтеграції.

– Вищезазначені висновки зумовило потребу у формуванні адекватної методологічної бази дослідження. В її основу було покладено доробок західних теорій регіональної інтеграції. Вивчення сучасних підходів теорії міжнародних відносин засвідчило ефективність компліментарного принципу, тобто комплексного використання підходів різних теоретичних шкіл, у дослідженні міжнародних процесів, зокрема процесів регіональної інтеграції. Аналіз теорій федералізму, неофункціоналізму, інтергouvernementалізму, інституціоналізму та комунікативної теорії, в рамках яких відбувалось і відбувається осмисленню інтеграційних процесів, дозволяє твердити, що дослідження значення будь-яких чинників інтеграції, в тому числі і енергетичного, потребує врахування щонайменше трьох вимірів оцінювання: оцінки на стадії виникнення (або причинний вимір), на стадії розвитку (змістовний), та значення в контексті інституційних перспектив інтеграційного утворення (або цільовий вимір). Саме в рамках цих вимірів доцільно характеризувати ці чинники з точки зору віднесення їх до ключових чи другорядних, конструктивних чи деструктивних в процесі формування та розвитку інтеграційних об'єднань.

Крім того, місце та значення енергетичного чинника в процесах регіональної інтеграції можна розглядати, на наш погляд, наступним чином. Маючи первинну економічну природу енергетика є потенційно бажаною

сферою функціональної регіональної кооперації, отже енергетичний чинник може справляти стимулюючий вплив на утворення інтеграційного об'єднання.

У своєму ж безпековому вимірі енергетичний чинник є мінливим і суперечливим у своїх функціях щодо процесу регіональної інтеграції. Він може стати ключовим в процесі формування інтеграційного об'єднання або виступати як значний цементуючий елемент інтеграційних об'єднань, що вже знаходяться на значному рівні свого розвитку і прагнуть до більш тісної співпраці в політичній сфері. Енергетична безпека може виступати як спільна стратегічна мета країн регіону, досягнення якої можливе лише на шляху регіональної інтеграції. Одночасно, енергетичний чинник може потенційно виступати як засіб зовнішньополітичного тиску в процесі створення регіонального об'єднання.

З іншого боку, зростаюче безпекове наповнення енергетичного чинника, може вилучати його з кола кооперативних питань, які не створюють загрозу державному суверенітету. Отже гальмувати процес передачі державних повноважень наднаціональним органам інтеграційних об'єднань. До того ж, небажання інтегруватися однієї з країн регіону, що має на противагу до сусідів значні енергетичні ресурси, може також гальмувати створення цілісного і самодостатнього інтеграційного об'єднання.

– Дослідження процесів інтеграції в різних регіонах та діяльність досліджуваних регіональних об'єднань засвідчує пряму взаємозалежність між ступенем впливу енергетичного чинника в міжнародних відносинах та станом світової енергетичної кон'юнктури. Вказана кон'юнктура має хвилеподібну природу, зумовлену як економічними, так і геополітичними змінами у світі, і чітку тенденцію до еволюції змісту та сутності енергетичного чинника. Еволюція змісту полягала у зміні структури паливно-енергетичного балансу світових господарств - зростанні значення таких енергоресурсів як спочатку нафта (від поч. 1960-х рр.), згодом природний газ (від поч. 2000-х рр.), що поступово знизили значення вугільної

галузі в енергетичній сфері. Ця еволюція відбувалась на тлі процесу відчуження промислово розвинутих країн від джерел енергоресурсів у 1950-1960-х рр.. Саме в контексті цього процесу вперше постало і вкорінилося поняття енергетичної кризи у міжнародних відносинах (1956 р., 1967 р., 1973-1974 рр., 1979-80 рр.) . В цих умовах відбувається актуалізація нових відносин в міждержавному житті по лінії держави-імпортери і держави-експортери та зародження нових форм вирішення енергетичних проблем на міжнародному рівні, в тому числі, і спроби їх вирішення в рамках регіональної співпраці.

Ці процеси, в свою чергу, зумовили еволюцію сутності енергетичного чинника в міжнародних відносинах, що поступово позбавлявся суто економічного значення і набував рис новітнього фактору політичного впливу на міжнародній арені. Свідченням виходу енергетичного фактору на якісно новий рівень стала злагоджена діяльність держав-членів ОПЕК в умовах чергового загострення міжнародної ситуації на Близькому Сході на початку 1970-х років.

Впродовж наступних сорока років енергетика набула характеру одного із ключових постійнодіючих факторів міжнародних відносин. Використання методів енергетичного дипломатичного тиску країнами-експортерами піднесло значення енергетики до рівня проблем національної безпеки, що мало подвійний ефект: і утруднюючи, і стимулюючи міждержавну співпрацю в даній галузі.

Ще одним суттєвим результатом зростання проблеми доступу до енергоресурсів стало виведення на рівень міждержавної співпраці програм впровадження енергозберігаючих технологій на рубежі 1980-1990-х рр..

– Оцінюючи значення енергетичного фактора з точки зору специфічності впливу на виникнення та стан регіональних об'єднань, можна твердити, що він мав стимулююче значення в процесі формування трьох із чотирьох досліджуваних регіональних об'єднань. Актуалізація енергетичних проблеми стала вирішальним мотивом для укладання перших інтеграційних

угод сучасного ЄС, НАФТА та МЕРКОСУР. Для ЄС - це спільні енергетичні проблеми Франції та Німеччини у повоєнний період. Для НАФТА – це спроба США вирішити проблеми власної енергозалежності від інших регіонів світу. Для МЕРКОСУР стимулом стало прагнення до модернізації енергосистем регіону.

Сформований за традиціями військово-політичних блоків 1950 –1960-х рр., АСЕАН на першому етапі існування не мав характеру притаманного регіональним інтеграційним об'єднанням. Проте одним із ключових чинників укладання угоди про економічну співпрацю 1976 р. став досвід співпраці у рамках створеної за наслідками світової енергетичної кризи Ради АСЕАН з питань нафти (ASCOPE) у 1975 р. Специфікою впливу енергетичного чинника в даному випадку стало те, що спільність інтересів країн зумовлювалась не проблемами у енергозабезпеченості даного регіону, а, навпаки, потребою регулювання поставок нафтових ресурсів з ПСА (спільних дій по усунення зовнішніх впливів, перерозподілу ресурсів в умовах дефіциту та профіциту).

Отже, саме переваги економічних аспектів кооперації в енергетичній сфері стали важливим поштовхом до реалізації регіональних інтеграційних проектів.

В контексті укріплення інтеграційної співпраці, та особливо в процесі поглиблення регіональної інтеграції - формуванні нових структур наднаціонального управління, енергетичний чинник проявив свою подвійну сутність і здійснював як стимулюючий, так і деструктивний вплив на ці процеси.

Так зокрема, увійшовши як складова частина до угоди КУСФТА, енергетична проблематика була повністю знята з порядку денного трьохсторонніх переговорів щодо укладання наступного договору – НАФТА. Причиною стала специфічна позиція в першу чергу Мексики, а зрештою і Канади, у питанні доступу американського капіталу до нафтових родовищ цих країн. В результаті занепокоєності партнерів США щодо можливості

втратити економічний суверенітет і як наслідок політичну самостійність, енергетична галузь була виведена з-під дії угоди про вільну торгівлю. Таке рішення від початку обмежувало інтеграційний потенціал об'єднання. Отже в межах НАФТА енергетичний чинник проявив себе як гальмівний по відношенню до розвитку північноамериканської інтеграційної структури.

Період 1960-тих - перш. пол. 1990-тих рр. в діяльності європейського інтеграційного об'єднання також засвідчив подвійний вплив енергетичного чинника. З одного боку, в цей період енергетика залишалася усталеною сферою кооперації. Проте саме енергетичні проблеми 1970-х рр. та неготовність ЄЕС до їх розв'язання поставили під сумнів доцільність євроінтеграції як такої. Саме за цих умов виявилася різниця підходів країн-учасниць до цілей та методів співтовариства. У наступний період при вирішенні енергетичних проблем країни ЄЕС орієнтувались переважно на інші міжнародні виміри енергетичної співпраці (МЕА, G 7, Енергетична Хартія).

Лише чергове загострення енергетичних проблем середини 1990-х і особливо 2000-х рр. створили передумови для подолання національного егоїзму європейських країн в галузі енергозабезпечення, що нарешті стала сферою реальної, а не декларативної співпраці, сприятливо позначившись на загальному рівні інтегрованості Європейського Союзу. Тут слід зауважити, що в цей же період поступово втрачає своє значення енергоресурсний потенціал Північного моря, що вплинуло на вирівнювання умов енергозабезпечення країн-учасниць. Як не парадоксально, але це мало позитивний ефект для поглиблення енергетичної співпраці в межах ЄС.

Потужним імпульсом для формування більш узгодженої політики в сфері енергетики став процес якісної трансформації євроспільнот і створення ЄС. Проте вочевидь, що причиною досягнення нею рівня спільної енергетичної політики стало загострення енергетичних проблем регіону сер. 2000-х рр.

В АСЕАН енергетика з середини 1970-х рр. зберігала значення одного із центральних напрямків регіональної співпраці, проте саме ця сфера стала й

полем загострення суперечностей всередині Асоціації з сер. 1990-х рр. Претензії таких країн як В'єтнам, Бруней, Індонезія, Філіппіни на потенційно багатий нафтою район островів Спартлі створюють постійну напруженість між членами інтеграційного об'єднання і сьогодні.

Одночасно АСЕАН являє яскравий приклад подолання чинника нерівності у забезпеченості енергетичними ресурсами у контексті функціонування інтеграційного об'єднання. Великий енергетичний потенціал Індонезії, члену ОПЕК (до 2009 року), не став інструментом її політичного тиску та підґрунтям до підпорядкованого, нерівноправного становища інших країн-членів. Натомість енергетична співпраця стала одним із засобів реалізації спільної політичної мети країн регіону до незалежності від тиску розвинених держав.

В рамках АСЕАН вироблено успішну процедуру пріоритетного забезпечення енергоресурсами членів регіонального об'єднання в кризових ситуаціях. Фінансово-економічна криза 1997-1998 рр. стала стимулом для країн ПСА для розширення економічної співпраці, в тому числі і в енергетичній сфері. Проте така успішність у вирішенні енергетичних проблем регіону не супроводжується на сьогоднішній день процесом поглиблення процесу інтеграції.

В регіональному об'єднанні Латинської Америки енергетична проблематика стала однією із вирішальних в питанні розширення інтеграційної структури. Так зокрема, низка енергетичних криз внутрішнього характеру поч. 2000-х рр. зумовила прийом Венесуели до складу МЕРКОСУР. Її участь в об'єднанні розглядалась як ключовий чинник реалізації ідеї утворення регіонального «енергетичного кола». Проте процеси націоналізації енергетичної галузі у Венесуелі мали деструктивний вплив на інтеграційну монолітність МЕРКОСУР. Острах, що політика у енергетичній галузі Венесуели стане прикладом для інших членів об'єднання ледве не зашкодив її прийому до МЕРКОСУР.

Одночасно тісна енергетична кооперація стала підґрунтям до курсу на поглиблення інтеграції – створення поки що консультативних, але наднаціональних за природою органів управління – Парламенту МЕРКОСУР (2006 р.).

Отже, можна констатувати, що для двох з досліджуваних об'єднань – ЄС та МЕРКОСУР, характерним є переважання стимулюючого впливу енергетичного чинника, для АСЕАН цей вплив має медіативний характер. І лише для НАФТИ енергетичний чинник мав відверто негативний вплив, що перш за все зумовлено надмірною геополітичною і економічною нерівноцінністю партнерів.

Одним із важливих аспектів оцінки впливу енергетичного фактора в процесах регіональної інтеграції є питання значення переважаючих форм власності енергогенеруючих комплексів та інфраструктурних об'єктів, країн, що об'єднуються. Аналіз досліджуваних об'єднань засвідчив досить суперечливий вплив як державного регулювання, так і домінування приватного бізнесу в сфері енергетики для формування та діяльності інтеграційних утворень.

Так, в рамках діяльності АСЕАН, регіону з переважаючою державною монополією в енергетичній сфері, контролюючі функції держави мали позитивне значення у енергетичній кооперації. Наявність часткової державної монополії в енергетиці у Франції та Німеччині також можна вважати сприяючою обставиною у формуванні як ЄОВС, так і Євратому. Натомість, повна державна монополія Мексики в нафтовидобувній галузі стала на заваді домовленостям з енергетичних питань в рамках НАФТА. Повний контроль держави над приватною компанією «Газпром» унеможливив формування співпраці між нею та іншими енергетичними компаніями пострадянського простору виключно на основі бізнес інтересів. Що і стало, на нашу думку, однією з передумов неможливості формування енергетичної кооперації в пострадянському регіоні.

Діяльність та фінансові ресурси приватного бізнесу (зокрема бразильського) стали однією із ключових передумов енергетичної співпраці в Латинській Америці. Одночасно невідповідність інтересів енергетичних ТНК із завданнями, які постають перед регіональними об'єднаннями, особливо в кризові періоди, неодноразово негативно відбивались на інтеграційному процесі (ЄЕС сер. 1970-х рр. та ЄС у 2000-х рр.).

– В рамках діяльності інтеграційних об'єднань (окрім НАФТА) було напрацьовано різні підходи до вирішення енергетичних проблем та реалізації енергетичної кооперації. Варіативність підходів, в першу чергу, зумовлюється ступенем зрілості регіонального утворення. Найбільшого розвитку інституційне і документальне забезпечення енергетичної співпраці має місце в ЄС та АСЕАН, що зумовлено як тривалістю їх існування, так і важливістю співпраці саме в цій сфері для обох утворень.

Так в ЄС інституції, які формують енергетичну політику, мають найвищий рівень повноважень. Маастріхтська угода про ЄС (1992 р.) започаткувала роботу Європейської Комісії по розробці єдиної нормативної бази для єдиного європейського економічного простору, в тому числі і для формування єдиного енергетичного простору, що передбачало лібералізацію енергетичного ринку. Результатом цієї роботи стало прийняття, так званого, першого та другого «енергопакетів» 1996-98 та 2003 років.

З початку 2000-х рр. проблеми енергетичної сфери поступово виносяться на рівень спільної зовнішньої політики ЄС і закріплюються як одне з ключових зовнішньополітичних завдань. У 2005 році ЄС став ініціатором та засновником Європейського енергетичного співтовариства. Ця ініціатива ґрунтувалась на ідеях Енергетичної Хартії (1991, 1994 рр.) та враховувала як її позитивний, так і негативний досвід. Одним із головних завдань структур Співтовариства (Міністерська рада, Постійна група високого рівня, Правління з регулювання і Секретаріат та консультативні форуми – з газу та електроенергії) є імплементація енергетичного законодавства ЄС в законодавчу базу країн-партнерів. Певні зміни

нормативної бази, прийняті у третьому «енергопакеті» 2009 року, які були спрямовані проти «нечесної конкуренції» третіх країн на європейському ринку, стали одним із засобів формування енергетичної безпеки ЄС.

Крім всебічно розробленої нормативної бази функціонування енергетичних галузей Євросоюзу, основними документами, що визначають цілі та завдання ЄС у енергетиці є цілий комплекс відповідних стратегічних програм розвитку: Зелена книга 1994 р. Біла книга 1995 р., «Енергія для майбутнього:Відновлювані джерела енергії» 1997 р. Ці документи мали певною мірою декларативний характер, який передбачав їх конкретизацію на рівні вироблення Єврокомісією низки директив практичного характеру.

Важливою складовою частиною цих програм є проблема європейської енергобезпеки, в контексті якої постало питання диверсифікації джерел постачання. Впродовж 1990-х рр.. під диверсифікацією перш за все розумілось впровадження технологій альтернативного енергозабезпечення, а вже в 2000-х рр. диверсифікація передбачала пошук нових джерел постачання традиційних ресурсів. Найбільш показовим прикладом спроби практичної реалізації цього напрямку став проект Набукко.

Структурна організація співпраці у енергетичній сфері АСЕАН є досить розвиненою, незважаючи на відсутність тенденцій до розбудови наднаціональних органів управління. Постійнодіючими енергетичними інституціями є Рада АСЕАН з питань нафти (ASCOPE) (з 1975 р.), Центр питань природного газу АСЕАН (AGCC), що діє як підкомітет ASCOPE (з 2004 р.), та Центр енергетики АСЕАН (ACE) (з 1998 р.), робота якого присвячена переважно проблемам альтернативного енергозабезпечення. Крім того проблеми енергетики вирішуються в рамках роботи щорічних форумів, різного рівня представництва: від профільних міністерських (АМЕМ – Наради міністрів енергетики АСЕАН) до бізнес-форумів (АЕВФ – Енергетичний бізнес-форум АСЕАН).

Основним напрямком діяльності цих структур, що на відміну від європейських на мають контролюючих функцій, є розробка відповідних

пропозицій та проектів угод щодо співпраці у енергетичній сфері. Відповідні угоди 1977 та 1985 рр., що впроваджували механізми перерозподілу енергетичних ресурсів між країнами-членами АСЕАН, продовжують діяти і на сьогоднішній день. Важливим напрямком діяльності АСЕАН в енергетичній сфері є реалізація спільних інфраструктурних проектів – будівництво регіональних ліній електропередач, газогону.

На відміну від ЄС та АСЕАН, інтеграційні об'єднання нового типу (МЕРКОСУР, НАФТА) не мають розгалуженої структури прийняття рішень в енергетичній сфері. В НАФТА проблема формування основ енергетичної співпраці була піднята лише один раз в 2001 році. Результатом стало створення Робочої групи в справах енергетики, яка станом на 2011 рік не продемонструвала дієздатність.

Для МЕРКОСУР енергетична співпраця відбувається в рамках роботи періодичних форумів країн об'єднання, що приймають відповідні рішення та засадничі документи щодо енергетичної співпраці. Ключовими з них є Меморандуми порозуміння в електроенергетичній сфері (1998) і газовій (1999) сферах, Угода про регіональну енергетичну взаємодоповнюваність (2005), Угода про створення регіональної нафтової компанії Petrosur (2005). Станом на 2011 рік заплановано укладення регіональної Енергетичної Хартії (аналогічної європейській), та відповідне поглиблення інтеграції у регіоні.

– Енергетична політика, як явище, присутня в усіх досліджуваних об'єднаннях, окрім НАФТА. Її характер відображає стан і перспективи енергетичного розвитку того чи іншого регіону. Так, вагомою перевагою у вирішенні енергетичних проблем в рамках МЕРКОСУР є практична співпраця між країнами-членами у реалізації дво- та багатосторонніх енергетичних та інфраструктурних проектів (побудова електростанцій, трансконтинентального газопроводу тощо). Такі проекти реалізуються під егідою МЕРКОСУР, але на основі міждержавних угод.

Така практична орієнтованість енергетичної кооперації інтеграційного об'єднання зумовлюється досить низьким рівнем розвитку енергетики та

енергетичної інфраструктури регіону, що вочевидь засвідчує подібність енергетичної політики МЕРКОСУР та АСЕАН. Така подібність зумовлена також й швидкими темпами економічного розвитку регіонів на межі ХХ-ХХІ ст., що і викликає особливу увагу до енергетичних галузей. Саме конкретність досягнутих результатів дозволяє оцінювати енергетичну співпрацю в рамках цих об'єднань як успішну та перспективну.

Натомість ефективність ЄС частіше за все оцінюється у відповідності до кропіткої роботи, проведеної євроструктурами щодо пошуку вдалої юридичної формули співпраці. Щоправда, так само орієнтовані переважно на юридичний аспект оформлення регіональної співпраці інтеграційні проекти пострадянського простору на сьогоднішній день не досягли відчутних результатів.

– Питання впливу енергетичного чинника на пострадянському просторі має свою історично зумовлену специфіку. Одна із найбільш актуальних для країн пострадянського простору проблема енергозабезпечення (в силу високої енергозатратності національних галузей промисловості) та енергопостачання (в силу спільної газо- і нафтотранспортних систем) не набула характеру першочергових напрямків роботи СНД. Причини цього полягають як в загальних європейських та світових енергетичних процесах 1990-х рр., так і в неспроможності адекватної оцінки керівниками пострадянських країн перспектив розвитку енергетичної сфери та її значення для укріплення Співдружності. Угоди, підписані в межах діяльності СНД, засвідчують, що перевага віддавалась врегулюванню найменш конфліктної сфери енергетики – атомній енергетиці. Врегулювання проблеми функціонування енерготранспортних систем відбувалось скоріше в контексті процесу остаточного роз'єднання господарчих комплексів СРСР, ніж в контексті формування нового інтеграційного утворення. Можна твердити, що СНД втратило шанс для використання економічного стимулюючого потенціалу енергетичного чинника в процесі реалізації інтеграційних намірів.

Вже з кінця 1990-х рр. енергетичний чинник на пострадянському просторі набирає яскраво вираженого політичного наповнення. Домінування політичного виміру у підході до вирішення енергетичних проблем регіону засвідчується, з одного боку, відсутністю реального наповнення діяльності СНД у енергетичній сфері. А з іншого, відобразилось у створенні альтернативних інтеграційних проектів спочатку ГУУАМ, а згодом ЄврАзЕС, в яких проблема енергобезпеки постала як ключова політична мотивація. У першому випадку, як спроба забезпечити незалежність від російського впливу методами енергетичної дипломатії. А у другому, - як реалізація цих самих методів енергетичної дипломатії для досягнення геополітичних завдань Росії.

На наш погляд, важливого значення для переважаючого деструктивного впливу енергетичного чинника на інтеграційні процеси пострадянського простору має і той факт, що в регіоні є відсутніми два, або більше суб'єктів інтеграції з паритетним, або взаємодоповнюючим геополітичним та економічним потенціалами. Ця паритетність має вочевидь стосуватись і енергетичного потенціалу.

Відсутність реальних успіхів на сьогоднішній день альтернативного інтеграційного проекту ГУАМ зумовлена крім відсутності політичної волі та протидії з боку РФ ще і слабкістю енергетичного потенціалу країн-учасниць.

Одним із важливих і перспективних наслідків включення енергетичних проблем в коло першочергових завдань регіональних утворень стало більш ефективне розв'язання проблем розвитку енергозберігаючих технологій та альтернативного енергопостачання. Саме формат інтеграційної структури дає можливість як швидкого обміну національним досвідом, так і консолідації фінансових, науково-технічних та організаційних потенціалів країн-учасниць об'єднань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні джерела (електронні архіви)

- 1.1. Директива «Про єдині правила для внутрішнього ринку природного газу» 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/x6ou011> жовтня 2010
- 1.2. Директива «Стосовно спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії» 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/jV9W120> жовтня 2011
- 1.3. Директива «Стосовно спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії» 1996[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Ly9Rg11> жовтня 2011
- 1.4. Директива «Стосовно спільних правил для внутрішнього ринку природного газу» 2003[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Z242F20> жовтня 2011
- 1.5. Директива «Щодо заходів із забезпечення постачання природного газу» 2004[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/bxIgj20> жовтня 2010
- 1.6. Директива 2009/72/ЄК Європейського Парламенту та Ради від 13 липня 2009 р. щодо спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії, що скасовує Директиву 2003/54/ЄК[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/CcuA2> 15 листопада 2009
- 1.7. Директива 2009/73/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 липня 2009 р. щодо спільних правил для внутрішнього ринку природного газу, що скасовує Директиву 2003/55/ЄК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/SCBGU> 15 листопада 2009
- 1.8. Договір до енергетичної хартії[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/stlf44> жовтня 2010

1.9. Договор об обеспечении параллельной работы электроэнергетических систем государств-участников сообщества независимых государств 1998[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/mGTMr23> липня 2011

1.10. Документ про заснування «Виконавчої агенції для реалізації Розумної енергії Європи» 2004[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/JXcx020> жовтня 2010

1.11. Директива ЄС із енергозбереження 2001 року[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/L79uw11> жовтня 2010

1.12. Енергія для майбутнього:Відновлювані джерела енергії 1997[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/SMWF2> 11 жовтня 2010

1.13. Загальні рекомендації щодо енергетичної ефективності в області МЕРКОСУР (Directrices Generales De Eficiencia Energética En El Ámbito Del Mercosur) 2009[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/LjBfg> 4 жовтня 2010

1.14. Меморандум із створення спеціальної робочої групи з біопалива (Memorandum de entendimiento para establecer un grupo de trabajo especial sobre biocombustibles) 2006[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/BEAop> 4 жовтня 2010

1.15. Меморандум про взаєморозуміння з торгівлі та інтеграції в сфері електроенергії в МЕРКОСУР (Memorandum de entendimiento relativo a los intercambios eléctricos e integración eléctrica en el MERCOSUR) 1998 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/E5VSA> 4 жовтня 2010

1.16. Меморандум про взаєморозуміння з торгівлі та інтеграції в газовій сфері та газовій промисловості в МЕРКОСУР. (Memorándum de entendimiento relativo a los intercambios gasíferos e integración gasífera entre los estados partes del MERCOSUR) 1999[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/ygcDh> 4 жовтня 2010 р.

1.17. Перспективний план розвитку співробітництва держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав в мирному використанні атомної енергії, підвищенні безпеки ядерних установок» 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/HIIWY23> липня 2011

1.18. Південноамериканське енергетичне коло (Anillo energético sudamericano) 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Li42L> 4 жовтня 2009

1.19. Пропозиції Єврокомісії: "Кліматична ініціатива: енергія для мінливого світу" 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/A1smP> 23 жовтня 2010

1.20. Протокол ДЕС про приєднання України 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/ur06I> 23 жовтня 2010

1.21. Протокол об етапах формування общего електроенергетического рынка государств-участников СНГ 21 мая 2010 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://goo.gl/Xn2gz23> липня 2011

1.22. Протокол про внесення змін і доповнень до Угоди СНД про координацію міждержавних відносин в галузі електроенергетики укладеної в 1992 році. Листопад 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/orF8823> липня 2011

1.23. Регламент ЄК № 713/2009 Європейського Парламенту та Ради від 13 липня 2009 р., що засновує Агентство з питань співробітництва регуляторів у сфері енергетики (Agency for the Cooperation of Energy Regulators) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/TXVcJ> 15 листопада 2009

1.24. Регламент ЄК № 714/2009 Європейського Парламенту та Ради від 13 липня 2009 р. про умови доступу до мереж транскордонних обмінів електроенергією, що скасовує Регламент ЄС № 1228/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/IafSq> 15 листопада 2009

1.25. Регламент ЄК № 715/2009 Європейського Парламенту та Ради від 13 липня 2009 р. про умови доступу до мереж транспортування природного газу, що скасовує Регламент ЄС № 1775/2005[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/LC7fL> 15 листопада 2009

1.26. Рекомендації щодо поновлювальних джерел енергії в області МЕРКОСУР (Directrices de fuentes renovables de energía en el ámbito Del MERCOSUR) 2009[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/X0USj> 4 жовтня 2009

1.27. Решение о реализации договора об обеспечении параллельной работы электроэнергетических систем государств-участников содружества независимых государств [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/fccmm23> липня 2011

1.28. Решение о внесении изменений в Решение Совета глав правительств СНГ от 17 января 1997 года о Перспективном плане развития сотрудничества государств – участников Содружества Независимых Государств в мирном использовании атомной энергии, повышении безопасности ядерных установок 2003[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Vvy1t23> липня 2011

1.29. Решение о Концепции сотрудничества государств – участников СНГ в сфере энергетики от 20 ноября 2009 года город Ялта[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/gg4Wd23> липня 2011

1.30. Решение о Концепции формирования общего электроэнергетического рынка государств – участников Содружества Независимых Государств от 25 ноября 2005[Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://goo.gl/QiBaX> 23 липня 2011

1.31. Решение о Плане первоочередных мероприятий по реализации Концепции сотрудничества государств – участников СНГ в сфере энергетики от 21 мая 2010 года[Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://goo.gl/eNf9v23> липня 2011

1.32. Решение об определении сотрудничества в области энергетики ключевой сферой взаимодействия государств – участников СНГ в 2009 году. 10 октября 2008[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/Rku7H23> липня 2011

1.33. Соглашение между Евразийским экономическим сообществом и Содружеством Независимых Государств о выполнении Экономическим Судом Содружества Независимых Государств функций Суда Евразийского экономического сообщества от 3 марта 2004 года[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/wDnyq> 23 липня 2011

1.34. Соглашение о гармонизации таможенных процедур при перемещении электрической энергии через таможенные границы государств – участников Содружества Независимых Государств ноябрь 2007[Электронный ресурс].– Режим доступа:<http://goo.gl/DdNKX23> липня 2011

1.35. Соглашение о координации межгосударственных отношений в области электроэнергетики Содружества Независимых Государств 1992[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/H7iHK23> липня 2011

1.36. Соглашение о совместной разработке топливно-энергетического баланса государств-членов Евразийского экономического сообщества от 27 сентября 2005 года[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/nLxWp23> липня 2011

1.37. Соглашение о сотрудничестве государств – участников Содружества Независимых Государств в области обеспечения энергоэффективности и энергосбережения 1998[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/YV6mX23> липня 2011

1.38. Соглашение о сотрудничестве государств – участников Содружества Независимых Государств в области эксплуатации межгосударственных линий электропередачи национальных

электроэнергетических систем ноябрь 2009[Электронный ресурс] . – Режим доступа: <http://goo.gl/Hqizt23> липня 2011

1.39. Соглашение о транзите электрической энергии и мощности государств - участников содружества независимых государств 2000[Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://goo.gl/EMyAo23> липня 2011

1.40. Соглашение о формировании общего электроэнергетического рынка государств – участников Содружества Независимых Государств 25 травня мая2007[Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://goo.gl/x0Com23> липня 2011

1.41. Соглашение о проведении согласованной политики в области транзита нефти и нефтепродуктов по магистральным трубопроводам квітня 1996[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/TrJLC23> липня 2011

1.42. Угода Оуро Прето (Protocolo de Ouro Preto (Adicional al Tratado de Asunción sobre la Estructura Institucional del MERCOSUR) 1994[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/WOQZ4> 4 жовтня 2010 р.

1.43. Угода про основні принципи співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії 26 червня 1992[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/QY44d23> липня 2011

1.44. Угода про проведення узгодженої політики в сфері транзиту природного газу». 3 листопада 1995[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/RpbUX23> липня 2011

1.45. Угода про регіональну енергетичну взаємодоповнюваність між учасниками МЕРКОСУР і асоційованими членами (Acuerdo Marco sobre Complementación Energetica Regional entre los Estados Partes del MERCOSUR y Estados Asociados.)2005[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/9jKBk> 4 жовтня 2010

- 1.46. Council Directive 68/414/EEC of 20 December 1968[Електронний ресурс] . – Режим доступу:<http://goo.gl/bFtGS> 27 вересня 2010
- 1.47. Council Directive 73/238/EEC of 24 July 1973[Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа:<http://goo.gl/05cNo> 10 жовтня 2010
- 1.48. Council Directive 98/93/EC of 14 December 1998[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/7Cirm11> жовтня 2010
- 1.49. Lettre de l'Ambassadeur du Luxembourg aux Pays-Bas à Gaston Thorn (La Haye, 18 novembre 1973) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/488IZ> 25 вересня 2010
- 1.50. Note from the Netherlands Foreign Ministry (19 November 1973) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/0C2ez25> вересня 2010
- 1.51. Protocol Amending the Agreement on ASEAN Energy Cooperation Bangkok, 15 December 1995[Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://goo.gl/bs2VG23> липня 2011
- 1.52. Protocol Amending the Agreement on ASEAN Energy Cooperation 23 July 1997[Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://goo.gl/GVVuI23> липня 2011
- 1.53. Rapport du Conseil de l'Europe sur la crise pétrolière (1er juin 1971) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/8YoqL> вересня 2010
- 1.54. The ASEAN Memorandum of Understanding (MoU) on the Trans-ASEAN Gas Pipeline (TAGP), Bali, Indonesia, 5 July 2002[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/SR8h123> липня 2011
- 1.55. The European nuclear crisis' from L'Europe en formation (January 1969) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/FVmQy27> вересня 2010

Опубліковані документи

2.56. Асунсьйонська декларація (Tratado de Asunción para la Constitución de un Mercado Común) 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/oFmaI> 4 жовтня 2010 р.

2.57. Біла Книга (White Paper. An Energy Policy for the European Union, 1995) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/meFWK4> жовтня 2010

2.58. Брюссельська декларація між ЄС і Україною. Березень 2009. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://goo.gl/8j52T23> жовтня 2010

2.59. Договір про створення Європейського енергетичного співтовариства 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Pr4MK20> жовтня 2010

2.60. Енергетична стратегія України на період до 2030 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Pjyib> 11 жовтня 2010

2.61. Європейська енергетична політика, 2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://goo.gl/wTl6E23> жовтня 2010

2.62. Європейський стратегічний план енергетичних технологій "На шляху до низько-вуглецевого майбутнього», 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/sMX2323> жовтня 2010

2.63. Заключний документ Гаазької конференції з Європейської енергетичної хартії, 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://goo.gl/fTQCSW> 30 вересня 2010

2.64. Зелена книга: усталена, конкурентоспроможна та безпечна європейська енергетична стратегія», 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Snmeu23> жовтня 2010

2.65. Зелена Книга: До європейської стратегії безпеки енергопостачання» 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/JXXUO11> жовтня 2010

2.66. Зелена книга: для енергетичної політики Європейського Союзу 1994[Електронний ресурс]. –Режим доступу <http://goo.gl/MXIT74> жовтня 2010

2.67. Кіотський протокол[Електронний ресурс].–Режим доступу: <http://goo.gl/sePy211> жовтня 2010

2.68. Коммюнике Саммита ГУАМ, 23 мая 2006 года[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/uxJ4z23> липня 2011

2.69 Лісабонський договір 2007[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/8N1RW23> жовтня 2010

2.70. Маргаритська декларація про початок південноамериканської енергетичної співпраці (Declaración De Margarita Construyendo La Integración Energética Del Sur) квітень 2007[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/lRilu> 4 жовтня 2009

2.71. Основи енергетичної політики МЕРКОСУР. Резолюція Ради Спільного Ринку (Directrices de políticas energéticas en el mercosur)1993[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/ZCTeR> 4 жовтня 2010 р.

2.72. Основы энергетической политики государств-членов Евразийского экономического сообщества от 28 февраля 2003 г. № 103[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/n8n9d> 23 липня 2011

2.73. План дій ЄС «An Energy Policy For Europe» 2007[Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://goo.gl/XixAD> 23 жовтня 2010

2.74. План дій щодо співробітництва МЕРКОСУР в сфері біопалива (Plan de Acción del MERCOSUR para la Cooperación en Materia de Biocombustibles) [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://goo.gl/Xjwnr> 4 жовтня 2010

2.75. Про Стратегію національної безпеки України. Указ президента України № 105/2007 від 12 лютого 2007 року[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/izwGT> 11 квітня 2010

2.76. Розумна енергія Європи 2003 рік [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://goo.gl/bsUhR20> жовтня 2010

2.77. Ялтинская Хартия ГУУАМ 7 июня 2001[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/1n1sj> 23 липня 2011

2.78. Agreement On ASEAN Energy Cooperation Manila, 24 June 1986[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/EH26923> липня 2011

2.79. Agreement on the Establishment of the ASEAN - EC Energy Management Training and Research Centre, Brussels, Belgium, 8 September 1988[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/LMis8>

2.80. Agreement on the Establishment of the ASEAN Centre for Energy, Manila, 22 May 1998[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/roqJJ> 23 липня 2011

2.81. Agreement on the Establishment of the ASEAN Centre for Energy, Manila, Philippines, 22 May 1998[Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://goo.gl/roqJJ> 23 липня 2011

2.82. ASCOPE Celebrated Its 35th Anniversary 24 January 2011// ASCOPE[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/lc28M> 23 липня 2011

2.83. ASEAN Petroleum Security Agreement Manila, 24 June 1986[Електронний ресурс]. – -Режим доступу: <http://goo.gl/wdi8f> 23 липня 2011

2.84. ASEAN Plan of Action for Energy Cooperation 1999-2004, Bangkok, Thailand 3 July 1999[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/fccj4> 20 липня 2010

2.85. ASEAN Plan of Action For Energy Cooperation(APAEC) 2004 – 2009 Adopted by The 22nd EAN Ministers on Energy Meeting(22nd AMEM)Makati City, Metro Manila, Philippines, 9 June 2004[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/WVdFP> 23 липня 2011

2.86. ASEAN Plan of Action on Energy Cooperation (АРАЕС) 2010-2015[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/MnDAv> 20 липня 2010

2.87. Bangkok Declaration, Bangkok, 8 August 1967[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/6IND1> 23 липня 2011

2.88. Canada - United States Free Trade Agreement 1988[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Q4yDe> 23 липня 2011

2.89. Communiqué issued by the ОАРЕС member countries (Kuwait, 25 December 1973) [Електронний ресурс]. –Режим доступу:<http://goo.gl/imI0h> 10 жовтня 2010

2.90. Declaration of ASEAN Concord (Bali Concord), Bali 24 February 1976[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/cqIZL>

2.91. Declaration of ASEAN Concord II (Bali Concord II). Bali, 7 October 2003[Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://goo.gl/8iY1C>

2.92. Differences in nuclear policy[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/jB94K> 23 вересня 2010

2.93 Euratom: atomic energy for peaceful means' from Het Parool (18 April 1957) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/O53WW> 25 вересня 2010

2.94. Europe's role in nuclear advances' from Il nuovo Corriere della Sera (29 January 1957) [Електронний ресурс] . – Режим доступу:<http://goo.gl/C0ovC> 20 вересня 2010

2.95. Final declaration of the Copenhagen Summit: Annex on the energy crisis (15 December 1973) [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://goo.gl/v26Ez> 30 вересня 2010

2.96. Joint Communiqué of the Third ASEAN Economic Ministers Meeting on Energy Cooperation, Manila, 8-9 October 1981[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/VDAC4>

2.97. Joint Media Statement of the 24th ASEAN Ministers on Energy Meeting Vientiane, 27 July 2006[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/dNv3j> 20 липня 2010

2.98. Joint Media Statement of the 28th ASEAN Ministers on Energy Meeting (AMEM) “Energy and Climate Change” Da Lat, Viet Nam, 23 July 2010[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/LREbq> 20 липня 2010

2.99. Joint Ministerial Statement of the 26th ASEAN Ministers on Energy Meeting (AMEM) “ASEAN Cooperation to Strengthen Energy Security” Bangkok, 7 August 2008[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/qt4j9> 20 липня 2010

2.100. Joint Ministerial Statement of the 27th ASEAN Ministers on Energy Meeting “Securing ASEAN’s Energy Future Towards Prosperity and Sustainability” Mandalay, Myanmar, 29 July 2009[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/a4sSc> 20 липня 2010

2.101. Joint Ministerial Statement The 25th ASEAN Ministers on Energy Meeting (AMEM)“Energising ASEAN to Power a Dynamic Asia” Singapore, 23 August 2007[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/5yr83> 20 липня 2010

2.102. Joint Press Release for the Ninth Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy Cooperation Manila, 12-16 November 1990[Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://goo.gl/B5qf823> 23 липня 2011

2.103. Joint Press Release of the First ASEAN Economic Ministers Meeting on Energy Cooperation, Bali, 29-30 September 1980[Электронный ресурс]. – Режим доступа до документа: <http://goo.gl/dlrPt23> 23 липня 2011

2.104. Joint Press Release of the Second ASEAN Economic Ministers Meeting on Energy Cooperation, Kuala Lumpur, 27 April 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/kjm3b23> 23 липня 2011

2.105. Joint Press Statement 7th Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy, Bandar Seri Begawan, 7-8 April 1988[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/mSAf723> липня 2011

2.106. Joint Press Statement For The 14th ASEAN Ministers on Energy Meeting Kuala Lumpur, 1 July 1996[Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://goo.gl/RJSMp23> липня 2011

2.107. Joint Press Statement Nineteenth ASEAN Ministers On Energy Meeting (19th AMEM) 5 July 2001, Bandar Seri Begawan, Brunei Darussalam[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/Lo2fe23> липня 2011

2.108. Joint Press Statement of the 18th ASEAN Ministers on Energy Meeting, Ha Noi, Viet Nam, 3 July 2000[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/sleZN23> липня 2011

2.109. Joint Press Statement of the 21st ASEAN Ministers on Energy Meeting, Langkawi Island, Malaysia, 3 July 2003[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/e1VYK23> липня 2011

2.110. Joint Press Statement of the 4th Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy Cooperation Singapore, 19 January 1983[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/n3jbV23> липня 2011

2.111. Joint Press Statement of the 5th Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy Cooperation Bangkok, 25-26 April 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/wknRv> 23 липня 2011

2.112. Joint Press Statement of the 8th Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy, Kuala Lumpur, 22-23 June 1989[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/wKp5B23> липня 2011

2.113. Joint Press Statement The 17th ASEAN Ministers on Energy Meeting , Bangkok, Thailand, 3 July 1999[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/zPXUR23> липня 2011

2.114. Joint Press Statement The Tenth Meeting Of The ASEAN Economic Ministers On Energy Cooperation (AEMEC) Singapore, 22 August

1991[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/aeCMv23> липня 2011

2.115. Joint statement by the Governments of the EEC (6 November 1973) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/AjBT025> вересня 2010

2.116. Memorandum of Understanding on the ASEAN Power Grid Singapore, 23 August 2007[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/Q4oY2> 20 липня 2010

2.117. Minutes of the Messina Conference (1 to 3 June 1955) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа:<http://goo.gl/C7js020> вересня 2010

2.118. North American Free Trade Agreement (NAFTA) January 1, 1994[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/9c92h23> липня 2011

2.119. Nuon. Profile[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/EQf2I16> вересня 2010

2.120. RAG AG. Company History[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/mv5lb> 16 вересня 2010

2.121. Resolution adopted by the Foreign Ministers of the ECSC Member States (Messina, 1 to 3 June 1955) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/p4cTp> 20 вересня 2011

2.122. RWE.Chronicle 1946-1958[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/i3ZQT> 16 вересня 2010

2.123. Security of natural gas supply in Spain[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/M8lFt> 11 жовтня 2010

2.124. SPE.Wie zijn we?. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/w6MPC> 16 вересня 2010

2.125. Specifications of reactors in service (1967) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/5ixy0> 10 жовтня 2010

2.126. The Schuman Declaration (Paris, 9 May 1950) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/gSeyO> 20 грудня 2010

2.127. The Single European Act Luxembourg (17 February 1986) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/JZ4Sn> 30 вересня 2010

2.128. Treaty establishing a Single Council and a Single Commission of the European Communities (8 April 1965) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/LgKet> 27 вересня 2010

2.129. Treaty establishing the European Atomic Energy Community (Rome, 25 March 1957) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/PpkV0> 20 вересня 2010

2.130. Treaty establishing the European Coal and Steel Community (Paris, 18 April 1951) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/rX0fo> 4 жовтня 2010

2.131. Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992) [Електронний ресурс] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/p9cnF> 8 жовтня 2010

2.132. Treaty on the accession of Greece to the EEC and to the EAEC (Athens, 28 May 1979) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/aeVId30> вересня 2010

2.133. Vientiane Action Programme (VAP) 2004-2010 Vientiane 29 November 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/7taC4> 20 липня 2010

Періодичні видання

3.134. Безп'ятчук Ж. Знайдені в пісках/ Жанна Безп'ятчук //Український тиждень. – 2009.№41(102).-с.34-36. [Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://goo.gl/R2aN0> 23 липня 2011

3.135. Богданова Т.Є. Енергетичний фактор у міжнародних відносинах (огляд наукової літератури)/ Т.Є. Богданова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/1x69P> 3 липня 2011

3.136. Буторина О.В. Европейский Союз: модель для сборки / О.В. Буторина//Россия в глобальной политике № 6, Ноябрь - Декабрь 2004[Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://goo.gl/hlr7j23> липня 2011

3.137. Бужкевич М. Разумный компромисс способен творить чудеса/ Максим Бужкевич // Международная энергетика.-2077.-№11 С.56-57

3.138. В Лівії розгортається боротьба за нафту// Euronews (25.08.11) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://goo.gl/H1taJ> 23 жовтня 2011

3.139. Газпром формує власний європейський альянс на противагу брюссельській декларації України і ЄС// Fgl-energy (06.04.2009) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/C0tKt23> жовтня 2010

3.140. Газпром, Ені, EDF и BASF подписали соглашение по «Южному потоку»// Дело. – 16 сентября 2011[Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://goo.gl/4128e> 16 вересня 2011

3.141. Газпроми Ені внонь договорились работать в Ливии// ВВС 16 сентября 2011[Электронный ресурс]. – ежим доступа:<http://goo.gl/C5KwP> 16 вересня 2011

3.142. Годин Ю. Почему не интегрируется СНГ?/ Юрий Годин // Международная энергетика. – 2008.-№4.-С. 64-66

3.143. Гончар М. Скринька Пандори. «Газовий дублікат» /Михайло Гончар// «Дзеркало тижня. Україна» №45, 09 грудня 2011[Электронный ресурс].-Режим доступа:<http://goo.gl/AQOzT> 23 липня 2011

3.144. Гончар М. Україна і Словаччина в посткризовій архітектурі енергетичної безпеки Європи Михайло Гончар, Олександр Дулеба, Олександр Малиновський// "Чорноморська безпека" № 3 (21) 2011

3.145. Єврокомісія подасть до суду на 18 країн ЄС// УНІАН 30.09.2011[Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://goo.gl/Otyyo23> жовтня 2011

3.146. Земцова Ю. Монополия на свет/ Юлия Земцова. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://goo.gl/21IQv> 16 вересня 2010

- 3.147. Кузьмин В.В. Латинская Америка: интеграция и двусторонние экономические связи/ В.В. Кузьмин // Латинская Америка. – 2008. №2. – с.41-42
- 3.148. Либман Александр В мечтах о Европе/ А. Либман // Международная энергетика.–2005.–№3.–с. 78–81
- 3.149. Миронов Н «Газовый» диалог Россия – ЕС: будет ли свет в конце туннеля / Н.Миронов //Международная энергетика.–2007.–№10.–с.58-59
- 3.150. Попович А. Интеграция: теоретические аспекты/ А.Попович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/7fmz623> липня 2011
- 3.151. Презентовано нову енергетичну стратегію Європи // Євробюлетень.– 2010.–№12 с.19–84.
- 3.152. Проблеми та перспективи розвитку економічного співробітництва в рамках ГУАМ: Матеріали «круглого столу» (Київ, 14 червня 2007 р.) / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ, 2007. – 124 с.
- 3.153. Серегеев П. Мировое производство и потребление энергоресурсов/ П. Серегеев // МЭМО.–2003.–№5.–С.44–52.
- 3.154. Страны МЕРКОСУР поддержали Аргентину в территориальном споре с Британией 30 июня 2011// Взгляд[Электронный ресурс].–Режим доступа: <http://goo.gl/9wK5623> липня 2011
- 3.155. Там де нафта, газ і зброя, там завжди є економіка і політикаУкраїнський журнал Михайло Гончар// – 2/2009[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/1ES9W> 23 липня 2011
- 3.156. Участники ФСЭГ привязали цены на газ к нефтяным котировкам//ЭНЕРГОНЬЮС 20.04.2010[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/DnDxd23> липня 2011
- 3.157. Шерр Джеймс «Європа і газова криза: хто винен і що робити»/ Джеймс. Шерр // Дзеркало тижня.–2006. – №3[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/T1zAV23> жовтня 2010

3.158. Шишков Ю. Отечественная теория региональной интеграции: опыт прошлого и взгляд в будущее/ Ю. Шишков // Мировая экономика и международные отношения. – 2006, №4. – С.54-63.

3.159. Barker Alex Gazprom raided in EU antitrust investigation/ Alex Barker // FT. 27.092011[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/9HQL63> жовтня 2011

3.160. Energy and International Relations: The Changing Agenda Nick Butler // John Hopkins University, Washington 19 September 2005[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/cOjsv> 4 жовтня 2011

3.161. Energy policy - key issues for the European Council Brussels, 1 February 2011[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/EIFd223> жовтня 2010

3.162. Europe in a New Age of Energy Iain Conn// Bibliothèque Solvay 01 December 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/iHO5Z> 4 жовтня 2011

3.163. Hansen R.D. Regional Integration: Reflections on a Decade of Theoretical Efforts/ R.D. Hansen //World Politics.-№21(2).-1969

3.164. Naukkala Hiski Toppling the straw men without erecting others:Is theoretical integration in the study of International Relations feasible? 16 С./ Hiski Naukkala [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/4zmYc> 23 липня 2011

3.165. Hoffman S. Obstinate Obsolete? The Fate of Nation State and the Case of Western Europe/ S. Hoffman // Daedalus.-№95

3.166. Hoffman S. The European Process at Atlantic Crosspurposes/ S. Hoffman // Journal of Common Market Studies. – №3(2).-1964

3.167. Huelsemeyer Axel Toward a General Theory of Regional Economic Integration: Fictitious or Feasible? 25С/ Axel Huelsemeyer [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/LblCy> 23 липня 2011

3.168. Mitrany D. The Prospect of Integration :Federal or Functional/ D. Mitrany // Functionalism: Theory and Practice in International Relations/ Editors A.J.R.Groom and P.Taylor. – London: University of London Press

3.169. Moravcsik Andrew Theory Synthesis in International Relations: Real Not Metaphysical / Andrew Moravcsik //International Studies Review, 5(1): 131–136. [Электронный документ]. – Режим доступа: <http://goo.gl/9qs7g> 4ЖОВТНЯ2010

3.170. Rosamond Ben Globalisation, European Integration and the Discursive Construction of Economic Imperatives/ Ben Rosamond [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/Q1d5e23> липня 2011

3.171. The end of Euratom? from La France catholique (25 March 1966) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://goo.gl/rfPCy25> вересня 2010

3.172. TIME Magazine. OIL: Living with OPEC Monday, Jan. 19, 1976[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/6Gws230> вересня 2010

3.173. World energy Outlook 1995 – Paris:JEA/OECD.1995.p,22

Мемуари

4.174. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира/ Маргарет Тэтчер . Пер, с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2003. - 504 с.

4.175. Эрхард Л. Благосостояние для всех/ Людвиг Эрхард. – М.: Дело, 2001. – 352 с.

4.176. Heath E. The Course of My Life/ Edward Heath. London: Hodder & Stoughton, 1998.

4.177. Monnet J. Mémoires: extraitsurl'idée d'un pool charbon-aciereuropéen/ Jean Monnet [Электронный ресурс].- Режим доступа:<http://goo.gl/ocZ11> 21 грудня 2010

Література

Монографії, брошури, наукові збірники, статті.

- 5.178. Акопов Г.М., Сухарьков И. А. Империалистические блоки. Перспективы и реальность./ Г.М. Акопов. – М., 1969.- 183с.
- 5.179. Андреасян Р.Н. Нефть и арабские страны в 1973-1983 гг/ Р.Н. Андреасян. – М.: Наука, 1990. – 255.с
- 5.180. Андреасян Р.Н. ОПЕК в мире нефти./ Р.Н. Андреасян. – М.:Наука, 1978. – 232 с.
- 5.181. Барановский В. Г. Европейское сообщество в системе международных отношений./ В. Г. Барановский В. Г. – М., 1986. – 320с.
- 5.182. Беляев Л.С. Мировая энергетика и переход к устойчивому развитию / Л.С.Беляев, О.В.Марченко, С.П.Филиппов.-Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 2000 . – 267 с.
- 5.183. Бжезинский З. Великая шахматная доска/ Збигнев Бжезинский З. - М., 1998. – 368 с.
- 5.184. Бирюков С.В. Геополитический потенциал развития энергетики России и проблемы ее энергобезопасности./ С.В. Бирюков.– М.: Спутник+, 2002. - 228 с.
- 5.185. Бобровников А.В. Латиноамериканский опыт модернизации: итоги экономических реформ первого поколения/ А.В. Бобровников, В.А. Тенермап, И.К Шереметьев. – М.: ИЛА РАН, 2002. – 278 с
- 5.186. Борисова И.Б. Внешняя политика Филиппин (1946-1986). / И.Б.Борисова Н.П Волжин. – М.: "Наука", 1988. – 166 с.
- 5.187. Борко Ю.А. Экономическая интеграция и социальное развитие в условиях капитализма : буржуазные теории и опыт Европейского сообщества / Ю.А. Борко ; отв. ред. В.А.Виноградов. – М.: Наука, 1984. – 256 с
- 5.188. Брагинский О.Б. Мировой нефтегазовый комплекс/ О.Б. Брагинский- М: Наука. 2004 - 604 с.

- 5.189. Бугаев А.М. Каспий: зачем он Западу?/ А.М. Бугаев – М.: Издательство МГУЛ, 2004 – 595 с.
- 5.190. Булавин В.И. Латинская Америка: новое в развитии энергетики/ В.И.Булавин. – М.: ИЛА АН СССР, 1991. – 173 с.
- 5.191. Булавин В.И. Энергетика Латинской Америки/ В.И. Булавин. – М.: ИЛА АН СССР, 1979. – 423 с.
- 5.192. Булавин В.И., Венесуэла в поисках альтернативы/ В.И. Булавин, Э.С Дабагяп, В.Л Семенов. – М.:ИЛА РАН, 2002. – 216 с
- 5.193. Буторина О.В. Расширение Европейского Союза и Россия под ред. О.В. Буториной, Ю.А. Борко; МГИМО(У) МИД России; Ин-тЕвропы РАН. – М. : Деловаялитература, 2006. – 567 с.
- 5.194. Ватлин А.Ю. Германия в XX веке /А.Ю. Ватлин. – М.: РОССПЭН, 2002. – 336 с.
- 5.195. Вектимирова Н.Н. Индокитай: тенденции развития/Н.Н. Вектимирова. – М.: Гуманитарий, 2004. – 241 с.
- 5.196. Велихов К.П. Россия в мировой энергетике XXI века/ К.П. Велихов. – М.: ИздАТ, 2006. – 135 с.
- 5.197. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: Від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу/ С. В. Віднянський А. Ю. Мартинов. – Київ: Ін-т історії НАНУ, 2009. – 376 с.
- 5.198. Воскресенский А.Д. Энергетические измерения международных отношений и безопасности в Восточной Азии./ под руковод. и с предисловием А.В. Торкунова, научный ред.-сост. А.Д. Воскресенский. – М: МГИМО, 2007. – 1040 с.
- 5.199. Глинкин А.И. Интеграция в Западном полушарии и Россия/ А.И. Глинкин. – ИЛА РАН, 2004. – 296 с.
- 5.200. Глухарев Л.И. Европа перемен: концепции и стратегии интеграционных процессов: монография/ Н.П. Шмелев и др. под ред. Глухарева Л.И.; МГУ им. М.В.Ломоносова. М.: Крафт+, 2006. – 266 с.

- 5.201. Головченко В. Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Австралія і Океанія: Навчальний посібник/ В.Головченко., О.Кравчук. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2006. – 336 с.
- 5.202. Гуменюк Б.І. Міжурядові регіональні організації: Навч. посібник / за ред. Б.І. Гуменюка. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 199 с
- 5.203. Гуревич Э.М. Внешняя политика Сингапура/ Э.М. Гуревич, Г.И Чуфрин.- М., 1989. – 165 с.
- 5.204. Гусейнов Вагиф. Каспийская нефть. Экономика и геополітика/ Вагиф Гусейнов. – М.:Олма-Пресс, 2002. – 384 с
- 5.205. Де ла Карьер Ги Каррон Экономическая дипломатия. Дипломат и рынок/ Ги Каррон де ла Карьер. – М, РОСПЭН, 2003. – 296 с.
- 5.206. Дюрозель Жан-Батіст Історія дипломатії від 1919 року до наших днів/ Жан-Батіст Дюрозель. – К.: Основи, 1999. – 903 с
- 5.207. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть деньги и власть./ Д. Ергин. – Изд-во ДеНово, 1999. – 968 с.
- 5.208. Ершов Ю.А. Сырье, топливо, политика. Топливо-сырьевая политика империализма/ Ю.А. Ершов . – М.: ИМО, 1975. – 222 с.
- 5.209. Ершов М. В. Мировой финансовый кризис. Что дальше?/ М. В Ершов.- М.: Экономика, 2011. – 295 с.
- 5.210. Жильцов С.С. Геополитика Каспийского региона/ С.С. Жильцов, И.С. Зонн., Н.М. Ушков. – М.:Международные отношения,2003 – 280 с.
- 5.211. Зонова Т.В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития/ Т.В. Зонова. – М.: РОСПЭН, 2003. – 336 с.
- 5.212. Иванов И.С. Новая российская дипломатия. Десять лет внешней политики страны/ И.С. Иванов. – М: ОЛМА-ПРЕСС, 2001.– 382 с
- 5.213. Капица М.С, Малетин Н.П. Сукарно: политическая биография/ М.С Капица. – М., 1980. – 144 с.

- 5.214. Караганов С.А. США: транснациональные корпорации и внешняя политика/ С.А. Караганов, Г.А. Трофименко. – М.: Наука, 1984. – 175 с.
- 5.215. Кейнс Д.М. Экономические последствия Версальского мирного договора/ Д.М.Кейнс. – М.,1924. – 124 с.
- 5.216. Киссинджер Г. Дипломатия/ Г Киссинджер.- М.: Научно-издательский центр Ладомир, 1997.– 848 с.
- 5.217. Козлов А.Л. Природное топливо планеты/А.Л.Козлов.-М.: Энергоатомиздат, 1981. – 160 с.
- 5.218. Коллон М. Нефть, РК, война. Глобальный контроль над ресурсами планеты/ М.Коллон. – Гула: Крымский мост-9Д, НТЦ «Форум» , 2002. – 415 с.
- 5.219. Колосков Б.Т. Малайзия вчера и сегодня: Опыт проблемного исследования истории развивающихся стран/ Б.Т.Колосков. – М.: Мысль, 1984. – 303 с.
- 5.220. Конопляник А.А. Договор к Энергетической Хартии: путь к инвестициям и торговле для Востока и Запада/ А.А.Конопляник. – М.: изд-во Международные отношения, 2002. – 632 с.
- 5.221. Конопляник А.А. Россия на формирующемся евроазиатском энергетическом пространстве: проблемы конкурентоспособности/ А.А.Конопляник. – М.: ООО «Нестор Академик Паблшерз», 2003 – 592 с.
- 5.222. Корсунський С. В Енергетична дипломатія : навч. посіб. для студ. ВНЗ/ С. В . Корсунський. – К.: Вища школа, 2008. – 159 с.
- 5.223. Кузьмин В.И. Топливо-энергетические ресурсы - основа современной геополитики/ В.И.Кузьмин, Е.Н.Пронина, Н.А.Галуша, А.И.Галуша. – М.: АВН -2006– 131 с.
- 5.224. Кузьмин Ю.С. Общая ассамблея Европейского сообщества угля и стали и развитие европейской интеграции (1952-1958)/ Ю.С.Кузьмин.- СПб, 2002.-192 с

- 5.225. Лавровская Т.В. Североамериканская интеграция: экономические и политические аспекты/ Т.В. Лавровская. – М.: Наука, 1987. – 270 с.
- 5.226. Ли Чжун Вон Проблемы развития энергетики и энергетическая безопасность в Северо-Восточной Азии/ Ли Чжун Вон. – М.: ИМЭМО РАН – 2005. – 127 с.
- 5.227. Ливенцев Н.Н. Международная экономическая интеграция. Учебное пособие для ВУЗов/ Н.Н.Ливенцев, 2006. – 430с.
- 5.228. Лукас Едвард. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу./ Едвард Лукас [Пер. з англ. П. Таращук]; [ред. І. Давидко] – К.: Темпора, 2009. – 488 с.
- 5.229. Луков В.Б. «Группа восьми»/ В.Б.Луков. – М.: Научная книга, 2005 – 320 с.
- 5.230. Малетин Н.П. АСЕАН: четыре десятилетия развития/ Н.П. Малетин. – М. : МГИМО – Университет, 2007. – 312 с.
- 5.231. Малетин Н.П. Ассоциация стран Юго-Восточной Азии – АСЕАН/ Н.П. Малетин. – М.,1980. – 89 с.
- 5.232. Малетин Н.П. Внешняя политика Таиланда, 1945-1983 гг./ Н.П. Малетин. – М.: МГИМО, 1986. – 119 с.
- 5.233. Манжола В.А Копійка В.В. Європейський Союз у міжнародних відносинах/ В.А Манжола, В.В. Копійка. – К., 1998. – 100 с.
- 5.234. Мартинов А. Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. XX ст. – 10-ті рр. XX ст.). Погляд з України./ А. Ю. Мартинов. – Монографія. – К.:ТОВ "ПанТот", 2009. – 262 с.
- 5.235. Матяш В.Н. Россия - США: нефть и геополитика (политологический анализ)/ В.Н.Матяш. – М.: Дипломатическая Академия МИД России – 2004, 122 с.
- 5.236. Матяш В.Н. Россия и США в Каспийском регионе - XXI век: проблемы и перспективы/ В.Н. Матяш. – М., 2001. – 135 с.

- 5.237. Миронов Н.В. Международная энергетическая безопасность : учеб. пособие/ Н. В. Миронов . – М.: МГИМО, 2003. – 165 с.
- 5.238. Мурадян И. Украина в политике западного сообщества, Турции и России/ И. Мурадян. – Е.: Антарес, 2008. – 308 с.
- 5.239. Патрушев А.И. Германия в XX веке. Учебное пособие/ А.И. Патрушев.- М.: Издательство "Дрофа",2004.- 432с
- 5.240. Петрович-Коложанский Нефть - самый политический товар/ Петрович-Коложанский. – Мюнхен: Центральное объединение политических эмигрантов из СССР , 1962 – 48 с.
- 5.241. Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі/ І. С. Піляєв. – К. : Видавничий дім "Юридична книга", 2003. – 436 с.
- 5.242. Пономарев М.В. История стран Европы и Америки в Новейшее время/ М.В.Пономарев. – М.: Проспект, 2010. – 416 с.
- 5.243. Попов С.П. Существующее состояние и тенденции развития нефтяной и газовой промышленности стран Восточной Азии/ С.П. Попов. – Иркутск: ИСЭМ СО РАН, 2002. – 64 с.
- 5.244. Примаков А.Е. Персидский залив: нефть и монополии/ А.Е.Примаков. – М., 1983.160 с
- 5.245. Примаков Е. М. Энергетический кризис в капиталистическом мире/. Е. М. Примаков. – М., 1975 с.95.
- 5.246. Примаков Е. М. Энергетический кризис: подход советских ученых/ Е. М. Примаков. – М., 1979
- 5.247. Рачков Б.В. Нефть и мировая політика/Б.В. Рачков. – М.:Изд. «Международные отношения»,1972. – 270с.
- 5.248. Рогинский С.В. Государство и нефтегазовый комплекс. Опыт Норвегии и России/ С.В. Рогинский. – М: Сирин, 2002. – 245 с.
- 5.249. Рогинский С.В. Черное золото страны викингов: Нефтегазовый комплекс Норвегии 1962-2000/ С.В. Рогинский. – М.: Компания Спутник. 2001. – 204 с.

5.250. Романова Т.Л. Становление Европейского Союза как международного актора (на примере инвестиционного сотрудничества ЕС с Россией в энергетической сфере, 1994-2001гг.)/ Т.Л.Романова. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003 – 162 с.

5.251. Сиджански Д. Федералистское будущее Европы. От Европейского Сообщества до Европейского Союза/ Сиджански Д. – М.: Росийск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 420 с.

5.252. Симонов К. Глобальная энергетическая война / К. Симонов . – М.: Алгоритм, 2007. – 272 с

5.253. Симонов К. Энергетическая сверхдержава/ К. Симонов. – М.: Алгоритм, 2006. – 270 с.

5.254. Смирнов В.П. Франция в XX веке/ В.П Смирнов. - М.: Дрофа, 2001. — 352 с.

5.255. Соколов В.И. Канада: взгляд из России. Экономика, политика, культура. – М.: АН КИЛ, 2002. – 287 с.

5.256. Стржнева М. В. Европейский союз и СНГ: Сравнительный анализ институтов/ М. В.Стржнева. – И., 1999

5.257. Сударев В.П. Взаимозависимость и конфликт интересов. США и Латинская Америка (вторая половина XX века)/ В.П. Сударев. – М.:ИЛА РАН, 2000. – 358с.

5.258. Татаринцев В.В. Содружество Независимых Государств/ В.В. Татаринцев. М., 2007

5.259. Телегина Е. Внешний вектор энергетической безопасности России/ Е. Телегина. – М.: Энергоатомиздат, 2000.

5.260. Тодд Эммануэль После Империи. Рах Americana - начало конца/ Эммануэль Тодд. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.

5.261. Тоді Філіп Нариси історії Європейського Союзу/ Філіп Тоді. – Київ: Аналітично-дослідницький центр „АНОД”. Видавництво «К.І.С.»,2001. – 125 с.

5.262. Торкунов А.В. Современные международные отношения. Учебник / Под. ред. А.В. Торкунова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) 2001. – 584 с.

5.263. Трухановский Владимир Григорьевич Новейшая история Англии/ Владимир Григорьевич Трухановский. – Москва: Соцэкгиз, 1958. – с.592

5.264. Тэлботт С. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии/ С. Тэлботт. – М.: Городец, 2003. – 507 с.

5.265. Уткин А.И. «Большая восьмерка». Цена вхождения/ А.И. Уткин. – М.: Алгоритм, 2006. – 477 с.

5.266. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века./А.И. Уткин. – М.: Алгоритм, 2001. – 480 с.

5.267. Фишер В. Европа: экономика, общество и государство. 1914-1980 / Вольфрам Фишер. Пер. с нем. Л. А. Овчинцевой; под науч. ред. Ю. А. Петрова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 365 с.

5.268. Філіпенко А.С. Міжнародні економічні відносини: теорія: підр. для студ. екон. спец. вищ. навч. Закл/ Філіпенко А.С. – Київ: Либідь, 2008. – 408 с.

5.269. Філіпенко А.С. Світова економіка: Підручник / А.С. Філіпенко, О.І. Рогач, О.І. Шнирков та ін. – К.: Либідь, 2000. – 582 с.

5.270. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций/ С. Хантингтон.- М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

5.271. Хомкова Е. Г. Канада и НАФТА. Итоги и перспективы североамериканской экономической интеграции/ Е. Г. Хомкова. – М., 2005.

5.272. Цыганков П.А. Теория международных отношений/ П.А Цыганков. – М., Гардарики, 2002.

5.273. Черковец О.В. Региональная интеграция и становление единого экономического пространства/ О.В.Черковец О.В. – М: «ЗелО», 1998.

5.274. Шемятенков В. Г. Европейская интеграция/ В. Г.Шемятенков. – М., 2003. – 398с.

5.275. Шишелина Л.Н. Расширение ЕС на восток и интересы России/ Л.Н.Шишелина. – М.: Наука, 2006.

5.276. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ/ Ю.В. Шишков. – М.: НП «III тысячелетие», 2001. – 479 с.

5.277. Щелкачев В.Н. Отечественная и мировая нефтедобыча. История развития, современное состояние и прогнозы/ В.Н. Щелкачев. – М., 2001.

5.278. Щетинин В.Д. Экономическая дипломатия, изд-во Международные отношения/ В.Д. Щетинин. – М., 2001.

5.279. Эфендиев О.Ф. Арктические воды. Современное международное морское право. Режим вод и дна Мирового океана/ О.Ф.Эфендиев. – М., 1974. – 271 с.

5.280. Cooper Andrew Regionalisation and Global Governance London./ Andrew Cooper.– Warwick Studies in Globalisation, 2007. – 269 p.

5.281. Cooper Andrew Regionalisation and Global Governance Routledge/ Andrew Cooper, Chris Hughes and Philippe De Lombaerde. – London, 2007. – 269 p.

5.282. Coudenhove-Kalergi R. N. Paneurope/ R. N. Coudenhove-Kalergi. – Paris-Viena.,1927.

5.283. De Lombaerde Philippe Assessment and Measurement of Regional Integration/ Philippe de Lombaerde.- LondonWarwick Studies in Globalisation, 2006. – 280 p.

5.284. De Lombaerde Philippe Governing Regional Integration for Development Monitoring Experiences, Methods and Prospects/ Philippe De Lombaerde.- Ashgate, 2008. – 310 p.

5.285. De Lombaerde Philippe, The EU and World Regionalism The Makability of Regions in the 21st Century/ Philippe De Lombaerde. – Ashgate, 2009. – 320 p.

5.286. De Lombaerde Philippe. The Regional Integration Manual: Quantitative and Qualitative Methods (Routledge/Warwick Studies in Globalisation)/ Philippe De Lombaerde, Renato Flores, Lelio Iapadre, Michael Schulz.- Routledge, 2011. – 366 p.

5.287. De Prado César Global Multi-level Governance: European and East Asian Leadership/ César de Prado.- UNU Press Tokyo, 2007. – 275 pages

5.288. Deutsch K.W. Political Community and the North Atlantic Area: International Organization the Light of Historical Experience/ K.W. Deutsch. – Princeton,NJ:Princeton University Press, 1957

5.289. Farrell Mary. European integration in the 21st century: unity in diversity?/ Mary Farrell, Stefano Fella, Michael Newman. – SAGE, 2002 – 220 p.

5.290. Farrell Mary. Global Politics of Regionalism: Theory and Practice/ Mary Farrell, Bjorn Hettne and Luk Van Langenhove. – Pluto Press, 2005. – 336 p.

5.291. Haas E.B The Uniting of Europe. Political, Social and Economic Forces,1950-1957/ E.B Haas. – Stanford: Stanford University Press,1968.

5.292. Kennedy Graham Models of Regional Governance for the Pacific/ Graham Kennedy. – Canterbury University Press 2009 – 260 p.

5.293. Laursen Finn Comparative Regional Integration Theoretical Perspectives/ Laursen Finn. – Ashgate, 2003. – 320 p.

5.294. Murray Philomena Comparative Regional Integration in the EU and East Asia: Moving beyond Integration Snobbery by/ Philomena Murray. – International Politics, numbers 3-4, Vol. 47: (308-323)

5.295. Murray Philomena. European and Asian Regionalism: Form and Function/ Philomena Murray Nicholas Rees International Politics, numbers 3-4, Vol. 47: (269-275)

5.296. Pentland C. International Theory and European Integration/ C.Pentland. – London:Faber and Faber,1973.

5.297. Söderbaum Fredrik. Theories of New Regionalism/ Söderbaum Fredrik and Timothy M. Shaw.– Palgrave Macmilan, 2003.- 255 p.

5.298. Söderbaum Fredrik. The European Union and the Global South/ Söderbaum Fredrik, Patrik Stalgren, Lynne Rienner. – Boulder, 2010. – 319 p.

5.299. Tavares Rodrigo Regional Security - The Capacity of International Organizations/ Rodrigo Tavares. – Global Institutions' Series 2009. – 203 p.

5.300. Van Langenhove Luk. Building Regions - The Regionalization of the World Order/ Luk Van Langenhove . – Ashgate Pub Co. 2011. – 187p.

5.301. Warleigh Alex. Special Issue: Rethinking EU Studies: The contribution of Comparative Regionalism/ Warleigh Alex, and Luk Van Langenhove. Journal of European Integration 32 (6):541-657.

5.302. Warleigh-LackNew Alex Regionalism and the European Union- Dialogues, Comparisons and New Research Directions/ Alex Warleigh-Lack, Nick Robinson, Ben Rosamond.- Routledge 2011.–296p

Довідкові матеріали

6.303. Галенская Л.Н. Энциклопедия международных организаций. Т.1 Межгосударственные организации/ Л.Н. Галенская С.А.Малинин. – СПб., 2003. – 524с.

6.304. Основные тенденции и закономерности изменения мировых цен на нефть (2001-2015 гг.) . Аналитическая записка Института энергетической стратегии март 2009[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goo.gl/I4M4z> 13 вересня 2010

6.305. Основные тенденции развития мировой энергетики на перспективу до 2020 г. (отраслевой прогноз). – М.: ИМЭМО РАН, 2002

- 6.306. Програма INOGATE[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/KvVkn4> жовтня 2010
- 6.307. Статистичні дані US EIA[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/54Tmi23> жовтня 2010
- 6.308. Учасники Європейського енергетичного співтовариства[Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://goo.gl/7z7vP20> жовтня 2010
- 6.309. Члены Конференции по Энергетической Хартии [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://goo.gl/7U1RF30> вересня 2010
- 6.310. Шреплер Х.-А Международные экономические организации: Справочник/ Х.-А Шреплер. – М.: Междунар. Отношения, 1999. – 456 с.
- 6.311. About the IEA[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/nuZKG23> липня 2011
- 6.312. Base de datos de proyectos IIRSA[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/ZW4NC23> липня 2011
- 6.313. Blustein Paul The Chastening: Inside the Crisis that Rocked the Global Financial System and Humbled the IMF/ Paul Blustein. – PublicAffairs, 2001
- 6.314. Brief History The Organization of the Petroleum Exporting Countries (ОПЕС)[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goo.gl/uypU723> липня 2011
- 6.315. Gas Exporting Countries Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/кс8Pq29> жовтня 2011
- 6.316. History of Petroleos Mexicanos[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://goo.gl/3orjs23> липня 2011
- 6.317. International Financial Statistics. September 2001. Wash. DC., January 1995. P. 74; September 2001. P. 74; January 2002.P. 180

Дисертації та автореферати

7.318. Аджиев Т.А. Энергетический фактор в международных отношениях стран СНГ : дис. ... кандидата политических наук : 23.00.04/ Аджиев Тамирлан Абдулбариевич. – Москва, 2005. – 179 с.

7.319. Богучарский М.Е. Энергетическая дипломатия Европейского Союза : дис. ... кандидата политических наук : 23.00.04/ Богучарский Максим Евгеньевич. – Москва, 2005. – 176 с.

7.320. Бойченко А.А. Региональная интеграция в условиях глобализации мирового хозяйства. – дис. ... канд. эк. наук./ Бойченко Анна Александровна. – Москва, 2007. – 175 с.

7.321. Борко Ю.А. Капиталистическая экономическая интеграция и социально-экономические процессы. (Опыт ЕС и буржуазные теории): дис. ... докт. экон. наук. / Борко Юрий Андреевич. – 1983 Москва. – 527 с.

7.322. Братковский К.В. Энергетическая политика России в контексте взаимоотношений Россия - ЕС : дис. ... кандидата политических наук : 23.00.04 / Братковский Кирилл Васильевич. – Москва, 2010. – 188 с.

7.323. Воробьев В.П. Интеграционное взаимодействие стран СНГ в контексте реформирования содружества : политологический анализ: дис. ... кандидата политических наук : 23.00.04/ Воробьев Вячеслав Петрович – Москва, 2007. – 209 с.

7.324. Голубева В.С. НАФТА и Европейский Союз в 90-е годы XX века: сравнительный анализ: дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.15/ Голубева Валерия Сергеевна . – Санкт-Петербург, 2007. – 187 с.

7.325. Гончар Ю.Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80-х-90-і роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Гончар Юлія Борисівна. – Київ, 1997. – 224 с.

7.326. Гумарова И.С. Приоритеты энергетической дипломатии России : дис. ... кандидата политических наук : 23.00.04 / Гумарова Инна Сергеевна. – Санкт-Петербург, 2008. – 325 с.

7.327. Єнько Є. Ю. Зовнішні аспекти енергетичної політики України : дис. ... канд.пол. наук: 23.00.04/ Єлизавета Юрійвна Єнько. –Київ, 2009. – 224 с.

7.328. Жизнин С.З. Стратегические интересы России в мировой энергетике. – дис. ... докт. эк. наук. : 08.00.14/ Жизнин Станислав Захарович. – М., 2001. – 357 с.

7.329. Жизнин С.З. Энергетическая дипломатия России на рубеже XX-XXI веков : Внешнеэкон. аспекты : дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.14/Жизнин Станислав Захарович. – Москва, 1998. – 195 с.

7.330. Завадський В.М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991-2004 рр.): дис. ... канд.іст. наук: 07.00.02/ Завадський Віталій Миколайович. – Київ, 2008. – 225с.

7.331. Исаков Ю.Н. Проблематика международной энергетической безопасности в деятельности "Группы восьми": дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.15/ Исаков Юрий Николаевич. – Москва, 2007. – 233 с.

7.332. Копійка В.В. Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Копійка Валерій Володимирович. – Київ., 2004. – 479 с.

7.333. Кудрявцева Е. Ю. Экономическая интеграция стран меркосур в системе мирохозяйственных отношений : дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.14 / Кудрявцева Елена Юрьевна. – Москва, 2008. – 186 с

7.334. Кузнецова Е.Н. Проблемы формирования и развития Североамериканской зоны свободной торговли : НАФТА: дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.15/ Кузнецова Елена Николаевна. – Москва, 2007. – 178 с.

7.335. Ложечко М.С. Страны-члены НАФТА и интеграционные процессы : Проблемы и перспективы : дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.14/ Ложечко Максим Сергеевич. – Москва, 2000. – 151 с.

7.336. Миронов Н.В. Актуальные проблемы международной безопасности : дис. ... канд. эк. наук : 08.00.14/ Миронов Николай Валентинович. – Москва, 2000. – 184 с.

7.337. Неприцкий О.А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Неприцкий Олександр Анатолійович. – Вінниця, 2003. – 230 арк.

7.338. Піляєв І.С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи : дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Піляєв Ігор Славович. – Київ, 2003. – 476 с.

7.339. Пічугіна М.В. Британська історіографія інтеграційних процесів у Західній Європі у другій половині XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Пічугіна Маріанна Володимирівна. – К.: 2002. – 204 с.

7.340. Радченко О.В. Політика Японії щодо країн АСЕАН (кінець 1970-х-90-і роки): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Радченко Олег Вікторович. – К.: 2001. – 224 с.

7.341. Румянцев А.А. Энергодиалог России и Европейского Союза: геополитический аспект : дис. ... кандидата политических наук : 23.00.04 / Румянцев Александр Александрович. – Москва, 2010. – 156 с.

7.342. Рыжов В.Б. Международно-правовые модели региональных интеграционных объединений : на примере Европейского Союза, МЕРКОСУР и ЕврАзЭС : дис. ... кандидата юридических наук : 12.00.10/ Рыжов Валерий Борисович. – Москва, 2007. – 231 с.

7.343. Троицкий П.В. Перспективы сотрудничества России и Европейского Союза в энергообеспечении : дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.14/ Троицкий Павел Владимирович. – Москва, 2009. – 174 с.

7.344. Фоменко О.В. Нефтяной фактор глобального энергетического равновесия: политологический анализ : дис. ... доктора политических наук : 23.00.04/ Фоменко Олег Витальевич. – Москва, 2004. – 303 с.

7.345. Чорна Н. М. Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кін. 80-х рр. ХХ ст. - 2005 р.). : дис. ... канд.іст. наук: 07.00.02/ Чорна Наталія Миколаївна. – Тернопіль, 2008. – 207с.

7.346. Шатунов А.А. Диверсификация энергетических поставок в геополитическом измерении : дис. ... кандидата политических наук : 23.00.04 / Шатунов Александр Александрович. – Москва, 2008.– 168 с.

7.347. Швец Е.А. Энергетика Латинской Америки и возможности российско-латиноамериканского сотрудничества в энергетической сфере : дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.14/ Швец Евгения Анатольевна.- Москва, 2006. – 190 с

7.348. Шевакина О.А. Формирование нефтегазовых экономических и социальных последствий участия Мексики в трехстороннем мегаблоке : дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.14/ Шевакина Ольга Александровна. – Москва, 2010

7.349. Шумілов А.С. Міжнародно-правове співробітництво пострадянських держав (на прикладі країн СНД) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Шумілов Андрій Станіславович. – Харків, 2003. – 175 с.

Додатки

Поняттєвий апарат

Біопаливо – органічні матеріали (деревина, відходи, спирти), які використовуються для виробництва енергії.

Валютний і економічний союз – узгодження політики країн членів для ліквідації дискримінації в межах союзу.

Відновлювальна енергетика – система енергозабезпечення, яка базується на використанні широкого спектру періодичних або сталих джерел енергетики відновлювального характеру.

Вітрова електростанція – електростанція, яка за допомогою вітрової турбіни перетворює механічну енергію вітру на електричну. Є частиною системи відновлювальної енергетики.

Геліостанція – електростанція, принципом роботи якої є перетворення енергії сонячного світла в електричну енергію. Є частиною системи відновлювальної енергетики.

Геотермальні станції – станції для промислового отримання енергії, зокрема електроенергії, з гарячих джерел, термальних підземних вод. Є частиною системи відновлювальної енергетики.

Диверсифікація енергопостачання – розширення, з одного боку, номенклатури, а з іншого, джерел забезпечення постачання енергоносіями економіки.

Енергетична безпека – є складовою економічної безпеки. За визначенням Світової енергетичної ради (СВІЕС), під енергетичною безпекою розуміється впевненість в тому, що енергія буде матися в розпорядженні в тій кількості і тій якості, які потребуються за даних економічних умов. За визначенням Міжнародної енергетичної агенції (МЕА) – це гарантування адекватних поставок енергії за розумними цінами.

«Спільна енергетична політика» – найвищий (якісний) рівень узгодженості енергетичної політики в рамках інтеграційного утворення, досягнутий на сьогоднішній день лише ЄС.

Енергетична дипломатія – комплекс засобів реалізації зовнішньої політики, що ґрунтується на актуалізації і використанні енергетичного фактору впливу.

Енергетична криза – першопочатково криза, породжена перебоями з постачанням нафти і складності фінансування її імпорتنих закупок в результаті підвищення цін. На сьогоднішній день до нафтових проблем долучаються проблеми з постачанням природного газу.

Енергетичний фактор (чинник) – комплекс проблем, які в той чи інший період актуалізувалися в міжнародних відносинах, що стосувалися таких складових енергетичної сфери як: видобуток, транспортування, переробка первинних енергоресурсів, перерозподіл і споживання різноманітних типів палива, виробництво і споживання електроенергії.

Енергетичні ресурси – ресурси, що використовуються для вироблення різних видів енергії, що поділяються на класичні: нафта, природний газ, вугілля, ядерне паливо та альтернативні: біопаливо, геотермальна, приливна, вітрова, сонячна і деякі інші види енергії.

Зона вільної торгівлі – регіон чи територія, звільнені від митних тарифів і кількісних обмежень обігу товарів між країнами - учасницями ЗВТ.

Міждержавна кооперація – міжурядова співпраця, спрямована на досягнення спільних цілей чи задоволення потреб в окремих галузях. Прикладом міждержавної кооперації є, зокрема, створення спільних енергетичних компаній і реалізація дво- чи багатосторонніх енергетичних проектів.

Митний союз – у даному випадку, - один з видів сучасного торгового блоку, який складається із зони вільної торгівлі зі спільним зовнішнім тарифом.

Регіональна інтеграція – процес економічного та політичного країн, що відноситься до певного регіону.

Регіональне інтеграційне об'єднання – особливе утворення в системі міжнародних відносин другої половини ХХ – початку ХХІ століття. РІО має специфічну природу і цілі існування у відповідності до регіонів розташування. Основною спільною рисою РІО є передача країнами - учасницями інтеграційного «центру» значно більшого обсягу компетенцій у порівнянні з іншими міжнародними економічними утвореннями. Як наслідок відбувається створення системи глибоких економічних зв'язків, що породжує тенденцію до подальшого розвитку і поглиблення інтеграції.

Спільний ринок – форма економічної інтеграції країн, що припускає вільне переміщення товарів, робіт і послуг, а також факторів виробництва через кордони країн, що є членами спільного ринку.